

સમયના ભેદ, સ્થાનના પાલોથી અને વસ્તુના મૂલ્ય દરમિયાન ભેદો જોઈ શકાય છે. આ બધાં જ સમયો માટે ત્યાં પીવા ભેદ સમયો મુજબમાં પડ્યા હતા. તે એ કે સમયમાનના ધરનું પાણી ન પીવાય; તે કે એ જ સમયમાં સ્નાતિયા (ગળાણ) ને કરવાની દુકાનની અંતરે પીવા નહીં ખરીદતા. અહીં શોકનું પણ ન ખાવાય. પણ ધરમાં અહીં શાક એમની પાસેથી જ ખરીદાઈને આવતું. આ તે અમારો એ શોકો માટે નહેવાર હતો. ત્યારે અમે જે જાડિયાની વાડીમાં રહેતા ત્યાં રહેતા જાડિયા-બાદાણ કુટુંબો પણ અમારા ધરનું ખાવા-પીવામાં આજીવંત માનતા. અમારું એક ગ્રેમી કુટુંબ છાત્રમાનું અમારી સાથે ગ્રેમમાત્ર રાખતું તે એની ટીકા કરતા. આ બધું ધર્મના નામે થતું.

રંગૂન મુકીને કચ્છ જવાનું થયું. ત્યાં મારા ધર્મ અભ્યાસના કારણે અમારા સાંપ્રદાયિક સંઘમાં બધા અને કઈક માનથી જોતા. તેની વચ્ચે એક દિવસે મને મદારાજસાહેબે સમક્ષિત અપાવ્યું, કે પોતાના સંપ્રદાયના સાધુને જ માનવા વ. મારે ફરી ત્રીજી સામાયિક અને બીજી પ્રતિકમણ (આઠ કોટિનું) શીખવું પડ્યું. દેશમાં અમારો જ સમુદાય દોષને તેમજ દૂંધ વસવાટ દોષને ધરવાળા જે માને તે બધું એમ મારા મનમાં હતું.

ત્યારબાદ ગુરુકુળમાં બ્યાવર ખાતે જવાતું થયું. અહીં વળી મારે ત્રીજું પ્રતિક્રમણ (મારવાડી) શીખવું પડ્યું. તે વખતે રાષ્ટ્રીય આઝાદીની ચળવળનો જગાનો દત્તો એટલે જોડલા રાષ્ટ્રીય સંસ્કારો પડી શકે તેટલા તે વખતે મગજ ઉપર પડ્યા. સાંપ્રદાયિકતા ગુરુકુળમાં ને હતી એટલે સ્થાનકવાસી બાપા સંપ્રદાયના સાધુઓનાં દર્શન કરવા તો જતા; દેરાવાસી સાધુઓનો અને એકાદવાર દિગંજર ને શ્રાવમાં પણ અગને સર્મ મળેલા. રાષ્ટ્રીય નેતાઓ જ્યનારામણ બપાસ તેમજ રાજસ્થાનના મણા કાર્યકર્તાઓ ત્યાં પણ પાચર્ષી રહેતા. ધણીવાર સી. આર્મ. ડી. ખાતું પણ મુલાકાતે આવતું. આ બધાની એક વિચિત્ર છાપ મારા મગજ ઉપર પડી હતી.

અભ્યાસના છેલ્લા દિવસોમાં મેં પ્રસંગે જન્યા. એક તો કોલેજના કન્ટરના કાર્મનલ વર્ષમાં હું, દેરિસ તેમજ દનીદ વાંચવા માટે અમારા મૌલવી સાહેબને ત્યાં જતા. હું જૈન-દિદુ દનો. દેરિસ ક્રિશ્ચિયન દતા અને દનીદ મુસલમાન દનો. દનીદ મૌલવી સાહેબને ત્યાં રહેતો. ધણીવાર ત્યાં મોટું ચર્ચ જતું એટલે હું જમ્યા વગરનો બેસી રહેતો, અને દનીદને તેની જડી-બી (આપા) ખાવાનું સંધીને ખવડાવતી. ખાધા વગર આગ ધણા દિવસો જતા. એકવાર દનીદ અને હથું કે “હું ખાઉ અને તું ખાધા વગરનો રહે એ મને ગમતું નથી. કદાચ તને એમ લગે કે અહીં ખાઈશ તો વટલાઈ જઈશ !”

“ના એવું તો કંઈ નથી” મારા વિચારો ધણું જ રાષ્ટ્રીય ગણાતા છતાં જૂનો સંસ્કાર દમ મારતો. દનીદે તેના ઉપર જ ધા કરવા જેવું કહ્યું : “તમે બધા પોક્ષણ વિચારના રાષ્ટ્રીય મગજવાળા છો. ...ખાવામાં ત્યાં એકતા નથી લાવતા ત્યાં અન્ય સ્થળે કેવી રીતે વી શકવાના ?”

મેં એને માંસાહાર સંબંધી મારી મુઝવણ ચોખ્ખી કરી : “મને ખાવામાં તો બાધ નથી, પણ મને બેળસેળ પસંદ નથી.”

તેજે તે દિવસે શાક જનાવ્યું અને અમે ત્રણે સાથે જમ્યું અને કંઈક અવનવું કરતો દોઢો એમ લાગતું હતું કારણ કે નાનપણે મુસલમાનનું પાણી ન પીવાય એ સંસ્કારો મગજમાંથી ખસતા નહતો એ અપરસામાં એકવાર દેરિસ સાથે મારે ગાજમેર જવાનું થયું. તેના સંબંધીના મરે લિતગો. તેઓ મરમાં દિંદી જ બોલતા. એટલું જ કે મરમાં પાળતા. જમવાના સમયે તેજે મને સાથે બેસાડ્યો ના ન પાડી શક્યો, પણ સંકેતપૂર્વક જમણુ પૂરું થયે તે દરમિયાન સ્ત્રી કંઠા-વસણની વાસળી કંઈક થતું અને તેને ત્યાં જો જમણુ મામદારી દત્તું પણ લસણગી વધારેલું દોઢાંને મને શક હતો એજે મને કંઈક બીજું ખવડાવી દીધું દશે. મન કંઈક મારે દત્તું તરડિયું દમ્યો દમ્યો સામે આળ્યો એટલે મનમાં વધુ કાળ પડી. તેજે કહ્યું “મારે કરવાની જરૂર નથી. તે કંઈ બીજું ખાવું નથી—પણ મને કંઈક કહેવું હતું. મિત્રની સાથે જુ એવું કરતો નથી.” આ વાત મને કંઈક કહ્યું હતું. મિત્રની સાથે જુ એવું કરતો નથી. આ વાત મને કંઈક કહ્યું હતું. મિત્રની સાથે જુ એવું કરતો નથી.

આ નવા જ શબ્દો હતા. હલાલનો અર્થ ખ્યાલમાં હતો પણ
ઝટકાનો અર્થ સમજવામાં આવતો નહતો. એટલે મારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
પૂછવું પડ્યું: “એ ગોસ તો નથી ને?”

“છે તો ખરું પણ દિંદુ માટેનું છે।”

હું કંઈ પણ વધુ સાંભળ્યા પહેલાં ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો.
દિંદુ લોકો પણ ગોંસાહાર કરી શકે તે હું માની શકતો ન હતો. મેં
પાછળથી હલાલી, ઝટકા અંગે દિલ્લીમાં ગિરોને પૂછ્યું તો તેમણે કહ્યું
કે હલાલી એટલે મુસ્લિમ પદ્ધતિએ બકરાને કાપીને તેનું આંશુલું માંસ,
અને ઝટકા એટલે એક ધાએ બકરાનું ડોકું કાપીને, તૈયાર કરેલું માંસ.
દક્ષિણમાં આવ્યા પછી અને ત્યારબાદના પ્રવાસ ઉપરથી પછી હું માનતો
થયો કે દિંદુઓમાં અમુક ઉચ્ચ વર્ણનાને મૂકીને ધણીમાં માંસાહાર
પ્રચલિત છે. આહાર-પાણીના દિસાએ ધાર્મિક બેદબાવો યુક્તિસંગત નથી.

૪૪’માં મુંબઈ આવ્યો પાયધુનીનો નાકો એટલે ત્યાં દિંદુ-મુસ્લિમ
સરહદ ગણાય. દુલ્હડો અવારનવાર ચતાં જ; વાતો સાંભળેલી; પણ
દ્રામમાંથી કોઈ માણુમને ખેંચીને લોકોને મારતા પહેલીવાર આંખ
આગળ જોઈને કંપકંપી આવી; એવી જ રીતે બૂલથી દિંદુ ગલીમાં જઈ
પહોંચેલા કોઈ મુસલમાનને માર ખાઈને ગલીમાં તરફડતો જોયો; અને
સહુથી ઠરુણ દસ્ય તો બિચારા એક ગાંડાને બન્ને પક્ષના લોકોએ
વિરોધ પક્ષનો જણીને મારેલો એ હતું...।

હજી પણ દિંદુ દોટલ અને મુસલમાની દોટલો ચાલુ હતી; પણ
એક કોસ્મોપોલિટન વર્ગ ધરિનીની દોટલમાં ચાલ પાંઉ ખાવામાં કંઈ
પણ અપરાધ ન માનતો...મુંબઈ ૧૯૫૨ માં મૂક્યું અને મદ્રાસમાં
આવ્યો, તો અહીં દિંદુ દોટલ જેવું નામ ન હતું. દોટલોમાં બધા જઈ
સકતા હતા...અને હેલ્લા દાયકામાં બેદ-ભાવની, ખાવા-પીવા અંગેની
ધર્મના નામે બિભી થયેલી બીંતો એ રીતે ધસી પડતી જોઈ છે કે
આજે દિંદુ-મુસ્લિમ બન્ને વર્ગના લોકો બન્નેની દોટલોમાં જાય છે.

જોખમ બેશું છે. સામ્યવાદે રશિયા અને ચીનમાં જે કે
તેનાથી મોટો લેવા જોવો છે એટલું જ નહીં વિમાનિક પ્રગતિના જાન
અને વિજ્ઞાસના સાધનો એવા વધી રહ્યાં છે કે તે તરફથી માન
પાછો વાળવો મુશ્કેલ છે. આ સમયે ધર્મ તેના ખરા શુદ્ધ રસ
પ્રગટ થવાનું છે. અને તે માટે સર્વધર્મ સમન્વયની વ્યાસપીઠ ઉ
ધર્મશુરુઓએ ગળીને ઘણું સંશોધન કરવાનું છે. વિજ્ઞાનયુગની મે
વિશેષતા એ છે કે લોકો તક અને શ્રદ્ધાથી કોઈ વાત માનતા ના
પણ તેમને સત્ય અને હકીકત જોઈએ છે. ધર્મે તે આપવાની
સર્વધર્મ સમન્વય કે ઉપાસના જો એ દિશામાં નહીં યાય તે
મૂલ્યાંકન નહીં યાય.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનગાળામાં આ અંગે જે વસ્તુઓ બહુ જ સુ
રીતે પૂ. મુનિશ્રી સંતપ્પાલજીએ સમજાવી છે. એક તો ધર્મના ન
વેર-વિરોધ કરતાં પદેલાં તેના તત્ત્વને સમજાવું; અને દરેક ધર્મ
હપયોગિતા તે સમયને સમજીને સ્વીકારવી. આ જે બાબતો ધા
આગત્યની છે અને તેના જ આધારે સર્વધર્મ સમન્વયના પાયા ઉ

જગતને કંઈકે નવું ચણતર આપી શકાશે. બાકી ખાવા-પીવાના કે દૃષ્ટાંત દાખલાના વેશ-પહેરવેશના નિયમો ધર્મના નામે કદો ટકી શકતા નથી. એની સાક્ષી ઇતિહાસ અને બદલાતો માનવસમાજ પૂરશે.

આ બધાં પ્રવચનોનું સંપાદન કરવામાં મને જે જ્ઞાન અને આનંદ તેમજ તલસ્પર્શી અભ્યાસ થાય છે તે હું જ સમજું છું. દરેક જિજ્ઞાસુને પણ તેવો આનંદ યથા વગર નહીં રહે. એટલે ઘણીવાર મને લાગે છે કે મને આ કામ સોંપીને તેમણે મારા જ્ઞાન-અનુભવ-અભ્યાસમાં ધણો વધારો કર્યો છે.

આ બધાં પ્રવચનોને ફરી પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી મ. સા. જોઈ જાય છે અને તેમની અનુભવી કલમ પણ ખૂટવું ઉમેરે છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય ન કરું તો અકૃતજ્ઞી ગણાઈશ.

મદ્રાસ,
જૈન બોર્ડિંગ હોમ,
સંવત્સરી
તા. ૨૧-૧૨-૬૨.

શુભાખચંદ જૈન

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતખાલજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક ક્રાંતિકારી જૈન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન આપંડપણે અદોનિશ આપતા રહે છે. તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જે સમાજ-જીવન ચૂંથાઈ ગયું છે; ડગલે ને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ તો જ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિશ્રમનો મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મનો અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ આગળજતાનો અને આગળજતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થાદ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોક્કી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોક્કી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ ક્યાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિશ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોક્કી અખંડપણે ક્યાં કરતા હતા. રાજ્ય પણ સંતો, બ્રાહ્મણોને આધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો. અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કોઈ બલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને યોગ્ય નસ્યત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિદ્યાને દોટ મૂકી છે. એટલે મદારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી દળે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી બાવસ્થા સ્થપાઈ બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ધડવાનું જ મુખ્ય કામ ગણાયતું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં ખાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાચે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના યાદગરો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના દ્વારા મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાચે ખેરી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે માટે સંવત ૨૦૧૭ ના આતુર્ભાસમાં મુંબઈમાં માટુંગા (ચુર્નવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુરતક આકારે સંકલન થાય તો બીજા સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં લાઈબ્રેરીઓને લાગણી થઈ આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ધમ્મજા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખુબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “ મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પ્રસ્તાવના

વર્ષો પહેલાં વિનોબાએ એક પત્રમાં લખેલું :—“ સર્વધર્મોની પાસના જેવી વાત રામકૃષ્ણ પરમહંસે કરેલી ખરી, પણ ‘એક સાધે બધા સાધે, સખ સાધે સખ જાય’ એ સાચું નથી ? ” ત્યારે મેં એવું જિદ્દ જણાવ્યાનું યાદ છે કે : “ ખરી રીતે તો એક અને સર્વ વચ્ચે શો ભેદ જ નથી. જેમ જે એકને સાધે છે, તે સર્વને સાધી શકે છે. જેમ જે સર્વને સાધે છે, તે જ એકને પૂરી રીતે સાધી શકે છે. ” બાળે તો દરે સર્વધર્મ સેવાવ્રત જગવલ્લભ બનતું જાય છે. ગાંધીજીએ સર્વધર્મ સમાનતાની રીતે આ માર્ગે પદેત્ર કરેલી દરે સર્વધર્મ સેવારૂપે એ સર્વમાન્ય થતું જાય છે. જૈનધર્મ જે રૂપે ખેડાયો છે, તે રૂપે આ ખવદાર નવો નથી. અલખત બધા ધર્મોને પોતાના ગણવા જતાં ક્યા ર્ગને કેટલું વળન આપવું ? અથવા બધા ધર્મોનાં સુનંદા માણસોના નિત્ય સંપર્કમાં રહેવા છતાં પોતાના મૂળ ધર્મને પાયાના મૂળરૂપે વળગી રહેવું અને પાછું કોઈના પ્રભાવમાં અંગર્ધ ફેંટાઈ ન જવું એ કામ ઘણું વિકટ છે. ખુદ ભગવાન મહાવીરના ગૃહસ્થાશ્રમ પક્ષના જમાઈ અને પછી મહાવીર સધના સાધુ બનેલા જમાલિ પણ આ માર્ગમાં ટકી નહોતા શક્યા. છતાં અંગડ સંન્યાસી જેવાથી જયંતી જેવી શ્રાવિકા પણ નહોતી અંગર્ધ, તે વાત પણ તેટલી જ સાચી છે. ટૂંકમાં જોખમ તો બન્ને માર્ગે છે. સુસ્તપણે એક ધર્મને વળગી રહેવામાં સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાનું જોખમ છે. તો બધા ધર્મોને વળગવા જતાં ક્યાંક ફેંટાઈ જવાનું જોખમ છે. આ બન્ને જોખમોમાં પહેલાં કરતાં બીજું જોખમ ખાસ ખેડવા જેવું છે. કેમકે ફેંટાઈ પડવા છતાં જિજ્ઞાસા જાગત રહે, તો મૂળ માર્ગે પાછું આવી શકાય છે. ઉપરાંત જગતના વિશાળ અનુભવોના લાભથી વંચિત રહેવાનું નથી. બ. મહાવીરનાં પુત્રી સાધ્વી પોતાના પૂર્વાશ્રમના પતિ અને દીક્ષા પછીના દીક્ષા ગુરુને તજીને પણ પુનઃ એ જ મહાવીરના જૈન સંઘમાં સ્થિર થયાં હતાં. એ આ વાતનું પ્રબળ પ્રમાણ છે.

અનુયાયી બાલપરેમેની મદદ પણ પેતાના જોડા તરફ
સાચ કમમળતા તાગી ગયા. પાકિસ્તાનના અવાગ સમૂહ પનાગી
આપ્યા જગતને ખરિતાગ પમાવિત પનાગતાની તેના મર્દકાની મુ
પડી ભાંગી, એટલું જ નહીં અતદ આગા ખરિતાગીને મદદ જેવ પડે.
દિવસે કેદીઓના સમૂહમાં નિમાજ પઢવા હેવામાં પણ પાકિસ્તાન ઉરે
તાજેતરમાં સરદારના ગાંધી શ્રી. અબ્દુલ મકારખાનની જાણતમાં
ખન્યાનો દેવાસ આવ્યો છે. દજ પણ આવના મોટાભાઈ
ખસ્તામીઓની કટરતા જોઈ જેઓ અંજન છે, તેમને માટે આ
ચોંકાવનારું પ્રમાણ છે.

હિંદમાં જે ધર્મ; સમન્વયની દષ્ટિએ વિકસી ભારતની પ્રજા
ખમીરમાં વણાઈ ગયો છે. તેમાં જૈન ધર્મના હુમ્મ અનેકાંતવાદો
સૌથી મોટો કાળો છે. આ વાતને કળૂદયા વિના ચાલે તેમ નથી.
જગપ્રિય ગાંધીજી ગૂજરાતમાં જ જન્મ્યા અને જૈન સાધુ સાધ્વીઓ
તરફ હમેશાં આકર્ષાયેલા રહ્યા, એવું મૂળકારણ ગૂજરાતને મળેલા
હેમચંદ્રાચાર્યથી માંડીને આનંદધન—શ્રીમદ્ જેવા સાધુઓ—શ્રાવકો
વારસાગત વાતાવરણ નથી, તો ખીજું શું છે? હેમચંદ્રાચાર્ય

પાટણમાં શિવમૂર્તિ સમક્ષ ઘૂંટણિયે પડી દર્શન કરેલાં. તેમણે કહેલું :—મારું પૂજન કોઈ નામ સાથે નિસ્થાત ધરાવતું નથી, ગતાશ્રી મહાગુણ સાથે નિસ્થાત ધરાવે છે. નામ છોને ચંકર દો, દો, વિષય હો અથવા જિનેશ્વર દો । આનંદધન યોગી પણ કહે છે :

‘ભાજનબેદ ચાહે તેટલા દો । પણ મૂળ માટી એક જ છે; તેમ રહીમ, કૃષ્ણ-કરીમ જેવાં નામો ચાહે તેટલાં હો । પણ મૂળે ય મૂર્તિ તે સૌ છે.’

અમારે રોટલાથી મતલબ છે, ટપટપથી કદી નહીં.

એક મહત્ત્વનો સવાલ જવાબ

અહીં એક મહત્ત્વનો સવાલ એ છે કે શું બધા ધર્મેની એકસરખાતા ? જેમ એકડિયાથી માંડીને કોસેજ લગીના વિદ્યાર્થીઓ અને વર્ગો જુદા ગણાવા છતાં તે બધાની માસિક એકતામાં ફાનિ પે છે ? જો નથી પહોંચતી તો કેટલાક ધર્મેમાં નીતિની વાત પર, કે ધર્મેમાં માનવધર્મની વાત પર અને કોઈક ધર્મેમાં આધ્યાત્મિક વાત પર વધુ ઝોક હોય તેથી શી ફાનિ છે ? કશી નથી. બિલકુલ માત્રમાં માનવ જ એક છે. તેની પાસેથી જગતનાં સર્વ ધર્મોની રક્ષાનું મહત્ત્વનું કામ લેવું છે. તો પછી કોઈ એક જ દાયિક ધર્મથી કેમ ચાલશે ? જેમ જેમ માનવ પોતે અંધારામાં બિહતો જશે. અને બધા સંપ્રદાયોમાં રહેલાં સત્ય ધર્મોના સત્યનો સમન્વય જીવનમાં વણતો જશે, તેમ જશે. પોતાના સંપ્રદાયને બિચે લઈ જશે. અને ખીસોને પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં પેસી ગયેલાં જુદાં વાનું ભગીરથ કાચ કરવા તરફ ખેંચી જશે. આ વ્યવહારુ વાત છે ।

એમ છે; તો પછી શા માટે આપણે

ખીજા બધાઓના સંપ્રદાયોને આપણાં ન કરીએ ? હા; આવી વિશાળદષ્ટિ આંખ્યા બાદ તેવો સદ્ધર્મો જેમ જેમ એને અમલી બનાવતો જશે, તેમ તેમ સૌથી વધુ વિરોધ તો પ્રથમ પોતાનાં લેખાતાં ધર્મપ્રેમીઓનો જ તેના તરફ થશે. પણ એ વિરોધવિષયને અમૃત ગણી પચાવતાં શીખવું, તેમાં જ સાચી ધર્મસાધનાની પરાકાષ્ઠા પડેલી છે.

અપૂર્વ અવસર

આજની દુનિયામાં વિગ્નાને એવી પરિસ્થિતિ સર્જી છે કે સ્થૂળ રીતે નજીક આવેલી માનવજાતે સૂક્ષ્મ રીતે નજીક આંખ્યા વિના છૂટકો નથી. હૃદય સાથે હૃદયને લાવી શકનાર અને આખા જગતની માનવજાતને એક સ્થળે ખેસાડનાર ખીજી કંઈ વ્યાસપીઠ છે ? તે વ્યાસપીઠ એટલે સર્વધર્મ સેવાની વ્યાસપીઠ, આથી જ સર્વધર્મોપાસના આજનો યુગધર્મ બની રહે છે. તેથી આશા જ નહીં, બલકે વિશ્વાસ છે કે આ વિચારને આ પુસ્તકમાં વિશાળભાવે જોઈ દરેક ધર્મનાં બાધબંધનો તેને પોતીકો બનાવી મૂકશે.

સંતબાલ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પાનું
૧.	સર્વધર્મ સમન્વય એટલે ?	.... ૧
૨.	સ્વધર્મ-ઉપાસના જ શાને ?	.... ૨૨
૩.	સર્વધર્મ ઉપાસનાનાં પાસાંઓ	.... ૪૨
૪.	સર્વધર્મ ઉપાસનાનાં તત્ત્વો	.... ૫૬
૫.	સર્વધર્મ ઉપાસનાનાં પ્રશ્નો	.... ૭૬
૬.	ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ઊંડાણમાં-૧	.... ૯૩
૭.	ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ઊંડાણમાં-૨	.... ૧૧૦
૮.	ઈસ્લામ ધર્મના ઊંડાણમાં	.... ૧૧૩-૧
૯.	ઈસ્લામની વિશેષતાઓ	.... ૧૧૪
૧૦.	ઈસ્લામ ધર્મ અને અહિંસા	.... ૧૩૩
૧૧.	વૈદિક ધર્મમાં યજ્ઞ	.... ૧૫૭
૧૨.	વૈદિક ધર્મ અને લગ્ન પ્રથા	.... ૧૭૧
૧૩.	વૈદિક ધર્મમાં વણાશ્રમ-પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા	.... ૧૮૫
૧૪.	વૈદિક ધર્મમાં પ્રતિકાર શક્તિ	.... ૧૯૫
૧૫.	બૌદ્ધ ધર્મની વિશેષતા	.... ૨૦૮
૧૬.	જૈન ધર્મની મૂળ ખૂબીઓ	.... ૨૧૮
૧૭.	જગતના ધર્મોનો સમન્વય	.... ૨૪૧

સર્વધર્મ સમન્વય ઝોટલે ?

આ જગતની વ્યવસ્થા એના જુદા રૂપી છે - સૃષ્ટિની રચના એનાથી અજાણિત ચાલી રહી છે તે જાણનાનો મુખ્ય આધાર ધર્મ છે. આ ધર્મનો મૂળભૂત આધાર વાત્સલ્ય, અદિસા, સત્ય વગેરે છે. એ મૂળભૂત તત્ત્વોના આધારે જગતમાં મેળેલાં અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે; પોતપોતાનાં દેશ-કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અનેક પ્રભાવશાળી અક્રિઓએ નિશ્ચિત યોજના આગળ ખરી. આ યોજનાએ સત્ય, અદિસા, ન્યાય વગેરે શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વો ને લક્ષ્યમાં રાખીને જનાથી દત્તી. અને આ યોજના પ્રમાણે સામુદાયિક રીતે આચાર-વિચાર ધરાયા અને સંગઠન રચવામાં આવ્યું. તે ધર્મ દૃષ્ટિએ રચાયું દોષ લોકો એને ધર્મ કહેવા લાગ્યા. અને પેલી અક્રિઓ તીર્થંકર, પૈગંબર, દોષંકર, અવતાર વગેરે કહેવાઈ. ખરી રીતે તો ધર્મ નામનું તત્ત્વ તો અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે. આ ધર્મ સરથાપકોએ જે દર્ષ સંગઠિત કર્યું તે એક જગતના સમાજ સંઘ કે તીર્થંકર છે, ઝોટલા માટેના તીર્થંકરો માટે કહેવામાં આવ્યું છે :—

જન્મ તિત્તમરે જિગે

—ઝોટલે કે ધર્મમય તીર્થની રચાપના કરનાર. અવતારો, ગરીબો કે પૈગંબરો અને પણ તેમને શ્રીં તો પ્રભુના અવતારો ગણવામાં આવ્યા છે અથવા પ્રભુના પુત્ર કે દૂત વર્ણવવામાં આવ્યા છે અને તેમણે જે દર્ષ આપ્યું છે તે નવું નહીં પણ, પ્રભુના કરમાનોને પાછા વ્યવસ્થિત કર્યાં છે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. અદિસા, સત્ય વગેરે ધર્મો વહેતાં પાણીની પેઠે છે. ખુલ્લાં વહેતાં પાણીથી લોકોને ફાયદો મળતો નથી. પણ જ્યારે એજ પાણીને તળાવ, સરોવર કે જલાશય રૂપે બાંધીને એમાં ઘાટ બાંધી દેવામાં આવે છે ત્યારે એનો લાભ સામાન્ય

દોષને પાપાની આગાર-નિગારની યોજના એકસરખી હોય તો
એટલે શોકો પોતાની પદ્ધતિથી ટેવાયેલા દોષને તેને ચૂકવા
તૈયાર થતાં નથી. પરિણામે તેને પ્રાચીનતાનો પુર આપે છે.
એથી પણ આગળ વધીને અમે સાચા અને ખાકી બધા જોડા
દૃઢ સુધી જઈને માથા-ફેડ પ્રયત્ન કરે છે.

અનંતકાળ અને અખડ જગત માટે એકસરખી કાઈ
યોજના નથી ઘડાઈ શકતી જે બધા કાળ માટે ઉપયોગી બનીને
જો એમ થઈ શકતું હોત તો નવાં તીર્થ કરો, અવતારો કે પૌર્ણ
આવવાની અને તીર્થસ્થના નવેસરથી કરવાની જરૂર જ ન રહેત. ૧
એ તત્વને ભૂલીને અમૂક ધર્મની વ્યક્તિએ ખીજને કિતારી પા
લડવા કે નિંદા કરવા તૈયાર થાય છે પરિણામે ધર્મ કે જેના નામે
બધા વિરોધો, વિખવાદો કે લડાઈઓ ચાલે છે તે જગતનું કલ્ય
કરવાને બદલે; અકલ્યાણ કરવાનું નિમિત્ત બની જાય છે. તે ત્યાં રૂ
પહોંચે છે કે; એ ધર્મ-સંપ્રદાયના; આચાર્યો મળી શકતા નથી; લો
ભેગા મળીને એસી શક્તા નથી એટલું જ નહીં ધણીવાર તો ધર્મચુર
સામે મળતાં મોઢું પણ ફેરવી લે છે.

એમાં ધર્મનો કાઈ હોય નથી; એ તો સત્ય છે; સાશ્વત છે અ
કલ્યાણકારી છે. પણ તેની આથે જે અહં પોપાય છે તે જોડું છે. ધર્મ
અને અભિમાનને કાઈ સંબંધ નથી. ઊલટું દરેક ધર્મો આપોકાર કહે
કે “અભિમાનીનું માથું નીચું.” તો ધર્મના નામે તેને પોપવાનું
કારણ વ્યક્તિગત અહં કે સ્વાર્થજ હોય છે.

આ 'અહ' જ્યારે ઉશ્કેરાટનું રૂપ પકડે છે ત્યારે તે ઝનૂન બને છે અને 'ધર્મ'—ઝનૂનના કારણે માણસ માણસ વચ્ચેનાં સંઘર્ષો એટલાં ઉચ્ચ બન્યાં છે કે તેનો ઇતિહાસ વાંચતા ખુદ માણસ કંપી જાડે છે. કેવળ ભારતમાં જ હિંદુ—મુસ્લિમ હુલ્લડો થયાં છે એવું નથી; યુરોપમાં પણ એ વાત ડેર ડેર જોવા મળે છે. ક્રિશ્ચિયન અને બિનક્રિશ્ચિયનો, કૌટુંબિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટો; વચ્ચેની લડાઈઓ અને છેવટે યહુદીઓ ઉપર જે રીતના જુલ્મો ગુજારવામાં આવ્યાં છે તે ઇતિહાસનું એક કાંઈ પાતું છે. ક્રિશ્ચિયન અને મુસલમાનો વચ્ચેની લડાઈઓ; ખરાણે ધર્મ પરિવર્તન આ બધી બાબતોના કારણે ધર્મ ઉપર લોકોને અણગમો આવે તે સ્વાભાવિક છે. આ ઉપરાંત ધર્મનો વેશ ધારણ કરી ધણા ખોટા તક સાધુઓએ જૂઠ, ફરેબ, લૂંટ, પાપાચાર વગેરે ધણાં યજ્ઞાબ્યાં છે. આ કારણે વિચારકોની શ્રદ્ધા ધર્મ ઉપરથી જાડી જાય એ સ્વાભાવિક છે. લોકમાનસ ઉપર તેણે વિરૂદ્ધ છાપ પાડી છે અને પરિણામે રશિયાને ચીન જેવા દેશોની આખી વસતિ સામ્યવાદી બની ગઈ છે.

આમ એક બાજુ ધર્મ ઉપર લોકોનો એટલો બધો અધવિશ્વાસ છે કે તેઓ ખીજા ધર્મ—સંપ્રદાયવાળાને માણસ માનવા તૈયાર નથી, હિંસા, સંઘર્ષ, જુલમ વ., કરવા સુધી તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યારે ખીજા બાજુ ધર્મને નામે ચાલતાં આ અનિષ્ટોને જોઈને કેટલાક લોકો ધર્મ, ધર્મશુદ્ધ, ઈશ્વર કે ધર્મગ્રંથ વ. ને નાખૂદ કરવા મથી રહ્યા છે. તેઓ ધર્મના કલ્યાણકારી તત્વને પણ માનવા તૈયાર નથી. આ બે છેડા છે. આ બન્ને છેડા જગતની સુખશાંતિનો નાશ કરે છે.

આ બન્ને છેડાને દૂર કરવા હોય; તો ઉચ્ચ કોટિના વિચારકો માને છે કે જે સુખ્ય આદર્શો ઉપર નવા સમાજો—ધર્મસમાજો રચાયા તેમનો સમન્વય થવો જોઈએ. એ સમન્વય ચતાં માનવીય બાવનાઓને ઉપર આવવાની તક મળશે. ધર્મોધતાનો પડદો હટતો; ખીજા ધર્મનાં સારાં તરવોતું દર્શન થશે. પરસ્પર વિરોધી—લાગતાં બજો ભેગાં થશે અને અન્ય ધર્મ પ્રતિ જે ઉપેક્ષા, દ્રેષ કે સંઘર્ષની બાવના છે તેનો

નાશ થશે. આથી ધર્મ પ્રતિ અનાસ્થા રાખનારની પણ ધર્મ પ્રતિ શ્રદ્ધા વધશે. તેમજ ધર્મસંસ્થા દ્વારા આયોજિત યુગાનુરૂપ નવાં કાર્યો મૂત સ્વરૂપ લેશે.

ધર્મ-સમન્વયનાં લાભો :

ધર્મોના સમન્વયથી સાચી મોટા લાભ એ થશે કે સત્ય આરાધન થશે. અન્ય ધર્મો પ્રતિ આદર જાગતાં; તેમાં રહેલ સત્ય જાણવા મળશે. એના કારણે જે વેર-વિરોધ ચાલે છે તે શમશે અને સાચી દ્રષ્ટિ આવશે. સમ્યગદ્રષ્ટિ પુરૂષ માટે એ આવશ્યક છે તે જ્ઞાનને જ્ઞાન રૂપે જુએ છે. એમાં તેને ઉપરનાં બંધનો નડતાં નથી એટલું જ નહીં 'સત્ય એ મારું' એવી એની સ્પષ્ટ અને અનિવાર્ય દ્રષ્ટિ માટે મન-વશ દે પ્રાપ્તિ આપવા નહીં ...

જોડેલા તદ્દાવત છે. છતાં સદુ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને વિનયનીય પ્રાણીઓ છે પણ સમન્વય યતાં સંસારનું સર્જન થાય છે. જળ અને પાણી બન્ને વિરોધી શક્તિઓ છે પણ સમન્વય યતાં, વરાળ, વિનળી વગેરે મદાશક્તિઓ જન્મે છે. આમ વિરોધીબદો અથડાતાં રહે એના કરતાં એમનો સમન્વય થાય તો તે મદાસર્જન બને છે. એવીજ રીતે કુપલક દષ્ટિએ પરસ્પર વિરોધી લાગતાં ધર્મોનો સમન્વય થાય તો જગતમાં માનવ માનવ વચ્ચે પરસ્પર જે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ કુપલ યશે તે એને શાંતિ આપશે તેમજ મદા માનવ અને પૃથ્વીતમા બનવા માટે પ્રેરશે.

વિવાદો શેના છે ?

આજે ધર્મના નામે જે વિવાદો છે તે ભૌગોલિક, ખગોલિક કે દર્શનિક છે. મુલ્ય પછી શું ? સ્વયંચંદ્ર કેટલા ? જમ્બુદ્વીપ કેટલો લાંબો પડોળો ? આવી બાબતો અંગે વિવાદો લઈ ને; જેની આજે અનિવાર્ય જરૂર નથી; માણસે ધર્મને નામે અશાંતિ મચાવી છે. ત્યારે ધર્મના મૂળમાં જતાં ત્યાં એવું જથ્થાવવામાં નથી આવ્યું કે “ પ્રતુના ખ્યારાં, ઈશ્વરનાં બાળકો કે ખુદાનાં ફરજદો એક બીજા સાથે ઝડો કરે, અન્યાય કરે કે નાની નાની બાબતોમાં એક બીજાને મારી નાખે । ”

ધર્મના નામે વાદવિવાદોને મદત આપનારાઓમાં અદ્વતે પોપનારાં કે સ્વાર્થ સાધુઓ દોષ છે અથવા ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ ન સમજનારાં દોષ છે. ધર્મ કુપર એવાં દર્શનોમાં કોઈ સાકારને તો કોઈ નિરાકારને મદત આપે છે; કોઈ દૈતને માને છે તો કોઈ અદૈતને. તેઓ ગમે તે માને એવું મદત નથી; પણ પોતે જે માને છે તેજ ખરું અને બાકી બધું ખોટું એમ દરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે જ ઝડો. કુપલ્ન થાય છે. એક વાત સમજી લેવામાં આવે કે દરેક ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય તો મોક્ષ કે અવ્યય મંલિસે પદોચવાનું છે તો પછી કોઈ વાદવિવાદ નહીં રહે.

એક પ્રયોગશાળામાં જ્યાં રસાયણો-દ્રવ્યો છે. તેને જોઈને તે કોઈ વિજ્ઞાનિક મનરામ જાય તો તે જે નવ: રસાયણની શોધ કરી રહ્યો છે તેને નહીં મેળવી શકે. એવી જ રીતે જુદા જુદા ક્રિયાકારકો, દર્શનશાસ્ત્રો કે મતભેદો જોઈને સાચા વિચારકે કંટાળવું નહીં; પણ દેશ-કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરી તેનો સમન્વય કરતાં તેને જીવનનું પરમ સત્ય માંપડી શકશે. ખરા વિચારકે તે: જાણમાંથી તત્ત્વ શોધવાનું છે અને સમન્વય કરવાનો છે. અલગ અલગ ગાથોનું દૂધ જેમ એક છે-તે દૂધ બેસુ થતાં; દૂધ સિવાય ખીજું તત્ત્વ રહેતું નથી, એવી જ રીતે સર્વ ધર્મોની સાર આત્મવિકાસ છે અને તે જ સત્ય છે એમ સમન્વયની દૃષ્ટિ આવતાં સ્પષ્ટ બન્યાશે.

શ્રી બ્રાહ્મણે કહ્યું છે :—

શ્રુતિવિધિભિન્નાઃ સ્મૃતયશ્ચ ભિન્નાઃ

તૈર્દો મુનિર્વક્ત્ર્ય વચઃ પ્રમાણમ્ ।

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિર્દિતં શુદ્ધાગમમ્

મદ્વાક્તો યેન ગતઃ સ પત્યાઃ ॥

શ્રુતિઓમાં જુદી જુદી વાતો છે; સ્મૃતિઓમાં પણ જુદી જુદી વાતો છે. કોઈ પણ મુનિના વચનો અખાધિત-સત્ય (સર્વકાળ) રહે નથી. ધર્મનું તત્ત્વ શુદ્ધિની શુદ્ધમાં નિર્દિત છે. તે પણ કેવળ વાંચન ચિંતનથી મળતું નથી પણ; મદ્વાપુરુષો ગયા છે તે માર્ગે તત્ત્વની શોધ કરવાથી મળે છે.

એનો અર્થ એ થાય છે કે જે જાંડી વિચારણા કે ચિંતનના કારણે પણ મળતું નથી તે મદ્વાપુરુષોના સંસર્ગથી મળી જાય છે. કિશોરમાર્મને કેદારનાથજીના નિમિત્તે તત્ત્વ મળ્યું હતું. એટલે તેઓ નાથજીને શુરુ માનતા. પણ, નાથજી તો વિનમ્રભાવે એમ જ માને છે કે તેઓ શુરુ થવાને લાયક નથી.

સમન્વય કરીને લોકોને એ નૈતિકતા પ્રતિ આકર્ષિત કરવાનાં છે. નાની બાબતો ઉપર જે ઝઘડાઓ થાય છે તેની નિઃસારતા બતાવી ગાડાના કારણોને દૂર કરવાનું છે. ધર્મસંસ્થાઓમાં જે ખરાબીઓ ઘટે પેસી ગયાં છે તેમને લઠાવીને માણુમને નિષ્પક્ષ વિચારક વાવો છે.

ધર્મ એ પુનીત તત્ત્વ છે. તેણે યુગયુગથી અલગ અલગ સ્વરૂપે દેખાણુ કયું છે. સમાજનું ધારણુ, પોષણ અને સત્વસંશોધન કયું અલગ અલગ સમયે ધર્મસંસ્થાપકોએ અને ધર્મશુરુઓએ નવજાતિને સન્માર્ગે વાળવા માટે અપાર કષ્ટો સહ્યાં છે—અલિદાનો ખ્યા છે. લોકશ્રદ્ધાને દેખાણુદારી વળાંક આપવા માટે જે પુરુષાર્થ નણે કર્યો છે તેની આગળ આપણું મસ્તક શ્રદ્ધાથી નમી પડે છે. નાં ઉપર જે આવરણો રહી ગયાં છે તે જોઈને ધર્મને ફેંકી દેવા બુદ્ધિમાની નથી. મોતું ઝાંખું પડે, કે માટીમાં બળે તોયે તેને પાવીને માણું મોતું બહાર પાડવાનું હોય છે. એવું જ ધર્મનું છે. વર્ધર્મ સમન્વય રૂપી ભદ્રીમાં તેને તપાવી તેમાં શુદ્ધ તત્ત્વ આણુવાનું છે.

ધર્મને વધારે બદનામ કરાવનાર, કે એના નામે ઝનૂન લોકોમાં ફાવનાર કહેવાતા ધર્મશુરુઓ, અને ધર્મજીવી પડિતો છે. તેઓ સાચા ખુદોમાં કહેવાયેલાં સત્યોને મારી મચડીને પોતાના મતલબમાં ફેરવે છે. જેમકે ગીતામાં કહ્યું છે :—

શ્રેયાન ત્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માન્ ત્વનુષ્ઠિતાન્ ।

ત્વધર્મો નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહ ॥

સારી પેડે આચરેલ પરધર્મ કરતાં શુભરહિત પણ સ્વધર્મ સારો છે. સ્વધર્મમાં મૃત્યુ પામવું સારું છે, પણ પરધર્મમાં જીવવું બયંકર છે.

આ આખા શ્લોકમાં “સ્વ” એટલે આત્મા અને “પર” એટલે બીજા શરીર એ રીતનો અર્થ ઘટાવવાનો છે. ત્યારે, સંપ્રદાયવાદી લોકો એનો અર્થ એમ ધટાવે છે કે પોતાનો સંપ્રદાય—સ્વધર્મ સારો. બાકીનાં

સમન્વય કરીને લોકોને એ નૈતિકતા પ્રતિ આકર્ષિત કરવાનાં છે. નાની બાબતો ઉપર ને ઝઘડાઓ થાય છે તેની નિઃસારતા-ખતાવી ઝગડાના કારણોને દૂર કરવાનું છે. ધર્મસંસ્થાઓમાં ને ખરાબીઓ ઘટી ચેલી ગયાં છે તેમને હઠાવીને માણસને નિષ્પક્ષ વિચારક બનાવના છે.

ધર્મ એ પુનીત તત્ત્વ છે. તેણે યુગયુગથી અલગ અલગ સ્વરૂપે ધર્મ કરતાં કર્યા છે. સમાજનું ધારણ, પોષણ અને સત્વસંશોધન કર્યું ધર્મને દારી રક્ષકલાણુ કર્યું છે. સમાજનું ધર્મસંસ્થાપકોએ અને ધર્મશુરુઓએ અલગ અલગ સમયે ધર્મસંસ્થાપકોએ અને ધર્મશુરુઓએ નવજાતિને સન્માજો વાળવા માટે અપાર કષ્ટો સહ્યાં છે-ખલિદાનો ખ્યાં છે. લોકશ્રદ્ધાને કલ્યાણકારી વળાંક આપવા માટે ને પુરુષાર્થ ત આને છે એણે કયો છે તેની આગળ આપણું મસ્તક શ્રદ્ધાથી નમી પડે છે. રાખે છે કે તોણે ઉપર ને આવરણો રહી ગયાં છે તે જોઈને ધર્મને ફેંકી દે. તેમની મિથ્યા બુદ્ધિમાની નથી. સોનું ઝાંખું પડે, કે માટીમાં બળે તોયે તે આપવો પડશે. કે પાણીને સાચું સોનું બહાર પાડવાનું હોય છે. એવું જ ધર્મોનું મનુષ્યોને આદેશ છે. એવા ધર્મ સમન્વય રૂપી બહીમાં તેને તપાવી તેમાં શુદ્ધ તત્ત્વ આણવાનું ધર્મને વધારે બદનામ કરાવનાર, કે એના નામે ઝંઘન લોકો કહેવાતા ધર્મશુરુઓ, અને ધર્મશુરુ પડેલો છે. તેઓ સંપ્રદાયોમાં કહેવાયેલાં સત્યોને મારી મચડીને પોતાના મતલબમાં ફેરવે માંથી સત્યને તારવે. શબ્દોમાં કહેવાયેલાં સત્યોને નેમકે ગીતામાં કહ્યું છે :—

શ્રેયાન સ્વર્ગમૌ વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાન ।
સ્વર્ગમૌ નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મૌ મયાવહ ॥

સારી પેટે આચરેલ પરધર્મ કરતાં શુભરહિત પણ સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મમાં મૃત્યુ પામવું સારું છે, પણ પરધર્મમાં જીવવું ભય છે. આ આખા શ્લોકમાં "સ્વ" એટલે આત્મા અને "પર" એટલે શરીર એ રીતનો અર્થ ધટાવવાનો છે. ત્યારે, સંપ્રદાયવાદી એવો અર્થ એમ ધટાવે છે કે પોતાનો સંપ્રદાય-સ્વધર્મ સારો

દીક નહીં. એટલું જ નહીં તેના અનુસંધાનમાં મધ્યયુગમાં તે ત્યાં સુધી સંપ્રદાયનું વિષ યોજનામાં આવ્યું —

હસ્તિના તાદ્યમાનોઽપિ ન ગન્દેન્દ્રોત્તમમંદિરમ્

—દાર્થીના પગ તળે કરાડાઈ મરવું મારું પણ જેન મદિરામાં ન જવું. આમ ધર્મગુરુએના સાંપ્રદાયિક માનસે કેવળ મર્મે વચ્ચે જ બેદભાવની બીંતો ઊભી કરી છે એટલું જ નહીં; એક જ ધર્મના માનવવાળા વચ્ચે પણ બેદભાવો પેદા કર્યા છે; અને મર્મ જે શાંતિનું સાધન છે, તેના નામે બાઈ-ભાઈઓ વચ્ચે ગળાંકાપ લડાઈઓ કરાવી છે. હિંદુઓમાં શેવ-વૈષ્ણવો, જૈનોમાં શ્વેતાંબર-દિગંબર દેરાવારી-સ્થાનકવાસી, ઇસાઈઓમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ તેમજ પ્રેસબી-ટેરીયન આ બધાની આપસની લડાઈઓ એના ઉદાહરણ રૂપે છે.

ધર્મ અને ગુરુની સાથે જે ત્રીજી બાબત સ્વધર્મ સમન્વય માટે બાધક છે; તે છે શ્રદ્ધા. સાંપ્રદાયિક માનસ દોષને વડીલો નાનાં નાનાં બાળકોને દહેતા દોષ છે: “અમુક ધર્મના લોકોને ત્યાં ન જવાય! તેઓ છોકરાને મારી નાખે છે.” આવી રીતે સાંપ્રદાયિકતાના અને ઝનૂનના સંસ્કારો સીંચવામાં આવતા દોષને એક ધર્મ સંપ્રદાયના લોકો પ્ખીલ ધર્મ સંપ્રદાયના લોકો, ધર્મગુરુઓ, ધર્મસ્થાનકો, ધર્મશાસ્ત્રો કે ધર્મદેવો પ્રતિ અણુગમે, ધૂણા અને દ્વેષભાવથી પીડાતા દોષ છે. અને તેથી ધણીવાર આવા કુસંસ્કારો ધર્મના નામે લડાઈઓ-હુલ્લડોને પ્રેરે છે. હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાનના ભાગલા થયા; અલીગઢમાં તોફાનો થયાં, જબલપુરમાં કોમી રમખાણુ થયું. આ બધું આવા આંધળા ધર્મ-ઝનૂનના કારણે! તેથી કેટલાક વિચારક લોકો અને શિક્ષિતો એમ માને છે કે આવી ધર્મસંસ્થાઓને તોડી નાખવી જોઈએ. કલકત્તા અને લાહોર (રાજસ્થાન) ખાતે થયેલાં બે “ધર્મક્રાંતિ પરિસંમેલનો”માં રાષ્ટ્રના મહાન વિચારકોએ ઉપર મુજબનો સ્વર કાઢ્યો હતો.

સર્વ ધર્મ સમન્વય એટલે ?

આ બધી બાબતો ઉપરથી એક વસ્તુ ફલિત થાય છે કે જે સર્વ

ધર્મ સમન્વય કરવો હોય તો સર્વ પ્રથમ જે શબ્દોની સાઠમારી રમાય છે તેને દૂર કરવી જોઈએ. હિંદીમાં “ભગવાન”; ઉર્દૂમાં “ખુદા” કે અંગ્રેજીમાં જેને “ગોડ” કહેવાય છે. તે એક જ વ્યક્તિત્વનું પ્રતીક છે એમ જણાવવું પડશે. ખીજો એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવો પડશે કે દરેક ધર્મની રચના માણસની મલાઈ માટે થયેલી છે. એટલે પોતે જે સારી વાત માને છે તે મનાવવા માટે બળજબરી કે સખ્તાઈ નહીં કરે પણ પ્રેમ અને સમજણપૂર્વક પ્રયત્ન કરશે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ જોયું કે ભારતના લોકો અને તેમની સંસ્કૃતિની રજોરગમાં ધર્મ શબ્દ વણાઈ ગયો છે. એને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. એના બદલે ધર્મોનું હાઈ સમજી તેમનો સમન્વય કરી તેનું પરિમાર્જિત રૂપ તેઓ લોકો આગળ મૂકતા. સર્વધર્મ સમન્વયવાળો તેમની પ્રાર્થના અંગે ધણા લોકો તેમને કહેતા : “બાપુ બીજું બધું તો હીક, પણ આ ધર્મ શબ્દ કાઢી નાખો.”

ખુદ પંડિતજી જેવા માનવતાવાદી પુરૂષ પણ આ જોઈને કહેતા; “બાપુ ! આ પ્રાર્થનાનું ધર્તિંગ શું લગાવ્યું છે ?” તે છતાં ગાંધીજી ધર્મની તાકાતને પીછાણતા હતા અને તેમને લોકોની નૈતિક જાગૃતિનું મહત્વ વધારે હતું.

એક જ ધર્મ હોય તો ?

કેટલાક લોકો કહે છે કે સમન્વયની કડાકુટમાં પડવા કરતાં ચીનમાં એક જ ધર્મ હતો તેમ જે દુનિયામાં એક જ ધર્મ હોય તો આ બધા ઝઘડાઓનો અંત આવી જાય. આ વાત વહેવાર નથી. દરેક ધર્મવાળા આગળ આવશે અને તેમનો જ ધર્મ સારો છે એમ પ્રતિપાદન કરશે. કોઈ નમતું મૂકશે નહીં. આજના સ્વરૂપમાં જે ધર્મો છે તેમાં સંશોધન શુદ્ધિકરણ કર્યા વગર તો તે સ્વીકાર્ય અને એમ લાગતું નથી. એક જ ધર્મને મહત્ત્વ આપવાથી સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિનો વિકાસ અટકશે અને અલગ અલગ દેશ-કાળ પ્રમાણેની સ્વતંત્ર વિચાર સરણી રૂંધાશે.

अन्यसांप्रदायिक राज्य :

એટલે જ આપણું ભારત રાજ્ય ગિનસાંપ્રદાયિક એટલે જાતીય ભેદ-ભાવ વગરનું છે. આજે રાષ્ટ્રના મોટા પડિને અને શિક્ષા શાસ્ત્રીઓ એ વિચારે છે કે શિક્ષણના પાયામાં ધર્મ દોવું જોઈએ-પણ તે સંપ્રદાયગત નથી, વિશાળ દૃષ્ટિવાળું દોવું જોઈએ. ધણા સોક્રા માને છે કે આપણું રાજ્ય ગિનધાર્મિક છે તે ખોટું છે તે સંપ્રદાયવિશેષનું નથી એ ચોક્કસ છે.

ભાદના એક ગામડામાં એક સન્મેલન વખતે શ્રી. મોરારજી દેસાઈ આવ્યા હતા. ત્યારે તેમને પૂછ્યું : "હમણાં સોમનાથ મંદિરનો છોડોધાર થયો એમાં મોટા સમારંભો થયા અને રાષ્ટ્રપતિ (રાજેન્દ્રપ્રસાદ) હૃદયપાટન કરવા ગયા, તેમાં પડિતછને કેમ લાગ્યું ? "

તેમણે કહ્યું : " એમાં પડિતછને કેમ લાગ્યું હશે એ તો તેઓ જાણે. પણ, આપણું રાષ્ટ્ર બિન સાંપ્રદાયિક દોષ, રાષ્ટ્રપતિ એક સંપ્રદાયના મંદિરનું હૃદયપાટન કરવા ગયા એ બરાબર નથી લાગતું. આને હિંદુઓના મંદિર માટે રાષ્ટ્રપતિ હિંદુ સંસ્કારના દોષને ગયા; આવતી કાલે મરિજના હૃદયપાટન વખતે જોલાવશે ત્યાં પણ જવું પડશે. "

એનો એ અર્થ નથી કે રાષ્ટ્રપતિને પોતાનો ધર્મ પાળવાનો કે ધર્મક્રિયાઓ કરવાનો અધિકાર નથી; પણ આજના યુગે જાદેર પ્રસંગોમાં જ્યાં એક ધર્મ સંપ્રદાયનો પ્રસંગ હોય ત્યાં વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણું માનસ સાંપ્રદાયિક વિચારથી ઘણું બધું જડાયેલું છે. જે કોઈ શાળામાં ગીતાનો અભ્યાસક્રમ મૂકશે તો તરત મુસલમાનો કુરાન મૂકાવશે અને ખ્રિસ્તીઓ બાઇબલ મૂકાવશે. આપણે બધા ધર્મોનાં તત્ત્વો જોવાં પડશે અને તેમની ઉપર બાઈબલનાં ૩૬ માન્યતાનાં જળાં ફર કરવાં પડશે. દરેક ધર્મ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપે સારોજ છે.

કયો ધર્મ સારો ?

શ્રીમદ્ રાજવ્યાંદ્રજીને ગાંધીજીએ પૂછ્યું : " મારે કયો ધર્મ પાળવો ? કયો ધર્મ સારો છે ? "

ત્યારે તેમણે કહ્યું, " જે ધર્મ તમને પરંપરાથી મળ્યો છે તે જ હિંદુ ધર્મને પાળો. "

તેમણે ગાંધીજીને જૈન બની જવાની બલામણ કરી ન હતી. કારણકે તેઓ જાણતા હતા કે જૈનધર્મ યુગપ્રધાન ધર્મ છે. વિશ્વધર્મ છે. કોઈપણ ધર્મનાં સારાં તત્ત્વોનું અનુકરણ એમાં જૈનધર્મનું પાલન સ્વતઃ યર્ષ જાય છે. ખરેખર ધર્મની વ્યાખ્યા એજ છે. જે તત્ત્વ જ્યાં છે તેને તે સ્થાને મૂકવું; અને એ જૈનધર્મનો મુદ્રાસેખ છે.

શ્રદ્ધા : ધર્મ પછી બીજું તત્ત્વ આવે છે શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધાનો ધર્મ સાથે ગાઢ સબંધ છે. કહેવાય છે કે ધર્મ, ધાર્મિકતા વગર નથી અને ધાર્મિકતા શ્રદ્ધા વગર નથી. પણ આ શ્રદ્ધા આંધળી ન દોષી જોઈએ તેમજ અંધ-ગશ્રદ્ધા જોડીમડક પણ ન દોષી જોઈએ. એ બંને માનવજીવન માટે ધાતક છે.

શ્રદ્ધા અંગે કહેવું પડશે કે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં તે વાંદોય છે. ધર્મને ફેંકવા જશું તો પણ, ભારતની માતાઓમાં ધર્મ ને શ્રદ્ધા છે તેને કાઠી રાકાશે નહીં.

ચોડા દિવસ પહેલાં પુરૂષોત્તમ માસ ચાલતો હતો. ત્યારે ચોપ બાજુ ફરવા જતાં અમે જોયું કે મોટાં ઘરનાં શ્રીમંત બહેનો રૂઢિયામાં માથાબોળ નહાવા જાય છે, માળા ફરવે છે, જપ કરે મંત્રોચ્ચાર કરે છે અને કયા સાંભળે છે. નાસ્તિકમાં નાસ્તિક માણુએ જોઈને આશ્ચર્ય થશે કે જે કામ આ ધૈરાંઓ ગમે તે કદો તે હ નહીં કરે; તે આ શ્રદ્ધાના કારણે કરે છે; અને આશ્ચર્ય એ છે ધર્મ-શ્રદ્ધાને નામે એ થતું દોષ ત્યાં કોઈ વિકાર-વાસના ર પણ નથી.

હવે આ શ્રદ્ધાને હાંકી કાઢવી છે કે રાખવી એ મુખ્ય પ્રશ્ન ને રાખવી દોય તો તેને યુદ્ધ દિશા તરફ વહેવડાવવી પડશે. માનવી અને તેમાં પણ માતાઓની શ્રદ્ધાએ અજબ જેવાં કાર્યો કર્યાં છે.

ગાંધીજી જ્યારે વિજ્ઞાપત જતા હતા ત્યારે તેમની બા પુતળીબાઈ કહ્યું : “બેટા” તું ખુશીથી વિજ્ઞાપત જા અને કશો વાંધો નથી. નાત-લોકો ગમે તેટલો વિરોધ કરશે તેને હું સહીશ પણ મને એ બંધ લાગે છે કે વિજ્ઞાપત ગયા પછી લોકો વટલાઈ જાય છે. એટલે આ ધર્મ ઉપર ટકતા નથી. માટે, મારે તને ત્રણ પ્રતિદ પાનવી છે.”

ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું : “બહે ! હું એ ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ લઈશ :

પણ, આ પ્રતિજ્ઞા કેળી પાસે લેવી. પુતળીઆદ્ય અને ગાંધી કુટુંબ વૈષ્ણવ । વૈષ્ણવ આચાર્યો ખરા છતાંયે પુતળીઆદ્ય ગાંધીજીને એક જૈન મુનિ ખેચરજી સ્વામી પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે. એવું કારણ એજ કે પુતળીઆદ્યને જૈન ધર્મના આચારો અને ધર્મગુરુઓ ઉપર શ્રદ્ધા હતી કે આ બધા સાધુઓ મનો લે છે અને પાળે છે. જો કે આજે એમાં એટલે આવી છે પણ મૂળ વાત શ્રદ્ધાની છે. ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી, પાળી અને દેખખેમ પાર લેતાં એમાં મોટું તરવ શ્રદ્ધાનું હતું.

ધર્મગુરુઓ : ધર્મની સાથે સંકળાયેલું ગદસ્તવપૂર્ણ શીજું તરવ ધર્મગુરુ છે. તેમનું કામ છે ધર્મને સ્વચ્છ અને શુદ્ધ રાખવાનું તેમજ વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર વ.ને દેશ-કાળ-સ્થિતિ પ્રમાણે માર્ગદર્શન આપવું. પોતાની આ જવાબદારીથી આવજના ધર્મગુરુઓ વધારે પડતા વિમુખ રહ્યા છે એટલા માટે જ સાધુસંસ્થા પ્રતિ આવજના ધણા શિક્ષિત લોકોને એટલે હદ સુધી અસંતોષ છે કે નેઓ એને ઉમેરીને કહેવા પણ લેવાર છે.

પણ, સાધુસંસ્થાની ખીજ જાણુ ઉઠળી છે. આવજ સુધી લોકોને જો નૈતિક માર્ગદર્શન મળ્યું હોય તો ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસીઓ વડે જ. અને એવા સાધુઓને લોકો માનશે.

ખરેખર તો સર્વસ્વ ત્યાગીને લોકદુઃખાણુ અર્થે શેષ-જીવનને અર્પણ કરતી સાધુસંસ્થા સમાજની ધર્મનીતિની ચોકી કરે છે એટલે એ શ્રદ્ધાનું ખાળન બની છે. “કસ્તલ મિત્તા તક્તલ વાઘઃ”નું મૂત્ર આપી શંકરાચાર્યજીએ સાધુઓની નિરપદતાનો નવો આંક મૂક્યો હતો. તેના બદલે સમાજને આપવાનું તેના માટે વધારે છે. એટલે જ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા વિચારક પણ એ અવસ્થા પામવા માટે કહે છે :—

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

ક્યારે ચર્મશું બાહ્યાંતર નિર્ચય જો !

[illegible]

પેલા માથે એવી ગયા. આઈ ગયી ગય. અંતન ગયેના હમ ન
 મોડ્યા. એજ રીતે બે દાય જેનીને ગયા રવા. માથુજેન વિચાર
 “આવે પ્રતિષ્ઠિત માથુસ અને માથુ આવેજન દાય ? અન્ય
 કાંઈ ન કરું ? બિદુ વદન કરે છે.”

તેમનું મનોમંથન વધુ અને તેમણે સાંતુ મહેતાને પેતાના સુરુ
માન્યા, પેલા સાધુએ પશ્ચાતાપ કર્યો અને આમ સાંતનુ મહેતાની
તેમનામાં રહેલી આખૂટ શ્રદ્ધાના કારણે તેઓ ખરેખર હૃદય કાટિના
સાધુ બની શક્યા.

આળે આવી શ્રદ્ધાનું આરોપણ કરવાની વધારે જરૂર છે; ન કે નાની નાની ભૂલો માટે સાધુ-સંસ્થાને હિતારી પાડવાની. જાહેનામાં એવી શ્રદ્ધા વધારે હોય છે. તેઓ સારામાં સારી વસ્તુ સાધુઓને વહેરાવવામાં . રાવણનો સાધુવેશ જોઈને સીતાજીએ લક્ષ્મણ રેખાની કરી. પણ રાવણ જેવાં ઘણાંયે સાધુવેશે ફરે છે. એના રી છે કે જો એમનામાં શુરુભાવ બરવામાં આવશે તો

તેનો કાયાકરૂપ થશે. કદાચ આખી માતૃ સંસ્થા નહીં, તો પણ ઘણાં ઉપયોગી રત્નો પાકશે.

ત્રણ તરવોનો સમન્વય

આમ ધર્મ, સાધુ અને શ્રદ્ધા એ ત્રણ તરવો ઉપર દુનિયાનાં બધા ધર્મોનું મંડાણ છે. એ ત્રણેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ એટલે ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ માનીને ચાલતાં બધા ધર્મોનો વિચાર કરવો પડશે. અને તેમની સારી બાજુનો જ ખ્યાલ સમન્વય કરતી વખતે રાખવો પડશે. પાણી ગમે ત્યાંનું હોય પણ તે ગળીને શુદ્ધ કરીને પીવાનું છે. એવી જ રીતે દરેક ધર્મનાં વિકારોને શુદ્ધ કરી શુદ્ધ તરવોનું આચરણ કરવાનું છે. ‘કુરાન’ વાંચવાથી યવન યર્ષ જવાશે કે શાસ્ત્રો સાંભળવાથી કાફિર યર્ષ જવાશે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. આપણે જેમ પોતાના પિતાની નિંદા સહી શકતા નથી તેવી જ રીતે મિત્રના પિતાની નિંદા પણ શી રીતે સહી શકાય ? ધર્મો પણ અનેક વિશ્વસ્યમર્યાઓમાંની એક સમર્યા છે અને તેને કંઠેલવા માટે સમન્વય-પૂર્ણ સત્ય દષ્ટિ જોઈશે. એકવાર એ દષ્ટિ મળતાં એમ જ લાગશે કે આ બધાં ધર્મગ્રંથોમાં જે સારભૂત તત્ત્વ છે તે માફ છે એથી બધા ધર્મશાસ્ત્રો, સાધુઓ અને ધર્મો પ્રત્યે ભક્તિભાવ પેદા થશે ત્યારે જ નિષ્પક્ષ પરીક્ષક અને ખરા વિવેકી બની શકાશે.

જગતના ધર્મોને સ્વીકારવાની સાથે ઉપરનાં ત્રણ તરવો લેવાં પડશે. ત્યારે એ બધામાંથી સારાં તરવોને તારવવાનું અને ખરાબીઓને દૂર કરવાનું તેમજ વિકૃતિનાં જાળાંઓ વિખેરવાનું કાર્ય સરળ થઈ પડશે. એજ સર્વધર્મ સમન્વયની પાછળ રહેલું તત્ત્વ છે. સર્વધર્મ સમન્વય એ સર્વધર્મ ઉપાસનાનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે. એ થઈ જાય તો સર્વધર્મ ઉપાસનાનું કાર્ય થવામાં વિલંબ નહીં થાય.

પ્ર. મૃતિકા સંન્યાસી : “ એક વસ્તુ યાદ રાખવી પડશે કેવળ સદાચારના આધ્યયનથી કામ નહીં આવે. તેના મળમાં તરવગાન કરો તો જ સદાચાર આવી શકશે. નહીંતર તે કુષ્ઠ દેવ બની જશે. મેં તેમાં દંબ પેસ્યો. ડા. ત. પેલા પોતે ન રાખે પણ પોતાના છી ખીત પામે રખાવે. અથવા સદાચારપાલન એટલે નારીથી નાસતા રહું એવી વાતને વળગી રહેશે.”

આજની સર્યાનો નીચોડ જ તારની શકાયો :—

(૧) ધર્મ, પરંપરાગત શ્રદ્ધા અને સાધુઓને નિર્મળ શુદ્ધિના તરફ વડે આકર્ષવા જોઈએ. ધર્મગ્રંથ શ્રદ્ધામાં ક્રોધ પણ પ્રકારનું બનિષ્ઠ ન પેસવું જોઈએ. અનિવાર્યપણે પેસી જાય, ત્યાં તરત જનદેશમાં પ્રાચલિતપૂર્વક શુદ્ધિ કરી નાખવી. આત્મ વલણ સંગઠિત રૂપે અમુક વ્યક્તિઓના થાય તો ધર્મના નામે ચાલતા અંધારાઓનો અંત સૂક્ષ્મ થઈ પડે.

(૨) મોટી રીતે જેનાં તરવગાનમાં મૂળ જોઈ શકાય : (૧) પોતાના કર્મો દ્વારા શ્રદ્ધાના બળે અવ્યક્ત ક્ષિરને કર્તા માનીને ચાલનાર (૨) કર્મને પ્રમાણના આધાર. એમાં બધા ધર્મો આવી જાય છે. વળી ખીણ રીતે મૂર્તિપૂજક અને અમૂર્તિપૂજક રૂપે પણ ગણાય. પણ, ખરી રીતે સદાચારના આધ્યયન મુખ્યરૂપે રાખવું એટલે કે જેને અનાચાર કે દિંસા કહેવાય તેનું ધર્મના નામે ન ચાલવા દેવાય જ.

(૩) અલગત કેટલીકવાર સામાજિક દબાણથી જે વિકારો દબાયા હોય તેને પોપવા માટે પરંપરાના સદગોમથી પણ ધર્મના નામે કેટલાક અનાચારો ચાલતા હોય છે. ત્યાં માતૃગતિ જાગે, માતૃસર્યાઓ દબાવેલી બહેનોના પ્રશ્નો ઉઠે, તથા સમાજ જાગૃત થઈ ધર્મના નામે ચાલતા અનાચારો ન નિભાવે; તો સાચો ધર્મ અને સાચા સાધુઓ કીક કીક પ્રકાશમાં આપોઆપ આવી જાય. એટલે કર્મ-કારણને કમેકમે ઝંઝાણથી વિચારીશું પણ આચાર સદાચારને મુખ્ય ગણીશું.

(તા. ૧૫-૭-૬૧)

નવમી વ્યાખ્યાના : :

આ અંગે સર્વ પ્રથમ ધર્મ અંગે શુ શુ કરવાનું છે, તેને પરેશાં
જોઈ જઈએ. ધર્મની પહેલી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે:—

દુર્ગતો પ્રપતન્ત માત્માનં ધારયનીતિ ધર્મ:

—દુર્ગતિમાં પડતાં આત્માને અટકાવે—ધારણ કરે તે ધર્મ છે.
આવી વ્યાખ્યા પ્રારંભકાળમાં હતી. તે વખતે જગતના માણસો એમ
વિચારતા હતા કે અમારો વિકાસ કેમ કરીને થાય? એ સાથે જ
વિકાસ કરતા કરતા હું નીચે તો નહીં પડી જાઉં? માનવની આ ચિંતા
સહજ છે. તે ધ્રુવે છે કે ભલે ઉપર થોડુંક ચઢાય, પણ ત્યાંથી નીચે
ન ઉતરાય તો સારું. એટલે જ તે વિચારી શકે છે કે મને મહામુશીબતે
પશુ-પંખી અને ઈતર જીવસૃષ્ટિ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો માનવભવ મળ્યો છે.
એના વડે મારે આગળ ધપવાનું છે. પાછળ ન પડવાની ચિંતા કરનાર
હંમેશાં એવું વિચારે છે કે તેનાથી એવાં કૃત્યો ન થાય કે જેનાથી તેને
પાછા પડવાનો વખત આવે. હુંકમાં એમ કહી શકાય કે જેનાથી
માનવતાનું પતન ન થાય, પોતાનું દિયન થાય અને માનવમર્યાદાનું
પાલન થાય એ ભાવના નીતિનો આ વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થાય છે.

અહીં વિધેયાત્મક વલણ રહે છે કે માનવતાથી નીચા ન ઊતરીએ પણ, એમાં સમાજ માટે કે ખીજા માટે તપત્યાગ કર્તવ્ય કરી છૂટવાની વિધેયાત્મક ભાવના પ્રગટ થતી નથી.

એટલે ધર્મની ખીજ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી :—

‘યતોઽમ્યુદય નિઃશ્રેયસ સિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ’

—જેનાથી પોતાના અમ્યુદય સાથે આખા સમાજનું કલ્યાણ થાય તે ધર્મ છે. આમાં પોતે ઉચે ચડે, નીચે ન પડે એવી કાળજી સાથે ખીજને પણ ઉચે ચઢાવવાની કલ્યાણકારી ભાવના રહેલી છે. એટલે કે હું પોતે એવી રીતે રહું કે મારા સ્વકલ્યાણ સાથે પરકલ્યાણ પણ થાય. એટલે કે હું જીતુ અને ખીજ પણ જીવે. આમાં વિધેયાત્મક સાથે વિધેયાત્મક વલણ આવ્યું. કે આત્મને સુખશાંતિથી જીવવા દર્મને જતે પણ સુખશાંતિમાં જીવું. ધર્મની આ સ્વપર કલ્યાણની ભાવના હતી છતાં એમાં માનવજીવનની કિંકર ભાવના પ્રગટ થતી ન હતી.

એટલે ધર્મની ત્રીજી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી :—

વશ્ય સહાયો ધર્મો

જે જેનો સ્વભાવ છે, તે તેનો ધર્મ છે. એટલે કે નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરવું એ ધર્મ છે. ખીજો અર્થ એ થયો કે જગત જે સ્વરૂપમાં છે તેને તે જ સ્વરૂપમાં જોવું.

જગતમાં સુખ્યત્વે બે તરવો છે. ચેતન (જીવ) અને જડ (અજીવ) આ બે તરવો મોહ અને કર્મ વશ મળે છે અને લોકો જીવ અજીવનો વિવેક જૂલે છે. જીવના બદલે અજીવપુદ્ગલ શરીરને વધારે મહત્વ આપે છે. જગતના આ બે તરવોમાં કેટલાક વધારે તરવો ઉમેરાય છે અને કર્મોનું આવડું, શુભકર્મ, અશુભકર્મ’ કર્મબંધન—એટલે કે આશ્રવ, પુણ્ય, પાપ અને બંધ આ ચાર તરવો જડ તત્ત્વને લગતાં છે. ત્યારે કર્મોનો આટકાવ; કર્મનો ક્ષય અને કર્મમુક્તિ—એટલે કે સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ

આ પાંચ વ્યાખ્યા પ્રમાણે, સર્વજ્ઞ આત્માને દુઃખી બંધનને કે પોતાને દુઃખ આપના નેત્રને; ન બંધાને સમજાને સંદેશે. બીજા બંધે મર્યાદા કરશે અને સ્વધર્મ-આત્મધર્મમાં બીજા કરશે. તે પોતાનો કલ્યાણ કરી, ગમે તેવા આત્માઓના પદાર માટે બંધ કરી કરશે. તે દરેક પ્રાણીમાં રહેલ પોતાના જેવા જનન્યત્વના સાક્ષાત્કાર કરી આત્મીયતા સાધશે અને “આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ”ના વહેવાર કરશે. દુઃખમાં તે આત્મસ્વરૂપમાં રિયર ચવાનો પ્રવાસ કરશે. એ જ એનો ધર્મ દશે.

જગતના ધર્મોનું વર્ગીકરણ :

આ પ્રમાણે ધર્મની ત્રણ વ્યાખ્યાઓ થઈ :—(૧) નીતિ (૨) સદાચાર (૩) સ્વરૂપસાધન—યોગ. આ ત્રણેય વ્યાખ્યાઓના આધારે જગતના સર્વ ધર્મોનું વર્ગીકરણ આ રીતે થઈ શકે :—(૧) નીતિપ્રધાન, (૨) સદાચારપ્રધાન, (૩) સ્વરૂપસાધના—(યોગ) પ્રધાન. આ વર્ગીકરણ કરવાનો મુખ્ય આશય તો દરેક ધર્મને એના સાચા સ્વરૂપમાં તે કયા આધારે છે તે જાણવું એ જ છે. તેમજ દરેકનું પોતપોતાનું મહત્વ અને સ્થાન છે. માયાથી જોઈએ તો પગ નીચે આવે અને પગથી જોઈએ તો માથું છેલ્લુ આવે એ જ આ ક્રમ અંગે સમજવાનું છે.

જે સમયે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ અને પાત્ર પ્રમાણે નીતિ હિપર જોર આપવાની જરૂર લાગી ત્યારે ધર્મની વ્યાખ્યા નીતિપ્રધાન કરવામાં આવી. પણ જ્યાં નીતિનો વિદ્રાસ થઈ ચૂક્યો હોય ત્યાં એનાથી

આગળની સૂચિતા રૂપે સદાચાર પ્રધાનધર્મ જતાવવામાં આવ્યો. ત્યાં સદાચાર આવી ગયો હતો ત્યાં સ્વરૂપસાધના પ્રધાન ધર્મ લોકોને જતાવવામાં આવ્યો. આમ ધર્મોનો ક્રમ અને વિકાસ સમજવો જોઈએ.

નીતિપ્રધાન ધર્મો રૂપે હરતામધર્મ, શિરતામધર્મ અને જરયાસ્તી-ધર્મને ગણવી શકાય. વૈદિક ધર્મ નીતિની સાથે સદાચાર પ્રધાન છે. ખ્રીસ્તધર્મ નીતિ, સદાચારની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન છે. ત્યારે જૈનધર્મ નીતિ, સદાચાર અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે આત્મયોગ પ્રધાન છે.

નીતિપ્રધાન ધર્મોમાં કુટુંબ, જાતિ, કોમ કે રાષ્ટ્રમત વિચાર સંવિરોધ રૂપે હરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પરલોકમાં દુર્ગતિ ન મળે, આ લોકમાં કુટુંબ, જાતિ કે રાષ્ટ્રનું પતન ન થાય અને તેથી દરેકે સ્વર્ગ મળે એ દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે રહેલી હોય છે. તે માટે નીતિના પાલન ઉપર વધારે જાર મૂકવામાં આવ્યો.

સદાચાર પ્રધાન ધર્મોમાં અદિત્યા, સૂર્ય, ન્યાય વગેરે સદાચારો અને તે સખધી દિવાદાડો ઉપર વધારે દેર આપવામાં આવ્યું છે. આવા સદાચાર પ્રધાન ધર્મો જ્ઞાનવસંભાજનું શ્રેય લાવવા સુધી જ અટકીને રહ્યા.

પણ, આત્મસ્વરૂપ પ્રધાન—યોગપ્રધાન ધર્મો છે, તેમાં નીતિ અને સદાચાર એ બંનેનો યોગ આત્માના સ્વરૂપ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. તેથી તે દરેક પ્રાણીમાં વિકસતા ચેતનાની સાથે યોજાતી આત્મીયતા છે. તેના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાનું અને સમર્પિત સુધી આત્મીયતા સાધવા માટે કહે છે.

જગતમાં જે જે ધર્મો પેદા થયા તે વખતે ત્યાંની પરિસ્થિતિ જુદી જુદી હતી તે પ્રમાણે તેની રચના કરવામાં આવી. પણ બધામાં સૂણ તત્ત્વ ધર્મ તો હતું જ. જેમ માદીના જુદા જુદા ઘાટ ધડાય છતાં બધામાં માદી તત્ત્વ રહેલું છે. થગ્ગો જુદી જુદી હોય પણ એમાં વહેતું વાયુતત્ત્વ તો એક જ છે. ધરો જુદાં જુદાં હોય પણ એમાં

અને જો કે આ સંપ્રદાયના પૂર્વજો એક જ જાતના પાપાચાર કરતા હતા તો પણ
 મુશ્કેલી એ હતી કે તેઓ જાતીય અને કાળી ક્રિયાઓ કરતા હતા જેને કોઈ દેવ પોતે
 તેમજ ક્રિયાકરતાઓને પણ પાપાચાર ગણીને પાપાચાર ગણતરતો હતો. આવા પાપાચારો
 નોંધીને જે પાપાચારોને ક્રિયાઓના કારણે મુશ્કેલી પડતી હતી તેને કોઈ
 જાતના મુશ્કેલીમાંથી મુક્તિ આપવા માટે આ પાપાચારોને પાપાચારોમાંથી કાઢી
 આપવાના આગ્રહ કરવાનો જોર મૂકવામાં આવ્યો. પણ જતાં જતાં દેવો તેને મુશ્કેલી
 કદાચ એ કે કોઈને આ પાપાચારોને કોઈ તારાની અસર કે અસર થઈ
 તત્ત્વજ્ઞાન, સદાચાર અને ક્રિયાકાર એ ત્રણ વસ્તુઓના કારણે આધારિત છે.
 પણ જે કોઈપણ ધર્મને મૂળવંતો દેવ તેને તેને તત્ત્વજ્ઞાન અને સદા
 ચારની દૃષ્ટિએ જ મૂળવંતો કોઈએ. તે જ દેવે ધર્મને દાર્
 સમજી શકાશે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ જન્મ લેતાં પહેલાં ધર્મનો સ્વયંવર કરીને
 જન્મ્યો નથી દોનો કે હું સાંથી શ્રેષ્ઠ ધર્મવાળા પિતાને ત્યાં જ જન્મીશ
 પણ જે ધર્મ એને વારસામાં મળ્યો છે પણ એના કારણે એવો ગર્વ
 કરવો કે મારો જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ અને ખીન્નનો નહીં. એમાં ખોટું અભિ-
 માન છે. સાચો ધર્મ તો એ છે કે જેને અભિમાન-કોઈ પણ પ્રકારનો
 ગર્વ સ્પર્શતો નથી. તે એમ પણ નથી કહેતો કે હું ધર્મનું પાલન કરું છું.

વિવિધધર્મ અને વિરોધાભાસ :

સત્ય તો અથા ધર્મોમાં એક જ છે, તો પછી આટલા અથા ધર્મોનું શું કામ છે ? એમ કોઈ કહી શકે છે. એનો ઉત્તર તો દેશ, ક્ષાણ, પરિસ્થિતિ અને પ્રકૃતિ છે. તે સુજળ્ય અલગ અલગ પ્રકારની વૃત્તિવાળા લોકોને અલગ અલગ પ્રકારે ધર્મનાં વિધાનો સુસવવામાં આવ્યા છે. એક જ રોગના અમૂક અમૂક શ્રેણિએ પહોંચેલા દર્દીઓ માટે વૈદ્ય અલગ અલગ દવા અને અનુમાન સૂચવે છે તેવી જ રીતે ધર્મોનું છે. તે લોકોના વિવિધ તત્ત્વોને દૂર કરે છે.

જ્યારે અથા ધર્મોના મૂળ તત્ત્વોમાં આટલું બધું સામ્ય હોય છે. ત્યારે તેના નામે પરસ્પર વિરોધ શા માટે જણાય છે ? જેમકે હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મને કદિ પણ ન બને. મિયાં-મહાદેવનો મેળ ન ગમે ! આવો વિરોધ એક પ્રકારની આંધળી ધર્મ-મેલછાને જ આભારી છે. અલગ અલગ પ્રકૃતિ-રુચિ અને પરિસ્થિતિવાળા દર્દીઓને વૈદ્ય અલગ અલગ દવા આપે છે તો તે બ્યાજખી જ કરે છે. તે માટે કોઈ એને અયોગ્ય નહીં કહે. એવ જ ધર્મોનું છે. નેઓ દેશ, ક્ષાણ, રુચિ અને યોગ્યતા પ્રમાણે સમાજના અલગ અલગ ધોરણે રહેલા અનિષ્ટરૂપી દર્દો દૂર કરવા માટે જ છે. જે જે સમાજમાં જે પ્રમાણે રોગો હશે તેને તે પ્રમાણમાં દૂર કરવા માટે ધર્મો પ્રયત્ન કરવા માટે જ રચાયા છે. રોગોની ભિન્નતાથી ચિકિત્સામાં ભિન્નતા આવવી સ્વાભાવિક છે; પણ એ વિભિન્નતા જોઈને વિરોધની કલ્પના કરવી, એ ખરાબર નથી.

જ્યાં ધર્મને સાચી રીતે સમજ્યો હોય ત્યાં આવો દુરાગ્રહ કે દ્વેષ હોઈ શકે જ નહીં. સત્યાર્થ અને મુમુક્ષુને તો સત્ય સાથે સંબંધ છે. તેના નામે ચાલતા વેશ, ખિલ્લા કે અમૂક ક્રિયાકાંડો સાથે સંબંધ નથી. કોઈ માટલી ઉપર “આટલા શેર ગોળ”ની કાપલી ચોંટી છે. પણ જો ગોળ હશે તો જ એની કીંમત થશે. કોરી કાપલી લગાડવાથી કીંમત નહીં થાય.

રિદ્ધિ ધર્મના એક ગુણો જાણી

જૂનો ધર્મ હોય જાણી

મારા સતો, જૂનો ધર્મ હોય જાણી !

સદ્ગુરુ મળ્યા ને શિષ્ય ન સુન્યા; વિમળ ગંગા નહીં વાણી,
કાં તો ગુરુ એ જ્ઞાન વિતાવ્યા કાં ગામર એ પ્રાણી.
અમૃત મળ્યું પાશુ અમર ગયો નહીં પીવાની જૂગતિ ન જાણી
કાં તો ઘટમાં ગયું નહીં. કાં. પીવામાં આવ્યું પાણી.
નદી કિનારે કેઈ જન ઉભોને, તૃષા નહીં છિપાણી.
કાં તો આળસ અંગે જોહને, કાં તો સરિતા સુકાણી.

—આમાં સાચો ધર્મ કેને કહેવો ને અગે સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. જો ધર્મના નામે અધડા, પાંખડ, બેદબાવ, ધૂણા વધતાં હોય તો તે ધર્મ નથી.

યોગી આનંદ ધનછાએ ધર્મનાથ જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે

ધર્મ ધર્મ કહેતું જગ ફરે; ધર્મનો જાણે ન મર્મ;

જો ધર્મનો મર્મ જાણી લે તો નવાં ન બાંધે કર્મ;

ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉં રંગ

એટલે કે ધર્મનો મર્મ એક વાર જાણી લીધા પછી પાપ બંધાતા નથી. અધ્યુને સીધું પકડીએ તો શાક સમારી શકાય બિધું પકડીએ તો પોતાને જ વાગે એવું જ ધર્મનું છે.

સર્વ ધર્મ ઉપાસના જ શા માટે

ધણા લોકો એમ પણ કહેશે કે સર્વ ધર્મ ઉપાસના જ માટે ? તેના બદલે સમાદર કે સહિષ્ણુતા વગેરે શબ્દો મૂકવા શું વાંધો છે.

સર્વધર્મ સહિષ્ણુતામાં બીજા ધર્મની ઉપાસના કે આદર આવતાં
 ૧. તેમાં પોતાનો ધર્મ ગ્રંથ અને પોતાને ત્યાં થયા એવા મહાપુરુષો
 નથી એવી ભાવના પ્રગટ થાય છે. જાણે કે ન છૂટકે એ પણ
 ધર્મ છે એ રીતે બીજા ધર્મ પ્રતિ જોવાય છે. તેમાં સર્વ ધર્મનું
 સ્તૈત્ય તો સ્વીકારાય છે પણ પોતાના ધર્મપ્રતિ અહંભાવ વધારે
 વામાં આવે છે.

સર્વધર્મ સંગમ અંગે વિચારીએ તો વિશ્વધર્મ સંમેલન, સર્વધર્મ
 રેખા વ. સ્થળોએ એક મંચ ઉપર બધા બેસતા દેખાય છે ત્યારે
 થી પોતાના ધર્મના ગુણગાન સહુ કરે છે. અન્ય ધર્મનાં સારાં
 તોની પ્રશંસા કે પોતાના ધર્મની ખરાબીઓનો ઉલ્લેખ ભાગ્યે જ
 થાય છે. ઘણી વાર તો બધા ધર્મોનો સમાવેશ પોતાના ધર્મમાં થઈ
 જાય છે એવું ચીતરી અન્ય ધર્મને આડકતરી રીતે ઉતારી પાડવામાં
 આવે છે. એટલું ખરું કે 'સર્વધર્મ સંગમ'માં પ્રત્યક્ષ કોઈ અન્યનું
 ઠીક કરતું નથી.

સર્વ ધર્મ સમભાવને લેવા જર્મ એ તો ત્યાં ડર એ રહે છે કે
 દ્વિચુસ્ત લોકો એનો અર્થ એવો તારવે છે કે બધા ધર્મને સરખા
 ણુવા પડશે. ખરેખર સર્વધર્મ સમભાવનો એ અર્થ નથી કે વિવેક
 મૂલી ગોળ અને ખોળ બન્નેને સરખાં ગણુવા. એવી જ રીતે વિવેકવિહીન
 ધર્મને બધા ધર્મોની છઠ્ઠૂરી કરવી એ પણ એનો અર્થ નથી. એની
 સાથે બધાની નિંદા કરવી એ પણ એનો અર્થ નથી. સમભાવનો
 મરો અર્થ તો એ છે કે પોતાના જ ધર્મપ્રતિ મોહ, અંધશ્રદ્ધા કે
 પૂર્વગ્રહ ન કેળવવો પણ બીજા ધર્મોપ્રતિ સમદષ્ટિથી વિચારવું,
 નેષપક્ષપાતતા રાખવી જોઈએ અને સાચોને તારવી તેના પ્રતિ આદર
 કરતાં શીખવું જોઈએ. પણ એ શબ્દથી બીજા ધર્મો પ્રત્યે પોતાપણનો
 માવ નીકળતો નથી.

ત્યારપછી 'સર્વધર્મ સમાદાર' શબ્દ આવે છે. એમાં બીજા
 ધર્મો પ્રત્યે, ધર્મપુરુષો પ્રત્યે તેમજ તરવો પ્રત્યે આદર કરવો એ

પછી 'સર્વધર્મ' સમન્વય' આવે છે. આમાં 'અધ્યા' ધર્મોના તથા સ્પર્શો અભ્યાસ કરી, દેશ, ક્ષણ, સ્થિતિ પ્રમાણે 'અધ્યા' સત્યો નારવ્યતો અને અનિષ્ટોનું નશોધન કરવાનો આશય નીકળે છે પણ અન્ય ધર્મો સાથે આત્મિયતા કે હૃદયની નિકટતાનો ખાવ નીકળતો નથી.

આમ 'સર્વધર્મ'ના ક્રમમાં ગાંધીયુગે આપેલાં ક્રમશઃ સર્વધર્મ સદિષ્ણતા, સર્વધર્મસંગમ, સર્વધર્મ સમભાવ, સર્વધર્મ સમાદર, સર્વધર્મ મમભાવ, સર્વધર્મ સમન્વય છે. તેમાં સર્વધર્મ સમન્વય સુધીના શબ્દોનો વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. છેલ્લા શબ્દરૂપે 'સર્વધર્મ ઉપાસના' ઉપર વિચાર કરવાનો છે.

સર્વધર્મ ઉપાસનામાં ઉપર જણાવેલ દરેક પ્રકારની પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે અને તે વિશ્વવાત્સલ્ય શબ્દની સાથે બહુ બંધબેસતો આવે છે. વિશ્વવાત્સલ્ય સાધવા માટે સહુની સાથે દાર્દ્રિક નિકટતા વધારવી પડે છે. તેના અન્વયે અધ્યા ધર્મો, ધર્મપુરુષો અને ધાર્મિક અનુયાયીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. ત્યારે સર્વધર્મ ઉપાસનામાં; સર્વધર્મસદિષ્ણતા, સર્વધર્મ સંગમ, સર્વધર્મ સમાદર, સર્વધર્મ સમભાવ, સર્વધર્મ મમભાવ અને સર્વધર્મ સમન્વય આવી જાય છે. તેના વગર સર્વધર્મ ઉપાસના અધૂરી ગણાય !

સર્વધર્મ ઉપાસનાનો સીધો અર્થ એ છે કે તો અધ્યા ધર્મગ્રંથોનાં

તેને; સરનારના નિયમે; ક્રિયાક્રંતિ તેને નિયંત્રિત કરેલા. તેમાંથી
 સ્વચ્છ મનોને મક્કે તેને સમન્વય કરેલા. એ ઉપાસના પ્રમાણે
 પોતાના અને પાદના ધર્મ એવો એક વર્ણ દેખા; પણ જ્યાં ધર્મોત્તર
 દેખાતો તેની ઉપાસના કરવાની રહેશે. એ તે અગાધ વિચારમાં ગયું
 છે કે દરેક ધર્મોના આધાર મૂળધર્મ સત્ય, અદિત્ય, ન્યાય. પ્રેમ વ.
 તરફે હોય છે. કેવળ પરિશિષ્ટિ, પાપ, દેશ અને કાળ પ્રમાણે અને
 પોતાના પ્રમાણે અલગ અલગ ક્રિયામંડિતી છે. પરંતુ તે ક્રિયાક્રંતિ પાછળની
 તાત્કાલિક વિચાર કરવામાં આવે તે સાર નહીં સારું.

ધર્મ ઉપાસનાની પદોચ્ચાર મુદ્દેલીઓ :

તેને, સર્વધર્મ ઉપાસનામાં જે પદોચ્ચાર મુદ્દેલીઓ છે તે
 એ વિચાર કરીએ. ધર્મ એટલે વસ્તુ સ્વભાવ, એટલે જ્યાં માન્યુસ
 પોતાના અને ચિત્તન કરે છે ત્યાં તે પદોચ્ચાર પ્રથમ એ છે કે
 "હુ કોણ છું ?" ધર્મ એટલે એવા ચિત્તનમાં મદદ કરે છે !

"હુ કોણ છું"ના પ્રશ્નપરમાં સર્વપ્રથમ માર્ગ વિચારશે 'હુ
 કોણ છું', 'હું જેવું છું'—પર પછી તે વધુ વિચારશે ના
 માન્યુસ કે 'હું'નો આત્મા છું, ચેતન છું' આમ સ્વરૂપનો વિચાર
 કરવામાં ધર્મમદદ કરે છે. ત્યારપાછ 'હુ મારું સ્વરૂપ છે ?' એવા
 પ્રશ્નના કારણમાં એ વિચારે છે કે મારું તે ચૈતન્યમય આત્મસ્વરૂપ છે.
 ત્યાંથી આગળ વધીને જગત સાથે પોતાના સંબંધનો વિચાર કરતાં
 વિચારે છે કે "મારો ધર્મ નો વિશ્વમાં વિત્તસૂતા ચેતન સાથે એકત્વ
 સાધવાનો છે." આમ તરવની નિશ્ચય દૃષ્ટિએ એ તત્ત્વ તેની સામે આવશે
 કે વિશ્વના આત્માઓ સાથેનું મારું અદ્વૈત છે.

તરવની દૃષ્ટિએ પદોચ્ચાર પ્રથમ એ પૂછાયો કે 'હુ કોણ છું ?
 અને તેનો જવાબ મળ્યો કે 'હું' ને જ છું'—(સોહદમ), પણ
 જ્યાં રહે છે એ સરીર સાથે પણ આ આત્મા જંબાધેલો છે. એ
 ત્યાં સુધી વિશ્વ-આત્માઓ સાથે એકતા સાધવામાં અનેક મુદ્દેલી
 નહીં. આને આદર્શને સામે રાખીને અદિત્ય, સત્ય, પ્રેમ, ન્યાય વ.

સાધનાના માધ્યમથી દૂર કરી શકાયે. આમ શરીરસંપર્કને પણ આત્માના પરમ ધ્યેય માટે ઉપયોગી બનાવી શકાય.

‘આત્મા’ કેવળ એકલો નથી, પણ વિશ્વના અનેક આત્માઓ સાથે સંકળાયેલો છે. એટલે લોકસંપર્ક આવે છે. ઘણા લોકો પોતાના વિચારો અને આચારોને મળતા હોય છે. આવાની સાથે આત્મપ્રીતિ થવી સહજ છે. આ બધા એક આચાર-વિચારના લોકો સદધર્મી થાય અને સાથે મળીને ચિંતન કરશે એટલે તે એક સંપ્રદાય બનશે.

સમાન ધર્મના લોકોના આવા સંપ્રદાયો ઘણા થયા. હિંદુધર્મમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, સ્વામીનારાયણ, બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, કૃષ્ણરૂપથી, દાદરૂપથી વગેરે મળીને લગભગ દોઢસો બેઠ ગણાવી શકાય. તેના પેટા બેઠો માટે તો તેનીશ કરોડ દેવતાને મૂકવામાં આવ્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ સિયા, સુન્ની, સૂફી, ખોન્ન, મેમણ, વેરા વગેરે બેઠો છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં હીનયાન અને મહાયાન સિવાય અલગ અલગ મઠો પ્રકારે અલગ અલગ દેશોના બેઠો છે. જૈનધર્મમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર મુખ્ય બે બેઠ. અને તેના પણ મુખ્ય ઉપબેઠો તરીકે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક, સ્થાનકવાસી, તેરહપંથી છે. એમનાં પણ પેટા સંપ્રદાય ઘણા છે. દિગંબરોમાં પણ અલગ અલગ પંથો છે. ખ્રિસ્તીધર્મમાં રોમન કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પ્રેસ્બીટેરિયન એવા બેઠો અને તેમાં પણ અર્થો પ્રમાણે શાખાઓ છે. પારસીધર્મનું જો કે વધારે ખેડાણ થયું નથી.

દરે દરેક ધર્મના આટલા બધા સંપ્રદાયો અને પરસ્પર વિરોધ બાબતો જોતાં કોને સારા ગણવા અને કોને નરસા ! એક જ સંપ્રદાયના લોકો વચ્ચે જ્યારે આટલો બધો ફરક લાગે છે, ત્યારે સ્વધર્મ ઉપાસના આ બધાનો કંઈ રીતે સમન્વય કરે ?

આ બાબતમાં ઝિંકાબૂથી વિચાર કરવું તો જણાયે કે જ્યાં ધર્મમાં સંશોધન થતું નથી અને એક વસ્તુની અતિ થાય છે ત્યાં કોઈ સત્યને લઈને અલગ વિચારકોનો સમૃદ્ધ ઊભો થાય છે અને તે

તે સંપ્રદાય બનાવે છે. મૂળ તત્ત્વ તો જોવાં જઈએ તો એક જ છે; સત્ય, અદિસા, ન્યાય, પ્રેમ ને તે કાળે લાગુ કરવા માટે બનાવેલ યમો - વિધિ - વિધાનો અંગે મતભેદ રહે છે. તેના અંગે બેચત્રાણુ તો વિરોધ વધે છે અને તે વધતાં દ્વેષ કાયમનો થાય છે.

આ વેર-વિરોધનું કારણ તો સંપ્રદાયપગત એકાંગી સત્યને વાંગી સત્ય માની લેવામાં આવે છે તે છે. સાત આંધળાઓએ એક ધીના જુદા જુદા અંગેને પકડીને કહ્યું કે દાથી અમૂક વસ્તુ જોવા યોગ્ય છે ત્યારે સમજી પુરૂષે તેમને સમજાવ્યું કે તમે તો એકેક અંગ પકડીને બેઠા છો; દાથીનું સાચું સ્વરૂપ તો અમૂક પ્રકારનું છે. એકાંગી જોવાનું એવું જ છે; ત્યારે ત્યાં અનેકાંતરી નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિએ સમજાવવાનો ખત્તા થાય તો વિરોધ-ક્ષોભ રહે જ નહીં. પણ આજે તો જોતો જ અનેકાંત વાદી છે તેઓ પણ એકાંતવાદી અને એકાંગી બનીને અધડો રતા દોષ છે. એટલે જ આનંદધનજીને કહેવું પડ્યું :—

અંધના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં નલાજે,
દંદરે ભરણાદિ બહુ કાજ કરતાં છતાં, મોહનરૂપી કળિકાળ રાજે.

ધર્મનું એ કામ નથી તે વેર કરાવે, વિરોધ કરાવે, કે લડાઈ અને યુદ્ધો કરાવે ! ત્યારે ધર્મના નામે થતી હિંદુ-મુસ્લિમ લડાઈઓ કે સિાઈ મુસ્લિમ યુદ્ધો જોતાં એમ જ લાગે છે. એ લડાઈનું કારણ ધર્મ યી પણ ધર્મના નામે અપનાવેલો અહંભાવ છે. એટલે જ સુપ્રસિદ્ધ કદ્દ સાયર ઇંગ્લાંડે કહ્યું છે કે :—

મજહૂબ નહીં સીખાતા આપસમેં ઝેર કરના

ધર્મ કે મજહૂબ તો સમાજમાં સંપ, શાંતિ અને સદાચારના પાઠો શીખવે છે; સત્ય, અદિસા, ન્યાય પ્રેમનો પ્રચાર કરે છે. ત્યારે સંપ્રદાયિક અધંડાઓમાં આ ગુણોને જ દાંડી દેવામાં આવે છે. કોઈ

દા. ત. ઇસ્લામ ધર્મ અરબસ્તાનમાં ફેલાયો ત્યારે ત્યાંના લોકોમાં દેવોને રાહ રાખવા માટે નરગણિ ચઢાવવાની પ્રથા હતી. હજરત મુહમ્મદ સાહેબે કહ્યું : “માણુસની હત્યા ન કરાય અને દેવો બક્ષ્ય (બલિ) લેતા નથી. કાયા શરીરની પૂજા કરો !” ત્યાં અનાજ પાકતું નથી એટલે પશુ-દિસા ક્ષમ્ય ગણવામાં આવી. પણ જ્યાં અનાજ મળે ત્યાં ધર્મના નામે પશુ-દિસા કે માંસાહાર કરવો પાપ છે.

એક વખત મેં લખેલું : “કુરાન, માંસાહાર તબવાની વાત કરે છે.”

ત્યારે એક મુસલમાનબ્રાહ્મ આવીને કહેવા લાગ્યા : “તમે કુરાનના નામે આવું ના બોલો, ખીજા ધર્મના નામે બસે બોલો !”

મે તેમને સમજાવ્યું : “કુરાનમાં ગર્ભિણી ઘેટીને મારવામાં પાપ શા માટે-કહ્યું છે ? એનો અર્થ એવો થયો કે જ્યાં એક છવથી ચાલતું હોય ત્યાં બે છવને ન મારવા ! પશુથી ચાલે તો માણુસને ન મારવા.”

તેમણે કહ્યું : “હા, એ વાત યરાબર છે !”

મે કહ્યું : “જો આ વાત મળે ઉતરતી હોય તો તે જ ક્રમે શાકાહારથી ચાલતું હોય ત્યાં માંસાહાર શા માટે કરવો ?”

ખરું જોવા જઈએ તો માંસાહારનો ગમે તેટલો ઉદ્દેશ્ય છતાં જ્યાં શાકાહાર મળે છે ત્યાં લોકો એને જ વધારે પસંદ કરે છે. ત્યાં ધર્મનો પ્રશ્ન હોય તો રોજ માંસાહાર કરવો જોઈએ ! ઘણા એવા પણ મુસલમાનો અને માંસાહારી પ્રજા છે જે અઠવાડિયામાં અમુક દિવસે જ માંસાહાર કરતા હોય છે. માંસાહાર કેવળ સ્વાદનો વિષય છે. -દાદને પોપવા માટે પછી જે દલીલો સૂઝે તે એના નામે આગળ ધરવામાં આવે છે. એક બાજુથી રોજ-ઉપવાસ કરવા અને બીજી બાજુએ ઇદના પારણામાં અનેક પશુઓની દિસા કરવી એ બંનેનો તાલો મળતો નથી.

અભ્યાસ કરશું તો આપણને દરેક ધર્મ પોતાનો લાગશે. તેમના તત્ત્વોમાં એકતા દેખાશે.

આ બધાનો સારાંશ એટલો જ છે કે આનંદ ધનજીએ ધર્મને સાગર અને સંપ્રદાયોને નદીઓની ઉપમા આપીને કહ્યું છે કે ધર્મમાં સંપ્રદાય રૂપી નદીઓ મળી જશે તેમ નીતિપ્રધાન, સદાચાર પ્રધાન અને યોગપ્રધાન એ ત્રણે પ્રકારના ધર્મ સંપ્રદાયોને યથાયોગ્ય ઠેકાણે ગાઠવી દેવા જોઈએ.

ક્રિયાકાંડોને કેટલું મહત્ત્વ આપવું?

ધણા સર્વધર્મોપાસનાથી ભડકે છે તેનું કારણ એ છે કે જો બધા ધર્મોની ઉપાસના કરવા જશે તો, કોના કોના ક્રિયાકાંડો કરશે? દરેક ધર્મમાં જુદી જુદી રીતે ક્રિયાકાંડો બતાવેલ છે. જૈનોમાં પ્રતિક્રમણ; હિંદુઓમાં સંધ્યા અને દેવ દર્શન, મુસલમાનોમાં નમાઝ, ખ્રિસ્તીઓમાં પ્રાર્થના । એનો એક જ ઉત્તર છે કે સર્વધર્મોપાસક પોતાને પરંપરાએ મળેલ ધર્મ ક્રિયા કરશે પણ સાથે જ તે અન્ય ધર્મના ક્રિયાકાંડોનો સમન્વય જરૂર કરશે. જેમ કે સંધ્યા-વદનથી મનશુદ્ધિ તેમજ નમાઝ પ્રાર્થનાથી ભગવાનને વાદ કરીને સારાં યવું. આ બધી બાબનો શબ્દના ફેરફાર સાથે પ્રતિક્રમણમાં આવતી હોય તો તે જૈન તરીકે પ્રતિક્રમણ કરશે. સાથે જ તે નમાઝ, પ્રાર્થના, સંધ્યાવદન, દેવ-દર્શન એની પાછળની ભાવનાને માન આપશે. જેમ જુદા જુદા દેશોમાં જાઓ તો કોઈ કહેશે ‘વેલકમ’ કોઈ કહેશે ‘સ્વાગતમ્’ ત્રીજો કહેશે ‘પધારો’ પણ એ બધાની પાછળ ભાવ એક જ હોય છે. સમજી માણસ શબ્દોના અંતરથી ભડક્યા વગર સમન્વય સાધી શકશે.

ધણા લોકોનું એમ કહેવું છે કે જ્યારે બધા ધર્મોમાં સત્ય-અહિંસા, પ્રેમ-ન્યાય વગેરેને મુખ્ય ગણો છો તો પછી કર્મકાંડોની જરૂર ખરી । કર્મકાંડો અને નિત્ય નિયમોની અગત્ય પોતાની છે. જેમ કોઈ તળાવ પાણીથી ભરેલું છે પણ પાણી પીવા માટે કોઈને કોઈ

સાધન હોયું હોય. ખજી ભાંગે એ ગાળસિનો ખોખો. ૦ રીતે-એવી જ રીતે મૂળધર્મને પાગવા માટે કાર્મને કાર્મ સાધન હોયું નોંધ્યો. વહેવારમાં તે આચરણ કે ક્રિયાથી જ એના ધર્મની કે ધર્માત્માની લોકોને પ્રતીતિ થવાની. આ ઉપરાંત ક્રિયાકાંડો એક પ્રકારે નિયંત્રણ પણ છે જે માણસને ખરાય કામ કરતાં અટકાવશે. માણસ ખરાય કામ કરશે તે લોકો તેને ગેરકરો, ટોકશે અને તે પણ કરતા અચકાશે. આમ વેશ, ક્રિયા તેમજ વિધાનો સત્ય, અદિસા. ન્યાય, પ્રેમ રૂપ ધર્મના તત્ત્વોની પ્રાપ્તિમાં સદાયક છે-સાધક છે.

આજના યુગે સર્વધર્મોપાસના માનવજાતિ માટે વધારે અનિવાર્ય છે અને ઝડપી વાદનવહેવારના યુગમાં વિશ્વના લોકો ગેરકરો બધા નહોં આવી ગયા છે કે વિશ્વના પ્રશ્નો ઉદ્દેશવા માટે સાચા ધર્મની જરૂર રહે છે અને સર્વધર્મોપાસનાથી દરેક ધર્મ શુદ્ધ રહી શકશે.

અર્ચા વિચારણા

સાચા ધર્મની પ્રતીતિ :

શ્રી. દેવજીભાઈએ આજની અર્ચાના ઉદ્ધાડ કરતાં હૃદય : “હું સાચલા ગયેલો. ત્યાં મેં એક જાનન સાંભળ્યું કે ધર્મો અનેક છે-તત્ત્વ એક છે.” એ આગે મારા જાત અનુભવો છે કે સ્ત્રીસ, દરિજન, કે હલકાં વરણના માઈએ અને બહેનો કાર્મ પણ સાઈ કામ કરે છે તેને નાત-જાત. સંપ્રદાય વના ભેદભાવે સિવાય લોકો પ્રતિષ્ઠા આપેજ છે. એટલે લોકોના દિલમાં સાચા ધર્મની પ્રતિષ્ઠા પડીજ છે. માત્ર તેને ખદાર કાઢી, સંકલના બદલે કરી જગતના યોગાનમાં મૂકવી નોંધ્યો !

સમન્વય સાધીને જ સંસ્થાપકોએ ધર્મ સ્થાપ્યા છે :

પૂ. દંડીસ્વામી : “મારા ધર્મ સંબંધના વાંચનનો સાર મારા વિનમ્ર મત મુજબ આ પ્રમાણે છે :—મદાત્મા ઈશુએ તેમની ૧૮થી ૩૦

માણસ ઉન્નત બને :

શ્રી. દવિયાજી : “ જીવન જીંચું બને તો ભેદભાવ આપોઆપ દૂર થઈ જાય । માણસ ઉન્નત થાય ત્યારે ઉદાર બને જ છે. ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ મને તો મારી ખેડૂત મંડળીની પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાયું છે કે આપણે જો સત્યાર્થો હોઈએ, અને ચારે માણુ સંગઠનો દ્વારા લોકવાતાવરણ પણ એવું જન્મ્યું હોય તો ગમે તેવા મોટા સાધુપુરુષો પણ આપણી વાતમાં જળખર પ્રચારક આપોઆપ બને છે. કદાચ પ્રારંભમાં વિરોધ કરે, અપમાન કરે પણ સાચાં દશે એટલે આકર્ષાયા વગર નહીં રહે. ”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ ધણાને એમ થયું હશે કે સંતબાલ પાસે બમે કેમ શીખવા જઈએ ? એટલે મોટા ભાગના સાધુસાધ્વીઓએ ડરથી કે એવા કોઈ કારણથી આ શિબિરમાં ન પણ આવ્યા હોય; પણ આ સહચિંતનથી જે લાભ મળે છે તે અનેરો જ છે. ”

પૂ. નેમિચુનિ : “ એ બધી મુશ્કેલીઓ તો છે જ । ”

વ્યાપક કાર્યક્રમ મૂકવો જોઈએ :

પૂ. સંતબાલજી : દડીસ્વામીની, પૂંજભાઈની કે દેવજીભાઈની ચર્ચા ઉપરથી એ વાત નથી નીકળતી કે જેમ ગાંધીજીએ દેશ આગળ વ્યાપક કાર્યક્રમ મૂક્યો તેવો એક સ્થળે વ્યાપક કાર્યક્રમ મૂકવો જોઈએ. તેથી ગાંધીજીના સમયે દૂર નહીંને ટીકા કરનાર પણ ટીકા મૂકી તેમાં બળી ગયા; અને અલગ અલગ અનેક જગ્યાએ પણ ટીકા બંધ થઈ અને તેઓ ભલ્યા. એવો કોઈ કાર્યક્રમ મૂકવામાં આવે તો સીધી નહીં તોયે આડકતરી રીતે પણ એ સૌને અસર થશે જ.

(૧-૭-૬૧)

[illegible][illegible][illegible]

אָנזאָגן אַז זייערע קינדער זענען געווען געווען געווען געווען

—મીન કે વાંકા, અનેક માગી પડ્યા પડેનારી નદીઓ, ઈંદે
 નેમ દરિયાને ગમને મળે છે. નેમ જ જૂદી જૂદી સુખિયાના કાંડે
 વાંકાગૂદા અનેક માગીયી ગમન કરવા છતાં અમારૂં પદ્ય કિય તરફ
 કરવાનું તરફ મોય !

આપણામાંથી કોઈને એક આચાર વિશેષ પસંદ હોય તો તે એનો ઉપયોગ કરે પણ તેના કારણે અન્ય આચારગણના આથો તેને લડવું તો ન જ જોઈએ. તેમ જ નાની નાની ખાતોના મતભેદોને લઈને અલગ સંપ્રદાય તો ન જ બનાવવો જોઈએ. તે ઉપરાંત પણ આચારવિચારનું એવું છે કે કોઈને સાફ પસંદ છે તો કોઈને ટોપી તો ઘણા ઉઘાડા માથે રહેવું પસંદ કરે છે. એવું જ જરા વધારવી પીળા, સફેદ કે ભગવા વસ્ત્ર પહેરવાં; મૂર્તિ પૂજવી કે ન પૂજવી; જ્ઞાનમાર્ગ કે અનુભવમાર્ગે જ્ઞાન મેળવવું. આ બધાં સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટેના જુદાં જુદાં સાધનો છે. આ બધાની પાછળ ધ્યેય એક જ

[illegible][illegible]

માણુઓ બાહ્ય બાહ્ય મધ્યમો પોતાની ગુણિત પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ, અને
ધન દ્રવ્ય છે. તેઓ શુદ્ધ પોતાના સંધાને જીવન ઉપર લાલતા નથી.

એવી જ રીતે ધર્મ કમાવવા માટે કોઈ પણ એક શુદ્ધ સાધન હોવું જોઈએ. તેને બીજા પર લાદવાનો કદાચદ ધર્મ સાથે સુસંગત નથી. ધર્મ તો જગતને જોડવાનું—પ્રેમ સંબધથી ગાંધવાનું કામ કરે છે. તે કદિ અલકાર જગાડી અલગતાવાદ કેળવતો નથી.

પછી નદીઓ દરિયા તરફ વહી જાય છે. કદિ નથી વિચારતી કે ખારા સાગરમાં વિલીન થઈને તે પણ ખારી થઈ જશે. કારણ કે દરિયાના જળમાંથી વરાળ થશે, વાદળોં ઝનશે અને તેમાંથી અમૃત જેવો વરસાદ વરસશે. પાછાં એ જ નદી-નાળાં ઝરણાં વહેશે. આમ નદીની મીઠાશ તો લૂટાઈ જશે નહીં પણ અમર જ રહેશે. એવું જ દરેક ધર્મ-સાધનનું છે. સાધ્યમાં વિલીન થઈ ગયા પછી અમારું સાધન કે તારું સાધન, એવું કંઈ રહેતું નથી. આમ સાધ્યમાં વિલીન થવાની પ્રેરણા આપવાનું કાર્ય ધર્મનું છે. એ પૂરું થાય તો ખસ. ધર્મ એટલે એકતાનું સાધન :

દરેક ધર્મની ઉત્પત્તિ 'સ્વ' અને 'પર'ની એક વાક્યતા-એકતા સાધવા માટે હોય છે. એકતા ગમે તેનાથી સધાય એજ જોવું જોઈએ. એના માટે અલકારવશ ઝઘડો ન થવો જોઈએ. આચાર-વિચારોની વિવિધતા તો મનુષ્યોની રુચિ પ્રમાણે અને યોગ્યતા પ્રમાણે છે એ અગાઉ આપણે વિચારી ગયા છીએ. જોવાનું મૂળ તો એ છે કે તેની પાછળ ધર્મતત્ત્વ છે કે નહીં? સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, ત્યાગ છે કે નહીં! આચાર-વિચાર કે કર્મકાંડને ત્યાં મદદર આપવું ન જોઈએ. ફેરી લેવા જનાર ફેરીની જાત પૂછે છે ન કે વેચનારની જાત! એમ ધર્મમાં તત્ત્વને પૂછો પણ તેના કર્મકાંડો કે નિયમો અથવા વેશસંપ્રદાયને ન પૂછો! આજ અનેકાંતવાદ છે; અને આજ સાચી સર્વધર્મોપાસના છે.

તે ઉપરાંત પણ જોગ અલગ અલગ ફૂલોનો ગજારો વધુ શોભે એવું જ વિવિધ ધર્મોના સમન્વયનું સમજવું જોઈએ. એકલી દાળ, રોટલી, શાક કે બાત હોય તેનાં કરતાં રોટલી, દાળ. બાત, શાક બધાનું

જમણુ સિન્નતદાર લાગે એટલું જ નહીં ને પાયક, આરોગ્યદાયક અને રુચિકર અને છે. તેમ બધા ધર્મોના પરસ્પર સહકારથી, સમન્વયથી, બધા ધર્મોની જનતાને અને પોતાને લાભદાયક અને શાંતિપ્રદ અને છે.

એટલા માટે જ મેં સર્વ ધર્મ મંદિરની કલ્પના મૂકી હતી. આમ તો સ્વામી સત્યબ્રહ્મએ સર્વધર્મમંદિર વર્ષામાં બનાવ્યું છે. મારી કલ્પના તેના કરતાં થોડીક બિન્ન છે. એક ગોળ ઓરડાવાળું મંદિર હોય. તેમાં જુદા જુદા ઓરડામાં જુદા જુદા ધર્મના સાધકો રહેતા હોય. તેમની પાસે પોતાની ધર્મોપાસના—ધર્મક્રિયાની સામગ્રી હોય, દરેકજ સવારે—સાંજે બધા સાથે બેસે અને સર્વ ધર્મની પ્રાર્થના કરે. સર્વધર્મોપાસનાને અસરકારક રીતે સક્રિય કરવા માટેનો આ એક વિચાર છે. જે વહેવાર પશુ છે. એક જ ધરમાં હાળ, ખાત, રોટલી, શાક ખાવાનો જે આનંદ છે તે અલગ અલગ ધરે જઈને એક એક વાનગી ખાવામાં નહીં મળે. એવી જ રીતે જુદા જુદા ધર્મોપાસના—ગૃહોમાં જઈને જુદી જુદી આધ્યાત્મિક સામગ્રી લેવામાં અરૂચિ અને કંટાળો આવે તેમજ અગવડ પશુ વેદવી પડે. ત્યારે આવા સર્વધર્મ મંદિરમાં બધા ધર્મોની આધ્યાત્મિક સામગ્રી અને પ્રેરણા સરળતાથી; શીઘ્ર અને સ્પષ્ટ રીતે મળી શકશે.

ધણા કહેશે કે આ તો બધા ધર્મોને ભેળવીને ખીચડો કરી નાખ્યો ! તેમાં શું સ્વાદ આવવાનો હતો ? ત્યારે એમ કહી શકાય કે આ કંઈ નવું નથી. દરેક ધર્મ આવાં સમન્વય તત્ત્વોથી સભર જ છે. શિવ અને વિષ્ણુ; અંબા અને કાળી. આમ પરસ્પર વિરોધાભાસ આપનારા દેવ-દેવીઓને પૂજીને એકી સાથે શાંતિથી હિંદુઓ બેસી શકે છે તે હિંદુ ધર્મમાં રહેલ સમન્વય-તત્ત્વને આભારી છે. આ બધાનો મેળ સાધીને હિંદુ ધર્મે એક સંસ્કૃતિનો જન્મ આપ્યો, ત્યારે જ દેશમાં શાંતિ ફેલાઈ છે.

દ્યારેક આ સમન્વયની ઉપેક્ષા રાખીને કામ કરવામાં આવે છે. તેથી સારામાં સારા કાર્યોનું મૂલ્યાંકન ઘટી જાય છે. દયાનંદ સરસ્વતી.

સિંદુસ્તાનના અંગ્રેજી નામ : **સિંદુસ્તાન** :

સિંદુસ્તાનના અંગ્રેજી નામ : **સિંદુસ્તાન** : એક નામ છે, જેની ઉચ્ચારણામાં, બીજા નામો જેવા કે, બાલુચિસ્તાન, પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, તુર્કમેનિસ્તાન, ઈરાન, ચીન, રશિયા, આદિ, જેવાં નામો સામેલ છે. સિંદુસ્તાનના અંગ્રેજી નામો સમન્વય એકે છે.

એક વખત અંગ્રીજીમાં સિંદુસ્તાનના નામને લઈને એક દલીલ તેમને મળ્યાના આગળ : "નમે બહાવાદની મોટી મોટી પાતો કહે છે. ખરા; પણ નમાના સિંદુસ્તાનના રા. ૩૨ !

સ્વામીજીએ કહ્યું આપના : "અમારા સિંદુસ્તાનમાં એક વિશેષ મોટી છે કે અમારો બધો મનુષ્યોના આત્માની અંતરમાં, આ ત્યાં કોઈપણ પ્રકારનો આચાર સંવાનો નથી."

આત પછી એમને છે કે આવી વધી, પારસી, ફિરંગી, ધર્મ જે કોઈ આવ્યા તેમને તેમના ધર્મો પાળવા દેવામાં આવ્યા છે. ધર્મોના સારાં તત્ત્વો આપને આપના લીધાં છે. આ સમન્વય સેવાની જરૂરિયાત શક્તિના કારણે દુનિયાના બધા ધર્મોની અસર એક યા જીવન ઉપર પડી છે. હિંદુઓની જેવા જરૂર તો બધા ધર્મો સમન્વયનું તત્ત્વ વધારે છે; વિરોધનું એકાં.

સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં ચંદ્રમાના આધારે તિથિ આવે છે. પંચાંગની તિથિ ચૌદસ દોષ પાળે ચંદ્રતિથિ પૂનમ દોષ તે મુજબ ગણવામાં આવે છે. મુમુક્ષુમાનો પાળે એમ ગણે છે. પૂજનારા ઈસાઈઓ, હિંદુઓ; જૈનો ખ્રીસ્તીઓ છે; તેમ નહીં આ

જેવળ કિરકામિયામાં છે. આપણે ત્યાં રહેનારની રમઝ પળાય છે; ત્યાં પહેરે કિરકામિયા લખાય છે; ત્યાં પછી અત્તર પિરની પર્નામિયાની પળાય છે. આને છે કે કુસલમાને કહે છે. પણ તેવું ક્યાં છે કે અમારી અંગે, પેટ-કેટ પણ કુસલમાને પહેરતાં થઈ ગયા અને અમારાના નદનર ના પડ્યા હાથે પણ પીરો છે. મુનિપરના કહે અર્થમાં કોયા જઈએ તો પીર, દરગાહ, તાજિયા, અને કમી પાલી તેમા આવી જાય છે.

આમ થાય છે, એમાં - પશુ પાશુયાનું જરારે નથી. મર્મનું નો એવું રહ્યું છે કે જુદા જુદા આવાસ સનારા તરવાને મેળાવી એકકરેપનામાં એકવા અપાવી; અને તેનાજ કમે તમા પર્માં એક નવાડો અને એમાજ અમત્તર કલ્યાણ; જ. આપણે તમા પર્માં ની કલ્યાણ આવી છે. મનુષ્યને કહે છે તમા પર્માં કોયા કરવા કરતાં તથા. આ તમા અધ્યાને છે.

નદી સમુદ્રને મળતાં ગામ છે ત્યારે તેમાં કયરો અને મંદકી સાથે જાય છે; પણ એ કયરો અને મંદકીને નદી કહેતા નથી. તે પહેલાં નિર્મળ જળને જ નદી કહીએ છીએ. તે પાણીનો ઉપયોગ એ છીએ, એતરમા એન, પાણીથી સુદર પાક થાય છે. તે છતાં કીનું પાણી સાગરમાં મળે છે. જે ફરી તાલણાં બનીને જગતને ફરી પૂરું પાડે છે. ત્યારે કોઈ એમ નથી કહી શકતું કે આ વરસાદમાં મુકે નદીનું પાણી છે. એવી જ રીતે સર્વધર્મોપાસક વિવિધ ધર્મ રૂપી જિજ્ઞાના કયરો કે મંદકીને બેસે નથી. પણ તેના વિશુદ્ધ જગને યોગ કરે છે અને મરમાત્મા રૂપી વિરનેશ્વર રૂપી સાગરમાં મળી જાય ત્યાં ગયા પછી કેવળધર્મ ધર્મ રહે છે; નામનો કોપ થઈ જાય છે.

ગોપી આનંદ ધનજી કહે છે :—

પરદર્શન જિન ધંગ મળીએ ત્યાજ પડંગ જે સાધેરે
સાગરમાંદે તટિની વસત હૈ તટિની સાગર મજનારે.
જિનવરમાંદે સચલા-દર્શન છે, દર્શન જિનવરમજના છે

છે. શીખનો અર્થ શિક્ષિત તાલીમ પામેલો પણ ચાય છે. તેને શિખ
પણ કહેવામાં આવે છે. મુસલમાનોના દંદ બદારના જુલો પંડતમાં
વધી જતાં કેટલાક જુવાન વીરોને તલવાર દારા તાલીમ આપી પ્રતિકાર
કરાવ્યો હતો; લોકો મરણિયા ચક્રને જુઝમ્યા હતા તે લોકો શીખ
કહેવાય। ધર્મ ઉપરથી તે આજે એક કોમ બની ગઈ છે; અને
શીખધર્મ પાળે છે.

ઈસ્લામ ધર્મ કેવળ હિંસાની વાત જ કરે છે; એવું નથી, તેમાં
કેટલાંક સુંદર તત્વો છે. સૂફી વ. પંથ અધ્યાત્મિકની આપણા ભવિષ્ય
વાતો કરે છે, તેનો વિશ્વજંઘુત્વનો સિદ્ધાંત ધણો ઉગ્રો છે. જો કે ત્યાં
પણ કેટલાંક કોમી અને ઝંઝૂની તત્વો છે ખરાં; પણ મુસલમાનો સાથે
બાતલ ભાવ બાંધવો હોય તો તેમને પણ સાથે લેવા જોઈએ
ગો-હત્યા અંગે ધણાં લોકો ખુબ ખુબ પાડે છે
પણ જો તે ખરેખર બંધ કરાવવી હોય તો આપણને તેમનામાં
બળવું પડશે અને તેમને સાચી વાત સમજવી પડશે. તેઓ મળશે
એટલે કે તેમનાં અનિષ્ટો કે આવરણો સ્વીકારવા એવું કંઈ નથી
ખાન અબ્દુલ ગફારખાન; વગેરે જેવા ધણા સારા મુસલમાન નેતાઓ
છે. આપણા બાલનબાલકો પ્રાયોગિક મંથન પ્રમુખ શ્રી. શુલામભાઈ
રસલભાઈ કુરેશી ઇસ્લામી છે છતાં તેમને સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવ છે.
ગાંધીજીનાં સુસ્ત અનુયાયી છે. એક બાજુ કુરાનનો અભ્યાસ કરનાર
અને બીજી બાજુ સ્વરાજ્ય માટે જેલમાં જનાર છે. એક બાજુ
શુન્દરાતમાં તેજનો શાંત કરવા માટે શુદ્ધિપ્રયોગમાં આઠ ઉપવાસ
કરનાર અને બીજી બાજુ જૈનધર્મની સાથે આત્મીયતા સાધવા માટે
પર્ચુપ્સમાં અઢાઈ જૈન વિધિ પ્રમાણે કરે છે. જેનો સાથે આત્મીયતા
કેળવવા માટે પર્ચુપ્સમાં રસ લેતા હોય છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જો એક ઇસ્લામી જૈનધર્મની
સાથે આત્મીયતા ધરાવી શકે છે, તો એક જૈન પણ ઇસ્લામ ધર્મની
સાથે આત્મીયતા ધરાવી શકે છે. આ અંગે કોઈએ વેશ, ધર્મ

હતા. તેમણે મુસલમાનોની મસ્જિદો પણ બંધાવી દીધેલી અને મંદિરોની પ્રતિષ્ઠાપના પણ કરેલી.

શિવાજી મહારાજ અને સમર્થ રામદાસ જ્યાં જ્યાં મોકા મળતો મુસલમાનોની મસ્જિદમાં જતા. શિવાજીએ તો હજ કરનાર યાત્રાળુ જે ઉત્તમ પ્રબંધ કરાવ્યો હતો.

સર્વધર્મ સમન્વય અને હિંદુ-મુસ્લિમને એક માનનારા શીખશુરે જે નાનકે કથું :—

હિંદુ મુસલમાન દોનો માફ કસવી
 एक लिन्ही माला एक लीनी तसवी

કપીરે કથું :—

एक पूरव, एक पच्छिम निहारे,
 पढी पढी पाय घरणी शिर दाळे

“મારું ઉપાસનાની આ સાધના અશોકથી લઈને અકબર; અને લઈને ગાંધીજી સુધી સતત ચાલુ રહી છે. ગાંધીજીની રામધુનમાં “ધુપતિ રાધવ રાગ રામ છે” ત્યાં “અસ્લાહ ઈશ્વર તેરે નામ,

પોતે જોઈ શકાય છે. આથી જ એ વાત સાચી છે કે
આપણે જે જાણીએ છીએ તે

કેવળમાં જ નહીં, પણ આજેના કાળમાં પણ એ જ સાચું છે. એમ છે
અમર અને અમર (અમરજીવ) એવો એક જીવ છે. એ જીવ અમર છે
તે જાણી શકાય છે. એમાં કશું નથી. કોઈ પણ વસ્તુ નથી. કોઈ પણ વસ્તુ
જોઈ શકાય છે. એ જીવ એ જ જાણી શકાય છે. એ જીવ એ જ જાણી શકાય છે.
જેનાથી એ જ જાણી શકાય છે. એ જીવ એ જ જાણી શકાય છે.

જેનમાં નો અણપણ મળે છે. એમાં તેના અણ આગળે
સર્વમાં વિપાસનાને સમજાવતાં મળે છે. આમાં દરિદ્રતા
કહે છે :—

પદ્માપતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કળિત્વાદિયુ ।
યુક્તિમદ્ વચનં પસ્ય તસ્ય કાર્ગઃ પરિમદઃ ॥

એ મહાવીર પ્રતિ પદ્માપત નથી કે કળિત વગેરે બીજા દર્શનના
પ્રવર્તકો પ્રતિ દ્વેષ નથી. યુક્તિસંગત જેવું વચન છે તેને મદ્
કરવું જોઈએ.

સંબોધ સંતરીમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

સેયંવરો ય આસંવરો વા લુદ્ધો વા તદ્ વ અન્નોવા ।
સમમાવ માવિયપ્પા લદ્ધ મુક્તં ન સંદેહો ॥

જેન શ્વેતાંબર હોય કે દિગંબર, બુદ્ધ હોય કે અન્ય ગમે તે હોય
જેનો આત્મા સમભાવથી યુક્ત છે તે મેક્ષને પામે છે, એ નિઃસંદેહ છે.

મગવાન મહાવીર અને તેમના સાચા ભક્તો જેમાં હરિભદ્રચરિ,
હેમચંદ્રાચાર્ય, સમંતભદ્રાચાર્ય, યોગી આનંદ ધનજી રત્નમ્ભસરિ, ધ-
જવાહરલાલ મ. વગેરેએ સર્વધર્મનો પ્રચાર કર્યો જ છે. જેનમાં
વસ્તુપાળ-તેજપાળ અને વિમળશાહ વગેરે પણ અસહમાનોની ધન્યતા

કરતા હતા. તેમણે મુસલમાનોની મસ્જિદો પણ બંધાવી દીધેલી અને હિંદુમંદિરોની પ્રતિષ્ઠાપના પણ કરેલી.

શિવાજી મહારાજ અને સમર્થ રામદાસ જ્યાં જ્યાં મોકો મળતો ત્યાં મુસલમાનોની મસ્જિદમાં જતા. શિવાજીએ તો હજ કરનાર યાત્રાળુ માટે ઉત્તમ પ્રબંધ કરાવ્યો હતો.

સર્વધર્મ સમન્વય અને હિંદુ-મુસ્લિમને એક માનનારા શીખગુરુ કવિ નાનકે કહ્યું :—

હિંદુ મુસલમાન દોનો માફ કસવી
 એક લિંદી માલા એક લીની તસવી

કબીરે કહ્યું :—

એક પૂરવ, એક પન્હિમ નિહારે,
 પઢી પઢી પાય ઘરણી શિર ઢાલે

સર્વધર્મ ઉપાસનાની આ સાધના અશોકથી લઈને અકબર; અને અકબરથી લઈને ગાંધીજી સુધી સતત ચાલુ રહી છે. ગાંધીજીની રામધુનમાં જ્યાં “ રઘુપતિ રાધવ રાજ રામ છે ” ત્યાં “ અલ્લાહ ઈશ્વર તેરે નામ, સખકો સન્મતિ દે ભગવાન । ” તેમજ “ બજમન બજમન રામરહિમ બજમન બજમન કૃષ્ણ કરીમ ” જેવી સર્વધર્મોપાસનાની પ્રાર્થના-ધુન છે.

ધર્મ-ઉપાસના એટલે કે સત્યને પકડવું । એકજ ધર્મના સારને સાચી રીતે લ્યો; તારવો અને તમે સાધક બની જશો. “ એક સાધે તે જગ સાધે । ” તે આતું નામ છે. પણ જડની માફક એકજ ગુરુના શરીર કે વેશને પકડી રાખતાં અથવા એક જ સંપ્રદાયના બાહ્ય ચિહ્ન કે ગ્રંથને પકડી રાખે અને તેના જાંડાણમાં ન ઊતરે તો તે બધું ખોશ. વિનોબાજીએ સાચે જ કહ્યું છે કે “ બધી નદીઓનું મીઠું પાણી દરિયામાં ભળવા છતાં સાગર ખારો જ છે ” કારણ કે આખી મીઠીને અંધશ્રદ્ધાથી વેશ, ગ્રંથ કે શરીરને પકડી રાખવાથી કંઈપણ ફાયદો નહીં થાય. પણ

૨૩ પરી (૩-૪૨૨૦૫૬)

મુરુગદાસ દેવના આનાદીની વચનો વાંચીને જીવોની નીચાઈ મર્યાદા
મર્યાદાઓ જાણવામાં ન આવતા હોવા વચનોના આગળ વાંચીને જીવોની નીચાઈ
મુખ્ય કરવામાં આવેલા નીચાઈવાળી મુરુગના આગળના મુખ્ય કૃતિ
ત્યાં મુરુગનાં જીવોના મુરુગનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં
મુખ્ય આગળનાં મુખ્ય આગળનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં
મુખ્ય આગળનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં
અનિષ્ટોની દરમિયાન આગળનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં
અનિષ્ટોની દરમિયાન આગળનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં
પરંપરાના મુરુગને આગળનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં
મુરુગને અનિષ્ટોની દરમિયાન આગળનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં જીવોનાં

શ્રી. દેવશબ્દાર્થ : “ આમ આમે ન શપરંપરાથી બીજામાંથી કોઈ
તેમજ બીજા બાજુ સ્થાનકવાસી જેન પંચના કોઈએ, બીજામાંથી
અસ્પૃશ્યતા નથી. પણ, તે વાતને લોકો જાણેલાં આવરતા નથી. કે
જે ગુણને જાણેલાં આવરતા, એથી અમારા બીજામાંથી આવેલાં ગુણ
અર્થને કહ્યું : “ આ શું કરો છો ? ”

સ્વધર્મ ઉપાસનાનાં તત્ત્વો

સ્વધર્મ ઉપાસનાને પાકી બનાવવા માટે, સર્વે ધર્મોના તત્ત્વોને બરાબર અભ્યાસ અતિ આવશ્યક છે. તેની સાથે સર્વે ધર્મોના વિશિષ્ટ સંદેશાઓનું રહસ્ય પણ સંગ્રહ લેવું અનિવાર્ય બને છે.

સર્વ ધર્મોપાસના કરતી વખતે સાધકની સામે અનેક સવાલો ઊભા થાય છે. સહુથી પહેલો સવાલ એ થાય છે કે જો બધા ધર્મો સારા હોય અને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સરખા હોય તો પછી બધાનો સમન્વય કરવાની જરૂર શી છે? એક જ ધર્મ રાખવામાં આવે તો એ બોધું શું છે? અકબર બાદશાહે બધા ધર્મોની એકતા રૂપે 'દીને-ઈલાહી' ઘલાવેલો. તો એવો એક ધર્મ શા માટે ન ચાલી શકે?

પહેલી વાત તો એ છે કે એ વાત માનવ સ્વભાવની વિરુદ્ધમાં છે. દીને-ઈલાહી પણ લાંબો સમય ન ચાલી શક્યો એનું એક કારણ તો આજ હવે અને બીજું કારણ એ છે કે આવી કોઈપણ વાત વહેવારિક બનતી નથી. માનવ સ્વભાવ એટલો તો વિલક્ષણ છે અને એટલી બધી વિવિધતાથી ભરેલો છે કે ધર્મનું પ્રકટીકરણ એકરૂપે થઈ શકે જ નહીં. કદાચ એમ માની પણ લઈએ કે જગતમાં ક્યારેક એક જ ધર્મનું નિરાપદ પ્રચલન થયું તો પણ માનવપ્રકૃતિને અને રૂચિને જોતાં એ જ નિશ્ચય ઉપર આવવું પડશે કે આગળ જતાં તે કંઈક જશે અને આજની જેમ પરસ્પર સંઘર્ષ ચાલુ જ રહેશે. એક આખું ધર્મની આશા વાસ્તવિકતાને નકારવા જેવી છે.

એટલે જ દરેક ધર્મને તેના સ્થાને રહેવા દઈને આપણે તેમની વચ્ચે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાના ભાવ સ્થાપવા માગીએ છીએ. તે તે ધર્મોના બાદરૂપોમાં એકરૂપતા તો નહીં પણ એકતા આણવા માગીએ છીએ.

મેં વચ્ચે જે વિષમતા, વિભિન્નતા અને તેના કારણે વૈર-વિરોધ છે તેને સંધર્મ ઉપાસના વડે દૂર કરવા માગીએ છીએ.

આપણે એક ધરનો દાખલો લઈએ. ત્યાં બાળક છે તો તેને દૂધ મેંધશે; માંદો હશે તેને ખિચડી મેંધશે; તદુરસ્ત હશે તેને રોટલી-દાળ વ. મેંધશે; પણ ખોરાકની આ બિન્નતા હોવા છતાં ધરવાળા પરસ્પર બાંધશે નહીં; તેમ જ એકબીજા ઉપર પોતાની રૂચિનો ખોરાક લાદશે નહીં; પણ જેને જે મેંધએ તે પ્રમાણે સગવડ કરી આપશે. એમાં કોઈને કંઈ લેવા જેવો હોતો નથી. બધા સાથે જમશે; સાથે બેસશે; એક ધરમાં રહેશે. એક ધરમાં જેવા જઈએ તો ધણીવાર ધર્મભેદવાળી વ્યક્તિઓ પણ હોય છે; છતાં તેઓ સાથે જ રહે છે. તેવી જ રીતે ધર્મના પુરુષ પણ જુદા જુદા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો મેંધને સંધર્મ નહીં કરે પણ સમાધાન અને સમન્વય વડે એકતા આણવા પ્રયત્ન કરશે.

જ્યાં વિશ્વને કુટુંબ માનીને “વસુદૈવ કુટુંબમ્” ચાલવાનું છે. તેમજ જગતના સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી “મિત્રી મે સર્વભૂએસુ” કહીને સક્રિય કરવાની છે પછી એકતા જ સાધવાની રહે છે.

જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ બ્રહ્માંડ ચૌદ રાજ્ય લોક પ્રમાણ છે. તેમાં વાધને સ્થાન છે અને બકરીને પણ. આમ પરસ્પર વિરોધીને પણ એક જ પૃથ્વી ઉપર રહેવાનું છે. તે સમન્વય સધાય ત્યારે જ ચર્ચ શકે. બધા પ્રાણીઓમાં આત્મા છે. શ્રીમદ્જી કહે છે : “જિનપદ અને નિજપદમાં એકતા છે.” વેદાંત દર્શન પ્રમાણે બ્રહ્મની દૃષ્ટિએ બધા જીવોમાં અભેદ છે-અદ્વૈત છે. માટે જે બિન્નતા દેખાય છે તેને દૂર કરી એકતા સાધવી રહી.

સર્વ ધર્મોને સરખા ગણવા જતાં ધણાંને ડર લાગે છે કે સારાં અને નરસાંને સમાન મહત્વ અપાઈ જશે. જેમ ચોર અને શાહુકારને સરખા ગણીએ તો ચોર ધંધો નહીં બદલે પરિણામે અનીતિને પ્રતિષ્ઠા

મળી જાય, જોવી જ રીતે બધા ધર્મેની સરખા ગણવા જતાં ને ધર્મ
જિણુપ છે તેને સુધરવાની તક ક્યાંથી મળશે ?

આ તુલના પણ ખોટી છે. દરેક ધર્મો સંસ્થાગત અને એ
કેટલીક વિકૃતિઓ તો દરેક ધર્મમાં આવે. પણ એ વિકૃતિઓ એ
નથી કે ચોર અને શાહુકાર જેવું બે વિરોધી છેડા રૂપે ધર્મો ખતીન
દરેક ધર્મ સ્થપાયો ત્યારે તે વખતનો માનવસમાજ અને પરિસ્થિતિ
પ્રમાણે બન્યો છે; ત્યારે કલ્યાણકારી દૃષ્ટિએ જ તેની સ્થાપના થઈ હો
છે. એટલે તેમાં આજની દૃષ્ટિએ વિકૃતિઓ લાગે તો તેના કારણે કુલ
કરવાનું કોઈ કારણ નથી. સર્વધર્મોપાસકે તો વિકૃતિઓ છોડીને તેનાં સાદ
તત્ત્વોને ગ્રહણ કરવાનાં હોય છે. કોઈ પણ નગર એવું નહીં હોય કે
ત્યાં કચરો કે ગંદકી બિલકુલ ન હોય. પણ સાદું નગર તેનાં સાદ
તત્ત્વોને લઈને છે અને એ જ તત્ત્વોને લોકો જુએ છે. એવું જ ધર્મ
અંગે સર્વધર્મોપાસકે વિચારવાનું છે.

ધણીવાર પોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ માનીને ચાલવામાં પણ હજાર
ધર્મને સાંકડો બનાવી દેવામાં આવે છે. આવું જૈનધર્મ માટે બન્યું ને
કોઈ જૈનને પૂછો : “તમારા ધર્મમાં જિણુપ ખરી ?”

તરત જવાબ મળશે. “જૈનધર્મ તો વિશ્વધર્મ છે. પછી જિણુપ
ક્યાંથી હોય ?”

“તો પછી અમે તેને માનીએ કે તમારા જૈનધર્મસ્થાનક કે
મંદિરમાં આવીએ !” આવો પ્રશ્ન પૂછો ! તરત એવો જવાબ મળશે કે
“પહેલાં અમારી ક્રિયાઓ પાળો; અમારો વેશ પહેરો અને અમે જો
રીતે માનીએ છીએ તે રીતે ભગવાન મહાવીરને માનો !”

આવો જવાબ મળવાનું કારણ એક જ છે કે તેનામાં પોતાના
ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો ખોટો અદ્વંદાર છે. એટલે જ તે પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ
માની બીજાને નીચે પાડતો કરે છે. જ્યાં જ્ઞાન છે; ચારિત્ર્ય છે; દર્શન

કાંઈ નેયે ખ્યાલ ન આપી શકે। આવા વટલાગેલા ખ્રિસ્તીઓ, હિંદુમતિ પ્રતિ જે દ્રવ્ય ફેલાવે છે તે ખરેખર ઇશ્વરનીય નથી.

દમણાં દમણાં ડોકર ડોકરે દરિયોને હિંદુમાંથી “નવા જોઈ” બનાવવા શરૂ કર્યા છે. આ પણ વટાણવૃત્તિ છે. ખરી રીતે હિંદુધર્મમાં તેમણે પોતાના સ્થાન માટે લડ્યું જોઈએ તેના બદલે વટલાઈ જવું એ તો યોગ્ય નથી.

ખ્રિસ્તી લોકો જ્યારે લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવે છે ત્યારે તેમની રીકા કરાય છે પણ દમણાં સ્થા. જૈન અપ્રદાયના મુનિવરો અને શ્રાવકોએ ખાટ્ટી લોકોને જૈન તેમાં પણ મુંદપત્તી બાંધનારા સાધુના પંચનાજ તેમને બનાવે છે તેને શું કહેવું? આ ખાટ્ટી લોકો અત્યાર સુધી હિંદુધર્મ પાળતા હતા. તેમને પશુવધનો ધર્મો હોડાવવો, ગાંભાદાર હોડાવવો કે તેમને સાત્ત્વિક ધર્મો કરવા આર્થિક મદદ આપવી, એ સમજી શકાય છે પણ લોભ આપી તેમનો ધર્મ બદલવો, એ તો યોગ્ય નથી.

આ વટાણવૃત્તિ એટલી બધકર છે કે સામાન્ય રીતે જોનારને તેનો ખ્યાલ માગ્યેજ આવી શકે. કોઈ ખૂની કોઈનું ખૂન કરે તેને તો સમાજ અને સરકાર તરફથી દંડ, સજા, અસહકાર કે અપ્રતિષ્ઠા મળે છે પણ વટાણવૃત્તિ વડે તો ગાનવીનું શરીરજ નહીં, મન અને આત્મા પણ હણાય છે. ગઈ કાલ સુધીનો વિનમ્ર માણસ જે સરળ હતો તે આજે ધર્મ પરિવર્તન ચતાં અકકડ અને કુટિલ બને છે અને જે સમાજમાંથી વટલાયો છે તેના પ્રતિ કિન્નો રાખી બદલો લેવા પ્રેરાય છે. સમજણ પૂર્વકનું ધર્મ પરિવર્તન અને પરાણે વટાણવૃત્તિ વચ્ચે મોટું અંતર છે; તે છતાં પણ સર્વધર્મોપાસક કોઈનું આવું ધર્મ-પરિવર્તન ઇચ્છતો નથી. જો દરેક સર્વધર્મ સમન્વયની વાત સમજીને જીવનમાં ઉતારે તો વટાણવૃત્તિનો પ્રશ્ન જીડી જાય છે.

એક બોળબોઈ મારી પાસે આવ્યા કે “મારે જૈન ધર્મ જવું છે; આપ મને જૈન બનાવી દો.” મેં તેમને દયાનંદ સરસ્વતીની વાત

કામનેથી ખ્યાલ ન આવતી રહે. આવા વચાનથી શિશ્તીઓ, દિદુમ્બતિ
અપ્રતિ જે દેવ દેસાને છે તે ખરેખર પ્રત્યક્ષીય નથી.

દમણી દમણી કોઈક અર્થિદાતા દરિદ્રતાને દિદુમ્બતિ "નવા
પ્રતિદ" જાણવામાં રહે કર્ણ છે. આ પણ વચાનમાં છે. ખરી રીતે
દિદુમ્બતિમાં તેમજે પાત ના આન કરે પણ નિર્દોષ તેના ખરે
વચાનમાં કશું જે નો મોઝ નથી.

શિશ્તી જોયે નવાને લોકોને શિશ્તી જાણે છે ત્યારે તેમની દીકરા
ક્રમ છે પણ દમણી ક્રમ. જેન મપ્રત્યક્ષ મનિયરે અને આપદાએ
આપદા કોઈકને જેન તેમાં પણ મુદાવણી વાળવામાં મધુન પાંચનાજ
તેમને જાણે છે તેને છ દરેકું ના. ખાટી લોકો અપ્રતિદ સુતી
દિદુમ્બ પાળના દના. તેમને પરુપતે પાંચે લોકો, માંગદાર
આપવંતે છે તેમને અર્થિક ધર્મ કરવા અર્થિક મદ આપતી, જે વચાન
સાધન છે પણ તેમ આપી તેમને ધર્મ જણાવે, જે નો ધર્મ નથી.

આ વચાનથી એટલી જાણ છે કે સામાન્ય રીતે જોનારને
તેને ખ્યાલ જાગેજ આવી રહે. કાર્ક ખૂતી કાર્ક ખૂત કરે તેને નો
સમાજ અને સમાજ તરફથી દહ, મજા, અમદાર છે અપ્રતિદા મજે
છે પણ વચાનથી વહે તો આનવીતું જોઈએ નહીં. મન અને આનમાં
પણ દષ્ટા છે. મર્ક કાલ સુતીનો વિનમ્ર માણસ જે સરળ દેવો તે
આજે ધર્મ પરિવર્તન થતાં આજે અને ફરિલ અને છે અને જે
સમાજમાંથી વચાનો છે તેના પ્રતિ દિનનો રાખી જણે લેવા પ્રેરાય છે.
સમાજમાં પૂર્વજનું ધર્મ પરિવર્તન અને પરાણે વચાનથી વચે મોટું
આંતર છે. તે છતાં પણ સર્વધર્મોનાસર કાર્કનું આવું ધર્મ-પરિવર્તન
ધ્વજીતો નથી. જે દરેક સર્વધર્મ સમન્વયની વાત સમજીને છતાંમાં
કતારે તો વચાનથી પ્રમજ જોડી જાય છે.

એક જોગદાઈ મારી પાસે આવ્યા કે "મારે જેન ધર્મ જનું
છે, આપ મને જેન જાણી દો." એ તેમને દયાનંદ સરસ્વતીની વાત

પ્રજ્ઞા દીધે ન તો પાપ કરી શકે. અને જાણ કરે છે કે “તમે
જ્યારે પણ વિચિત્ર કરો, ત્યારે સંપ્રદાયપણના સ્વરૂપે તો તમે
એક અપ્રદાય વિચિત્રને વેશ આપી શકો છો ?”

તેણે હાથમાંથી પીપ્પા આગળથી આગળ કરે છે “તમે
અમને સંપ્રદાયની પરંપરાને જાણે, જાણીએ કે તમારો જીવનને તેમ
આનંદ કે પાવન નથી. આજે જ્યારે તમે આ આજે જાણો છો ?”
એટલે કે તમારી જાણ !

એના જવાબમાં કરે છે : “માણસ જેમ કેટલાં રહેવા
છતાં તે વિવિધ વિવિધ ભેદો આજે એમ સંપ્રદાય રાખી શકે છે. તેથી જ
રીતે એક સંપ્રદાયમાં રહેવા છતાં વિવિધ ધર્મ સંપ્રદાયો સાથે તે આત્મી-
યતા કેળવી શકે છે એટલું જ નહીં જધાર્મ આત્મચરુ કરી શકે છે,
તે સર્વધર્મો માન્ય મિત્રધાન પદ્ધતિ ઓળી શકશે પણ સર્વધર્મો માન્ય
મિત્રન પદ્ધતિ નો ઓળી શકશે નહીં. નવાની યોગ કરવા જતાં નરો
વાડો બીજો મર્ધ જશે. એટલે જ જે ધર્મ સંપ્રદાયનો વેશ ધારણ કર્યો
છે તેને છોડીને બીજને વેશ ધારણ કરવાનું દૂર વિચારી શકે નથી.
ઉદ્દેશ્ય મને નો એમ લાગે છે કે જ્યાં ધર્મોના સારને હવનમાં અપના-
વવાથી સ્વ અને પર બન્ને સંપ્રદાયોનો વિકાસ પણ આપોઆપ
અર્થ જાય છે.”

એક વસ્તુનો ખુલાસો કરી લઉં કે આવા સાધકને ઘણું સફળ
કરવું પડે છે. વર્ષો સુધી તે પોતાના નેમજ બીજનના ધર્મ સંપ્રદાયો
વડે અવિશ્વસ્ત, અમાન્ય અને ઉપેક્ષિત બનીને રહે છે પણ અંતે તેની
શુભનિષ્ઠા અને અખંડ શ્રદ્ધા કામમાં આવે છે. જે વિધિવિધાનો
સર્વધર્મ ઉપાસનામાં સાધક છે તેને છોડવાનો કોઈ પ્રશ્ન બીજો
થતો જ નથી.

એક વખત પ્રિય છોડુભાઈ એ કહ્યું : “આપને રથાનકવાસી જેન
સાધુનાં ચિહ્ન દેવા છતાં રથાનકવાસી લોકો કેમ આપના પ્રતિ
આકર્ષાતા નથી ?”

મેં કહ્યું : " જ્યારે મુશ્કેલી છે, આપણે અર્ચકોપાસનાની વાતને પડતી આવીએ તો જ્યાં દેડતા આવશે. આપણે મદતગીરને આમણ રાખીએ ત્યારે અરુ પશુ જ્યાં પર્વોના મદાપ્રદોની સાથે એમણે જ કાનટ રચાયા હશે છે કે " એનો ખીચરો છે, તેને આપણે લોકોને કાઢી ગમવા દેવા તો સિંધાતોની વાતો ઇંગ્લી પડશે, સિંધાતોને જ મોડવા દેવા તો હાથ પ્રારબ્ધનાં તેઓ નારાજ થશે; પશુ નહીં આવશે, પશુ જાને તો સાચા અને અમરજી મોઢા આપણા વચર રહેવાના નથી. જાણે અમરજી વિવિધ લોકો આપણને આપે છે તેને જ દુઃખ આપણા સિંધાતોને વિવિધ આપણુ. "

લોકોનો એક વર્ગ એમ પશુ કહે છે કે " સંતનામે તો ખાન-પાન અને સગવડો આપે વેરા રાખી મૂક્યો છે " તેઓ ખીચતો એમ પશુ કહે છે : " એ તો અમરજી આપે તમારા મમન નામ છે છે. " નણાકાનો એકવાર કરતો હતો ત્યારે લોકો એમ પશુ કહેતા હતા કે " એ તો અર્ચક જાણુ છે તેમના પેલા મેળાને કહે છે. " આમ નવુ કરવા જતાં સર્વધર્મ સમન્વય અને અર્ચકાણી સમન્વય કરવા જતાં પછી વાતો આવશે. પશુ, સત્ત્વ પોતાની કિવાલો કિપર મદદમ રહીને પોતાનાં ચિહ્નો નહીં મૂક તો એવે લોકો આપણાપ સાચુ સમજવાના. જેને કહી પડેલી દોષ તે કહી પડેર; જેને જનોઈ પડેલી દોષ તે જનોઈ પડેર. આપણે તેને છાંયવી નહીં. પોતાની ગેલે છાંયી દે તો વિશેષ કાલો નહીં.

(૭) દરેક ધર્મને પોતાનો ગણુ :

સર્વધર્મ ઉપાસકે દરેક ધર્મને પોતાનો ગણવો પડશે. એટલે જ્યારે તેને ખીચતો ધર્મની દીકા થશે ત્યારે તે પોતાના ધર્મની દીકા જેમ સાચશે, ખીચતી કષ્ટ પ તેને ખૂંચશે અને તે દુઃખી થશે. માતા જેમ પોતાના દરેક બાળકને સરખી રીતે વાત્સલ્ય વરસાવે તેમ સર્વધર્મોપાસક અથવા ધર્મો પ્રતિ વાત્સલ્ય વરસાવશે. માતા બાળક ગંદ થતાં તેને સાફ

કર્તવ્ય એટલે કેવળ આસપાસની દુનિયામાં કેમ વર્તવું એ જાતાવે છે. પણ ધર્મ જગતના સર્વજ્ઞવે સુધીની કલ્યાણકારી ફરજ પાતાવે છે. એટલું જ નહીં મુખ્યપણે ઊંડાણના સત્યને સામે રાખીને આત્મવિકાસ તેમજ જગત વિકાસ બંનેની સમતુલ્ય સાચવવાનું કહે છે. આજે જો કે ધર્મની સાચો અર્થ તો ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ વિસરાવી દેવામાં આવ્યો છે અને તેથી ધર્મની એથે એમેર અધશક્તિ, ચમત્કાર, અને અનિષ્ટો પાંગરી રહ્યાં છે, તેને લીધે માનવસમાજ પ્રત્યેની પોતાની સામાન્ય ફરજ પણ ચુકાઈ ગઈ છે. અને ભૌતિક સાધનોના પ્રવાહમાં જગતની વિચારધારાનું લક્ષ્ય જ જુદું થઈ ગયું છે. પણ ધર્મના વિશાળ અર્થનું અનુસંધાન જો આવજની કહેવાતી ફરજે સાથે નહીં કરવામાં આવે તો કર્તવ્યના નામે અનિષ્ટો ફેલાતાં અટકાશે નહીં. એવી જ રીતે ધર્મનું જ્ઞાનસૂત્ર કલ્યાણકારી અહિંસા-સત્ય પ્રેમ-ન્યાયકારી રૂપ ન સ્વીકારવામાં આવે ત્યાંસુધી જે ધર્મને ધર્મ કહી શકાય જ નહીં. પછી તો તે ધર્મના નામે ગમે તે વિતંડાવાદ લશે.

• એક આજ્ઞાળ માંસાદાર કરતો, દારૂ પીતો અને વ્યભિચાર પ કરતો દત્તો. પણ તે કળા કરતો: “મે સજા કુછ કરતા હું મગર મે મોક્ષ જીન નહીં હેતા!” તો તે ખરેખર ધર્મ નથી! પેલા પ્રાણી એ કો તો ન અભડાવ્યો પણ પેટ અને શરીર અભડાવ્યાં એનું શું એની જ રીતે પૃથ્વીની લાઈને કોઈ જીવ જીવજંતુની રક્ષા કરે પણ એને વ્યભિચાર લાઈને માનવ શોષણ કરે તો તે ધર્મ નથી જ. આ જા કલ્પાદર્શનું આચવાનું કારણ એ છે કે ધર્મના એથે અધર્મનું આચરણ શક્ય શક્યું નથી. તે હવાડો પડી જશે. એટલે ધર્મ શબ્દ જ સર્વજ્ઞ અને સર્વત્ર દિનના બાવ માટે જ હિપયુક્ત છે. કર્તવ્ય શબ્દથી ધર્મ નીચળતો નથી. તેમાં એકાંતભાવે એકને મોઝ્ય લાગે તે કરવાનું જ કે ધર્મમાં અપાનું દિન સાચવીને ચાલવાનું છે. એટલે સર્વ કર્તવ્ય પાલના નહીં પણ ‘સર્વધર્મોપાસના’ શબ્દ વાપરે એ જ અર્થ થાય છે.

ધર્મ એટલે આત્મ-મર્યાદા :

આ પ્રશ્નની એક બીજી બાજુ પણ છે. જેમ એક બાજુ આપણું
 ૧૨ છે તેમ બીજી બાજુ આપણો આત્મા પણ છે. તે શુદ્ધ, પુદ્ગલ અને
 ન્યધન છે; પણ કર્મ સાથે બંધાયેલો દોષ પોતાની શુદ્ધ સ્થિતિમાં
 ની. આત્મા ઉપરથી કર્મનું આવરણ દૂર કરવા માટે શરીરની જરૂર છે;
 ને આ શરીર છે ત્યાં સુધી તેના વડે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ, શુભ કે અશુભ
 ની થવાનાં છે; પણ તેના કારણે આપણે આત્માને નષ્ટ કરી નાખતા
 ની. આપણા મદાપુરુષોએ એની મર્યાદા બાધી છે. એ મર્યાદાનું નામ ધર્મ
 શરીર દ્વારા યતાં અમુક હદ સુધીમાં અનિષ્ટને ક્ષમ્ય ગણી શકાય; પણ
 મર્યાદા ઓળંગીને અનિષ્ટ કરે તો તેને અધર્મ ગણવામાં આવ્યો છે.

એટલે ધર્મ શબ્દ વડે આપણે એક બાંધેલી મર્યાદાનો સ્વેચ્છાપૂર્વક
 નિકાર કરીએ છીએ. આ મર્યાદા આપણને તેનાથી નીચે પડતા
 ટકાવે છે અને ઉન્નત માર્ગે જવામાં પ્રેરણા આપે છે. પાંચ મહાવ્રત-
 રી સાધુઓ પણ ધણીવાર સત્ય-અહિંસા-બ્રહ્મચર્ય-ત્યાગ વ. ની
 તિસા સ્વર્ષને પ્રમાદ, રાગ, દ્વેષ, કપાય વશ, પૂર્ણ રીતે નથી પાળી
 શકતા. કેટલાક અપવાદો પણ તે માટે શાસ્ત્રકારોએ શરીર મર્યાદા
 મેઘને બતાવ્યા છે.

ત્યારે ગૃહસ્થોની વાત જ શું કરવાની? તેને તો કુંટુંબ, સ્વજન,
 ૧૧થી, મિત્ર વગેરેના સ્વાર્થ માટે અનેક જાતના આરંભ-સમારંભ કરવા
 હો છે, ત્યારે સત્ય-અહિંસાદિ કર્તવ્યનું આચરણ કેવી રીતે કરી શકશે ?
 મેટલા માટેજ ત્યાં ધર્મ શબ્દ આવ્યો. વિવિધ ધર્મોની ઉત્પત્તિ થઈ.
 કેવિધ દેશોની કાળ, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિવિધ ધર્મોની રચના થઈ અને
 માનવ સમાજની મર્યાદા બંધાણી.

કદાચ કોઈ એમ વિચારે કે મારે એવી મર્યાદાની શી જરૂર છે ?
 હું જાતે જ સત્ય, અહિંસાદિ કર્તવ્યનું પાલન કરીશ પછી ધર્મની શી
 જરૂર છે ? ખરેખર તો માણસ એકાકી રહી શકતો નથી. એને સમાજની

વચ્ચે રહેવાનું જોગ છે. ત્યાં જોયે ૪૫૧ રહેવાનું જોગ છે. ત્યાં કેવળ પોતની દૃષ્ટિએ કામ ચાલતું નથી. કાર્મિક કદેશો કે 'હું' સત્યનું પાલન કરે છે; " કાર્મિક જીવેના વિરોધ કરશે કે આ જોડું છે. ત્યારે તેને ફેસફા કરવા માટે કાર્મિક ગ્રહન બાધિત પાસે જતું પડશે. તે આવા પ્રસંગે પર્વત આપ્તપૂરણોના વચનોનો આધાર ટાંકશે અને તેમના દ્વારા સમાજને મળેલી પ્રેરણા રજૂ કરશે, તે ઉપરથી સત્યાસત્યને તે નિર્ણય કરશે એ નિર્ણય કાર્મિકને કાર્મિક મર્મને આધારે જ થશે આમ પરપરાગત કર્તવ્ય માર્ગને એકાદી આગરવાથી કામ નહિં ચાલે પણ તે માટે મર્મનો આશ્રય લેવો જ પડશે. આમ સર્વ કર્તવ્ય આચરણમાં મર્મનો સમાવેશ ન ગર્હ શકે.

સર્વજનસેવા નહીં, પણ સર્વ ધર્મ-સેવા

ધણા લોકો કદેશો કે કર્તવ્યના બદલે ધર્મ શબ્દ રાખવામાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો પૂન, દેવદર્શન, નમાજ વ. ક્રિયાકાંડો આવે છે. આમાં પણ વિતકવાદ આવે છે કે આને માનવું કે આને ન માનવું ! આ બધી માથ કુટમાં પડવા કરતાં ધર્મની ખીજ બાજુ જે માનવસેવા છે. કારણ કે ધર્મ માનવસેવાનો માર્ગ ચીધે છે. એટલે સર્વધર્મ ઉપાસનાને બદલે સર્વજનો પાસના રાખીએ તો શું જોડું ? એનો ઉત્તર એ છે કે સર્વધર્મોપાસનામાં તો સર્વજનોપાસના આવી જાય છે પણ, સર્વજનોપાસનામાં સર્વધર્મોપાસના આવતી નથી, કારણ કે ધર્મ શબ્દ કેવળ માનવની જ નહીં સમસ્ત પ્રાણીઓની સેવાનો માર્ગ ચીધે છે. સાચો ધાર્મિક તો સકળ જીવો સાથે આત્મીયતા અનુભવે છે; ત્યારે જનસેવકની મર્યાદા તો માનવ જાતિની સેવા સુધી જ છે.

તે ઉપરાંત ખીજ રીતે વિચારીએ તો વિશ્વની વસતિ આજે પોણા ત્રણ અબજ લગભગ છે. એટલી બધી વસતિની સેવા કરવા આપણે જશું ક્યાં ? ન તો એટલો બધો સમય છે, ન એટલા બધા લોકોની સેવા કરી શકાય; પણ સકળજીવોની સેવાના અંગ રૂપે બધા પ્રકારના માણસોની સેવા થઈ શકે.

ધણા એમ પણ કદેશો કે જૈનધર્મ જેવા ધર્મો પૃથ્વી, પ્રાણી,

બદલે માનવતા, અહિંસા, સત્ય એ બધા સીધા સદ્ગુણોને જ લક્ષ્ય
તો હરકત શી છે ?

તેનો ઉત્તર એકજ છે. સદ્ગુણોની ભૂખ દરેકના અંતરમાં હોય છે.
તે ખરું છે; પણ તેની પ્રાપ્તિ માટે સર્વપ્રથમ નજર એના સદ્ગુણોની
પ્રેરણા આપીને માનવજાતિને ધડનાર ધર્મસંસ્થાપકો અને ધર્મો તરફ
જશે. સદ્ગુણો એમને એમ જીવનમાં ઉતરતા નથી. એ માટે કોઈને
કોઈ પ્રેરક પુરુષ, એ પુરુષનાં વિચારો, ઉદ્દેશો કે એના ઉપાસકોના
સમવિચારો ધરાવતા જૂથની સહાયતાની જરૂર પડે છે. તે માટે નવા
આધારો શોધવા પડે છે કાં તો ઊભા કરવા પડે છે. ત્યારે જૂનાં
આધારોને સંશોધીને આગળ જવું ઠીક ગણાશે.

કેટલીક ભાવનાની વાતો દલીલોથી સમજાવી શકાતી નથી, પણ
એટલું ચોક્કસ છે કે સર્વધર્મોપાસનાની સાથે સર્વધર્મ સંસ્થાપક સ્તુતિ
એક એવું બળ છે જે સર્વધર્મના અનુયાયીઓમાં એકતા, સદ્વિશ્વતા
અને સમન્વય વહેલી તકે સાધશે. વળી એકલી સદ્ગુણ ઉપાસના લક્ષ્યને
આલવાથી વ્યક્તિ એકલી અતડી પડી જશે; તેમજ વગર આધારે એને
કરવા જતાં પોતાની ભૂલો અગે, કોઈ ટોકનાર કે સુધારનાર પણ નહીં
મળે ! તેથી વિકાસ અટકી જશે. માટે સર્વધર્મોપાસના માટે સર્વધર્મ
સંસ્થાપકો પ્રત્યે આદર—(સ્તુતિ) જરૂરી છે. હંમેશા અતડા રહેવા
વિરોધ કરતા અન્ય પ્રત્યેના આદર સામાને પોતાનો બનાવે છે અને તે
અન્માન આદરપૂર્વક જીવન જીવવાની ફરજ પાડે છે. એનાથી વિશે
લાભ એ યશે કે તે-તે ધર્મને માનનારા લોકો પોતાના ધર્મની વિરુદ્ધ
કે માનવતા-વિરુદ્ધ વર્તશે તો તે-તે ધર્મના સંસ્થાપક પુરુષો આ
તે-તે ધર્મનો અભ્યાસ અને અધ્યા તેમને સુમાર્ગે લાવવામાં જોડા
ઉપયોગી થશે, તેટલું બીજું કોઈપણ સાધન ઉપયોગી નહિ થાય. (
ઉપરાંત કોઈપણ ધર્મ માટે આદર કે અધ્યાનો પ્રારંભ ખાસ કરી
તે તે ધર્મના સંસ્થાપકો પ્રત્યેના આદર અને અધ્યાયી થાય છે. પણ
ત્યાં દેશ-વેશ લિંગ વ. ના બેદો નડતા નથી.

સાત મુખ્ય ધર્મ :

જો કે આજે ધણા ધર્મસંપ્રદાયો વધી ગયા છે અને તેના પે સંપ્રદાયો અને હુપગચ્છો પણ ધણા નીચળી પડ્યાં છે. પણ તેમાં મુખ્ય સાત ધર્મોને તારવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે :- જૈન, બૌદ્ધ, વેદિક, ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ અને જરથોસ્તી (પારસી) સર્વધર્મ ઉપસના માટે જૈનધર્મના મહાવીર, બૌદ્ધધર્મના બુદ્ધ, વેદિકધર્મના રા. વેદિકધર્મના ધી મૃષ્ણ, ખ્રિસ્તીધર્મના ઇશુખ્રિસ્ત, મુસ્લિમધર્મના મહમદ અને જરથોસ્તી-પારસીધર્મના અશોજરથોસ્તનું સ્મરણ પ્રાર્થના કરીએ છીએ; અને એમના દ્વારા તે તે ધર્મોના મુખ્ય તત્ત્વોને તારવી દેશના ધર્મમાં આગરામ તેવો પ્રયત્ન કરીએ જ છીએ.

જો કે બધા ધર્મો એક સરખા નથી તે તે પોતપોતાના દેશ, કાળ યોગ્યતા મુજબ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સર્જાયા છે અને દરેક ઠેકા પોતપોતાની રીતે અનિષ્ટો પણ છે નથી ગમરાવાની જરૂર નથી સારીરના જેમ અલગ અલગ રોગો દોષ છે તેા ચિકિત્સા પણ અલગ અલગ દોષ છે, તેમ સમાજના પણ અલગ-અલગ રોગો-અનિષ્ટો દોષ ધર્મસંસ્થાપકો દ્વારા કરવામાં આવેલ ચિકિત્સામાં વિવિધતા છે. બધા રોગોની એક દવા નથી તેવી જ રીતે બધા ધર્મોની સુધારણા કે સંશોધન માટે અલગ પ્રકારો દોષ શકે એ રીતીકારી પેતાં સ્પષ્ટ સત્ય સમજના વાર નહીં લાગે. અને આ સત્ય સમજતાં સર્વે ધર્મોના સંસ્થાપકો જીવન એકસરખાં ન દોવા છતાં તેમના પ્રત્યે તેમના દ્વારા કરેલ જરૂર તની એવાને લાધે આદર આપે નહિં યાય. ધણીવાર એ મહાપુરુષો ન સમજવામાં આપણાં અભિમાન, અહંકાર કે પરંપરા કારણમૂલક દોષ છે તેા તેને વિનયભાવે દૂર કરવાં જોઈએ.

પરંપરાને તોડવામાં કે સંશોધન કરવામાં ધણીને મહાનઅનયઈ જતો દોષ એવું લાગે છે. આ સામક ધારણા છે. એથી તે મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્રના મહત્ત્વમાં કોઈ આંચ નથી આવતી. તેમ મૂલ્યાંકન ધટતું નથી. તીર્થંકર સો કે દીપંકર સો; અવતાર સો

પયંગજર લો, મરીદા લો કે ભગવાન લો; જમાના જીવનમાં મણું અંતર હોવા છતાં, તેમણે પોતાના કાળે જે કાર્ય કર્યું છે તેના કારણે સદૃશ પ્રજ્ઞનીય ગણ્યા છે. કદાચ એમના જીવન-કવનમાં સમાનતા ન હોય પણ તેમના હૃદયોમાં વિરોધ ન હતો. તેઓ એટલા જ લોકહિતૈષી અને લોકચલ હતા. આગ તો જીનોના ચોવીસ તીર્થકરો અને ગૌહોના ૨૪ બુદ્ધીનાં જીવનમાં મણું અંતર હોવા છતાં તે જધાને એકસરખા પ્રજ્ઞનીય ગણ્યા છે. દરેક પોતાના ક્ષણમાં પોતાની તે વખતની પરિસ્થિતિમાં લોકસમાજમાં જે અત્યાચાર-અનાચાર, કે અનિષ્ટ ફેલાતો હતો તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ત્યાંના માનવ સમાજની તે વખતની પરિપાટીને સુધારણાનો નવો વળાંક આપ્યો હતો. એટલે હજારત મુહંગદના બદલે જે બુદ્ધ અરણ્યસ્તાનમાં થયા હોત તો તેમને હજારત મુહંગદે કર્યું નેજ કરવું પડત. વળી ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ સમકાલીન હતાં. તે છતાં પોતાની શક્તિ અને રૂચિ પ્રમાણે કોઈક ભગવાન મહાવીરનો કઠોર સંયમ માર્ગ લેતા, તો કોઈ ભગવાનબુદ્ધના માર્ગે ચાલીને આત્મહિત કરી શકતા હતા. મૂળ વાત તો એજ ગહત્યની છે કે તેમણે તાત્કાલિક જીવનની વિસંવાદિતાઓને દૂર કરી હતી અને જીનાં વિકૃતિઓનાં જાળાને ખંખેરી ધર્મ સંસ્કૃતિને શુદ્ધ કરી હતી.

આપણે ત્યાં સારવાર કરવા માટે અલગ અલગ ચિકિત્સાઓ છે, એલોપથી, હોમિયોપથી, આયુર્વેદિક, યુનાની અને કુદરતી ઉપચાર. દરેક ચિકિત્સા પદ્ધતિનો દર્દીઓ લાભ લે છે અને દરેક પદ્ધતિના નિષ્ણાત ડોક્ટરો પાસે જાય છે. કારણકે તેમને એવો વિશ્વાસ છે કે ત્યાં જઈને તેઓ ઠીક થશે. પણ એના ઠેકાણે લોકો બાજતા નથી કે આ પદ્ધતિ સારી કે આ નિષ્ણાત સારો અને બીજા ખરાબ / એવી જ રીતે ધર્મોત્તું સમજવાતું છે. જેમ દરેક વૈદકીય પદ્ધતિમાં દર્દીને સાજા કરવાતું હોય છે. એવી જ રીતે દરેક ધર્મોત્તું અને ધર્મ સ્થાપકતું કાર્ય પણ લોકકલ્યાણ કરવાતું છે. હવે જ્યાં પોતાતું વધારે કલ્યાણ થતું હોય ત્યાં લોકોએ જવું જોઈએ. પણ, એના કારણે એકને સારી અને બીજાને

તેઓ વરનાર્મ જાયો; પણ થઈ જાયો કે તેમના મગધિન ગાથાં જાયો. સાચો મર્મ કદિ વરનાર્મો નથી; સાચું મર્માન કદિ દળવું નથી; તેમજ સાચા દેવ-ગરુ અને મર્મની ખદા કદિ નાશ પામી નથી. સત્ય ઉપ કાર્મ પ્રકારની જાપ નથી કે આ દિદ્યુનું સત્ય કે આ મુસદ્દામાનસુ સત્ય. સત્ય-તેનું એવા રંગે રંગાર્મ જતું હોય તો તે કદાચિ સત્ય નહીં દોષ છે.

તે ઉપરાંત મગધિત ગગ ર્મ લેનગિક ગિદ્યાત્વ ત્યારે થાય છે જ્યારે કાર્મિયજ વાતનો વિવેક ક્યો વગર; સારાં માઠાં બધાંને સારાં તરતો ગળવા. વિનય-ગિદ્યાત્વ તો વિવેક વગરની દરેક ક્રિયામાં લાગે છે. પોતાના માનેલા મર્મમાં રહેલ અશુદ્ધિઓ, દેવો, અનિષ્ટોને દૂર ન કરીને તેમની પાળ પ્રશસા કરતી એ વિનય ગિદ્યાત્વ છે. તે તો અવિવેક દર્શાવે છે. ત્યારે સર્વધર્મોપાસનામાં પ્રારબધી જ વિવેક ઉપર તો સંપૂર્ણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક રીતે આપણે તેને વિવેકની રીતમાં કહી શકીએ છીએ.

એટલે સર્વધર્મોપાસકે તો સતત વિવેક જાળવવાનો છે. કદાચ સર્વધર્મોપાસકને એમ પણ કહેવામાં આવે કે અમે જે રીતે અમારા મર્મશુનને પ્રજ્ઞાએ છીએ તે રીતે તમારે પણ પૂજવું—માનવું અને સમજવું નંનકરે. આ એક વાચરચાન છે અને તેના કારણે શૂંચ ક્રિયાક્રિયાની મુદતા તરફ યજી જવાનો અદેશો રહે છે. સર્વધર્મોપાસકે ત્યાં સંપૂર્ણ સાવચેતી રાખી શુભમદાલુતાને પ્રધાનતા આપીને આદરમાન પ્રગટાવી બધા મર્મો સાથે આત્મીયતા પ્રગટાવવાની છે.

નવીન નહીં પણ પ્રાચીન પ્રથા

આમ જ્યારે અન્ય ધર્મના દેવને દેવ માનવાની વાત આટલી મહત્ત્વતાથી કહેવામાં આવે છે ત્યારે ધણાને આ કોર્મક તૂટ લાગશે. ખરેખર એવું નથી. આપણે અગાઉ જણાવેલ મર્મ અગાઉના પરમપુરુષોને શ્રદ્ધા માનવાની આ એક પ્રાચીન પ્રણાલિકા છે. એટલે જ કરોડો દેવો, લાખો પયગંબરો, ઠેર ઠેર ગરીબાઓ, અનંત સિદ્ધો વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. તેના સંદર્ભમાં અન્યલિંગ સિદ્ધા, મુદસ્થલિંગ સિદ્ધા, અતીત રીતે મુક્તિગામી પ્રકારો જેનોમાં મળે છે; એટલું જ નહીં જેનો

નમસ્કારમંત્રમાં તો “ અરિદતો ” અને “ શિદ્ધા ”ને નમસ્કાર કરવાનું છે. જે શુભેચ્છા છે વદના છે. એ જ નહીં કેવળ વર્તમાન ચોવીથી નહીં પણ તેની પૂર્વે ધર્મ ગયેલી અનંત ચોવીથી, એમ શાલિખ્યામાં ચનારી અનંત ચોવીથીને વદનાનું વિમાન છે. એ જ પરિપાટીએ માનવુંમાર્યું કરે છે :—

મુદ્ધસ્ત્વમેવ વિદુષાન્નિત મુદ્ધિ યોધા,
સ્વં દેવરોઽસિ મુલ્લન્યસ દાંતર ત્વાત્ ।
ધાતાસિ ચીર દિવ્ય માર્ગે ક્ષિપિક્ષિતનાત્
અસ્તો દયમેવ મનવન્ પુરુષોત્તમોઽયિ ॥

—મહાભારત સ્તોત્ર

—દેવતાઓ પણ આપણી ભોમિ પામે છે એટલે આપ જ સાચા ખુદ છો ! તમે જગતનો કલ્યાણ માર્ગ ચતાવનાર આપ દોષને આપ જ અરેખર દાંતર-સિવ છો ! અને પુરુષોમાં તો આપ એક દોષને સાદ પુરુષોત્તમ છો. દવે આમાં પુષ્પની હપમા આપી ભગવાનખુદને, શિવની હપમા આપી, શિવને અને પુરુષોત્તમની માન્યતા આપી વિષ્ણુને; આદર-માન આપવામાં જ આપ્યા છે.

એવી જ રીતે દેવમંદ્રાચાર્યે શ્વેતિ કરતાં કયુ છે :—

મય દીર્ઘકુર જનના રાગણાઃ કાયમ પાત્રતાયસ્ય
ત્રણા વા વિષ્ણુર્વો દરો, કિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥

—જેણે મય અગણુના બીજાંકુર રૂપ, રાગદેવને નષ્ટ કર્યા છે તેને ધણા કદો, વિષ્ણુ કદો, શિવ કદો કે જિન કદો—તેને હું વંદુ છું.

કેવળ જૈનેના આચાર્યોમાં નહીં પણ ખુદ ગિપિટક્રમાં ઠેર ઠેર ભગવાન મહાવીર માટે ખુધે આ સ્ખંદો વાપર્યા છે :—“દીર્ઘ તપસ્વી સાતપુત્ર અગણુ ભગવાન મહાવીર વદનીય છે.”

હિંદુ ધર્મમાં ગીતાએ પણ બધા મહાપુરુષો પ્રતિ અધ્યા રાખવાની વાત સ્પષ્ટ કરી છે :—

રામકૃષ્ણ પરમહંસે નાનપણથી જ સ્વ સાધના કરી અને સાર્વજનિક સાધના આગળ વધતાં આપોઆપ પાખડ તૂટવા માંડ્યું. એમણે મોટા મોટા વેદાંતીઓને પણ ઠેકાણે લાવવા જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી તેમણે એટલી આત્મીયતા ઊભી કરી કે મથૂરજાણુ નામના માણસને વેદના પોને ઝીલી લીધી.

વિનય અને પ્રેમ ગમે તેવા વિરોધી અને દ્વેદો વચ્ચે મદ્યે સધાયાં એટલે સર્વધર્મ સમન્વય સહેજે આવે. મા જેમ બાળકને ચહેરાને વાંચી શકે છે; પતિ કે પત્ની પરસ્પરના હૃદયને સહેજે પારખી શકે છે, તેમ સર્વધર્મ સમન્વય સાધક બધા ધર્મોનાં સત્યો પોતીલાં કરશે; કારણ કે તેની એમાં ઓતપ્રોતતા હશે. એટલે સાથે સાથે પોતાં પાખંડી તત્ત્વોને પરિદરશે.

અમારા વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ અને નક્કી થયું: "હવેથી ફક્ત જાણી જાણ્યાએ અનાજ ન મોકલવું." પણ તેજ વિદ્યાર્થીએ સમજાવટથી સમજી ગયા. અનાજ અટકાવ્યું નહીં પણ એ બક્ષતી જાણ્યાઓને લખ્યું..." ૧૯૫૬ સંવત પછી જે દેતુએ બકતોએ આ પત્રિકામાં શરૂ કર્યું તે તો સાચું કર્યું હતું; પણ હવે જમાનાને ઓળખીને કમ આપી પછીજ ખવડાવવાનું થવું જોઈએ." બંને ઉદ્યોગ ધંધા તરત ચાલુ ન થયા પણ દવાખાનાની વાત તે જાણ્યાઓને સૂઝી. હુંકમાં સદે તોજો નહીં અને અસદેશ તૂટવાની શરૂઆત થઈ.

મુનિશ્રી સંતખાલજી : "સારી નવી પ્રક્રિયાઓ ઊભી કરવી એટલે ખોટી ક્રિયાઓ છૂટશે અને જે ધર્મ, ગુરુ અને મૂળ સંપ્રદાય તરફની ઊંડી જનમદ્દા પડેલી છે એને આંચ નહીં આવે. આ ચર્ચામાં આપણે એક બાળકનું ખાસ ધ્યાન રાખવું કે જે ધર્મસંપ્રદાયની કોઈ અડિન આ શિબિરમાં દાખલ નથી તેમના સંપ્રદાય કે ધર્મની વાતો અંગે ખૂબ દ્વેશ રહેવું.

(૧૨-૮-૬૧)

ખ્રિસ્તી ધર્મના ઊંડાણમાં

સર્વધર્મ ઉપાસના આગે પળી વિદ્યદ મર્ગો ધર્મ છે. તેમાં એ વચારવામાં આવ્યું છે કે (૧) કોઈને તરલાવવો નહીં; (૨) વેશ નિવર્તન કરાવવું નહીં; (૩) જમા જર મર્ગોને પોતાના માનવા; અને (૪) પોતાના ધર્મનું સંરોધન કરવું. આ ચાર અંગો ધર્મના કલાં છે અને તેને કક્ષીને સર્વધર્મ ઉપાસનાનું સક્ષ્ય નાખવાનું ક્યું છે.

ત્યાં સુધી ધર્મ આગે ઊંડો વિચાર નહીં યાય ત્યાં સુધી ધર્મના નામે જે અનિષ્ટો, અધર્મક્રમ અને વેશવિરોધો યાય છે તેને અટકાવી કક્ષાએ નહીં. એટલે દવે દરેક ધર્મના ઊંડાણમાં ઊતરીને તેની શું શું ખૂળીઓ છે તે આગે જરા વધારે વિસ્તારથી વિચાર કરવાનો છે.

આ જગતમાં જેનો વિસ્તાર-પ્રચાર ધળો છે. એવા ચાર ધર્મો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ. આ ધર્મો ઉપર જેનું ધર્મ-પારગીધર્મ વનો પ્રભાવ એક વા બીજી રીતે પડ્યો છે પણ અનુયાયીઓની દૃષ્ટિએ આ ચાર ધર્મોનું આગળ પડતું સ્થાન છે.

આજે ખ્રિસ્તી ધર્મના ઊંડાણમાં ઊતરીને વિચાર કર્યું.

ખ્રિસ્તી ધર્મના પાથો :

ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિસ્તાર જગતમાં મોટા પાયા ઉપર છે. તેમાં પણ ખ્રિસ્તી સોફાએ શિક્ષણ અને આરોગ્યની બાળતમાં આખા જગતમાં બહુ મોટું કાર્ય ક્યું છે. જગતની પછાત અને તિરસ્કૃત જાતિને ઉદ્ધાર, બસે ધર્મપ્રચારની બાવનાથી તેમણે ક્યો પણ, એ મોટું કાર્ય તેઓ કરી સક્ષ્યા છે. દિંદમાં આદીવાસી અને હરિજનોને એમણે ચાલા; અફ્રિકાના ધોર જંગલોમાં જઈને પણ તેમણે સંસ્કારો રેડવાનું કાર્ય ક્યું. આ માટે જેવા જઈએ તો ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળમાં માનવસેવાનો

ભોર્યા કે આ છોકરો અપશુકનિષાળ છે. એ ઉપરથી રામજી મુસાને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેની માને ખબર પડી એટલે તે છોકરાને એક પેટીમાં મૂકી નદીમાં મૂકી આવી. આ પેટી રાજાની કુવરીના હાથમાં આવી અને યોગાનુયોગે એની એક દાસીના હાથે મુસાને મળી ગયો. તેમણે પ્રગ્નમાં હિસાહ ભર્યો.

તે વખતે રાજાશાહીનો કાયદો વિચિત્ર હતો. ગુલામ બાગી કે નહોતર જીવના સિદ્ધ આગળ છાંડી દેવામાં આવે. એક આવી હોડે તેની આંખ ફોડવી અને હાંત તોડે એના હાંત તોડવાની વાત દાસીની નીતિમાં મોટો ફેરફાર ઇશુએ કર્યો.

હજોતો જન્મ :

ત્યાર પછીના સળંગ વર્ષ ગાદની આ વાત છે. ત્યારે અરમર ત્યાં નામના પ્રાંતની જોડસલેમ રાજધાની હતી. ત્યાં ફોરડ ન રાજ્ય કરતો હતો. તેનું ઉપજતું ધણું હતું. તેને ખબર પડી કે કોઈ હુકમન પેદા થયો છે. એટલે તેણે હુકમ કર્યો કે આ વરસની ઉમરનાં તમામ બાળકોને ઠાર કરવાં. બધાને આ ખૂબ દુઃખ થયું. અદરો અદર વાત કરવા લાગ્યા, પણ રામાએ કોઈ માથું ઊંચકીને વિરોધ ન કરી શક્યા. એટલે એ બધાં બાળકોને મારી નાખવામાં આવ્યા. ઇશુને અચાનક નાસી છૂટ્યા.

ઇશુનો જન્મ કુંવારી માતાને ચેટે થાય છે. માતા જોસેફ નામના સુથાર સાથે થયું હતું. પણ કુંવારી કન્યા એટલે તે વખતે લોકો માનતા કે તે દેવે આપ્યો છે. બાળકમાં પણ આપણે ત્યાં મહાભારતમાં છે કે કુંવારી જન્મતાં તેને સૂર્ય ભગવાનનો આશીર્વાદ માનવામાં આવે. તેની અને જોસેફ ઇશુને લઈને નાશી છૂટે. સુથારને

મોટાં થાય છે. તે ૧૨ વરસના થયા ત્યારે મા-બાપ સાથે જોડાયેલા
એક ઉત્સવમાં ગયા. તે રસ્તામાં દેવળ પાસે મા-બાપથી છૂટા પડી
જાય છે. છોકરો ભૂલે પડ્યો એટલે માતા-પિતાને ચિંતા થાય છે.
બહાર ન મળતાં તેમણે દેવળમાં તપાસ કરી તો ઈશુ પૂઝરીઓ સાથે
ગંબીર પ્રદારની ચર્ચા કરી રહ્યો હતો.

તે વખતે જે જાતના લોકો હતા. એક રૂઢિચુસ્ત અને ખીત
સુધારામાં માનનાર. પહેલો વર્ગ કર્મકાંડમાં નહોતો માનતો પણ ધર્મને
જિયો મૂકીને ધન કમાવામાં માનનારો હતા. ખીતે વર્ગ કર્મકાંડ કરતો,
રાગની ખુશામદ કરતો. આપણે ત્યાં ભારતમાં પણ રાગશાહીના
આશ્રયે ચાલી જનાર આવેજન કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ વર્ગ ભગવાન મહાવીર
અને બુદ્ધના કાળે હતા.

દેવળના પૂઝરીઓ અને ઈશુ વચ્ચે ગંબીર ચર્ચા ચાલતી હતી.
ધર્મ શું છે? ક્યાં રહે છે? શું કરે છે? ઈશુના આ પ્રશ્નો બધાને
સુંઝવતા હતા અને તેઓ પોતાના પુસ્તકીયા જ્ઞાન પ્રમાણે રાગને મદદ
આપવાનું કહેતા હતા. ત્યારે ઈશુ એક તરવર સંતની છટાથી બધાનો
જવાબ આપતા અને વહેમ પાખંડનો વિરોધ કરતા હતા. પૂઝરીઓ
ઈશુને જવાબ ન વાળી શક્યા અને તેમને દેવળની બહાર કાઢી મૂક્યા.
જિએકા લોકો પણ બાળકના આવા તાર્કિક જ્ઞાનથી હચ્ચ ચર્મ ગયા.
ખરેખર તો રાગશાહીને નામે તે સમયમાં એટલું બધું ધોર અધિર
ચાલતું હતું કે બધા કંઈકે તર્ક કરતા પણ કોઈનામાં આગળ આવીને
વિરોધ પ્રગટ કરવાની શક્તિ ન હતી. આવી અમૂક ભાવના આખા
સમૂહમાં આવે ત્યારે તે ભાવના આકાર પામી મહાપુરુષને પેદા કરે.
લોકોએ માન્યું કે ઈશુના રૂપે મહાપુરુષનો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે.

આ બાર વર્ષ પછીના વીશ વર્ષમાં ઈશુના જીવનનો ચોક્કસ
જ્ઞાત મળતો નથી. પણ જાનની જોગમાં ઠેર ઠેર ખાસ કરીને
૫૨ તરફ ગયાનું માનવામાં આવે છે. આ વીશ વર્ષમાં લોકો ઉપર મતા

અન્યાયો, અત્યાચારો અને શોષણો તેમના સૂખ દુઃખને લગાડે છે. ઈશ્વર અને તેના દેવીપુત્ર તરીકે રાગ અને નેને સર્વસ્વ માનીને સાલનારી ખુશામદ કરતી હર્મશાંડ-ગ્રિપ પ્રેરદિનેની મર્મ સંરથાઓના આચાર-વિચાર નવા મનોમંથનો લગાડે છે. તમાચાના બદલે તમાચો અને આંખના બદલે આંખની બદલાવાળી લોકનીતિના કારણે પરસ્પર વધતો જતો વેરભાવ અને અને મુખશાંતિનો અભાવ. આ આખી પરિસ્થિતિએ ઈશ્વરના ઇચ્છનમાં આમૂળ પરિવર્તન આણ્યું. તેમને લાગ્યું કે નીકર ધર્મને આગળ વધવાનો સમય આવી રહ્યો છે; અને એના માટે તેમના જોવાએ પહેલા કરી જોઈએ.

તે વખતે યદુદી અને સેમારિયન બે જનો દત્તી અને આપણે ત્યાં સવર્ણ અને દરિજન છે તેમ જી લોકોમાં યદુદી સેમારિયનના દાસ્યનું પાણી નોદતા પીતા. ઈશ્વર યદુદી દતા.

એકવાર તે બે વચ્ચે મિત્રો સાથે જોડસલેમ જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં રસ્તામાં તેમને તરસ લાગે છે. એક બાઈ કૂવા ઉપર પાણી ભરવા આવે છે. ઈશ્વર ત્યાં જઈને કહે છે: “બહેન! પાણી પા!”

બાઈ સેમારિયન દત્તી. તેણે ઈશ્વરનો ચહેરો જોઈને કહ્યું: “બાઈ તું યદુદી લાગે છે. હું સેમારિયન છું. શું તને મારું પાણી કામ લાગશે?!”

ઈશ્વરે કહ્યું: “બહેન! તું અને હું સરખાજ છીએ...! લોકો બધામાં સરખું છે; માંસ સરખું છે અને ભગવાને પાણી ઉપર કોઈ છાપ નથી મારી કે આ યદુદીનું છે કે આ સેમારિયનનું છે. મારે તું પાણી પા! ઈશ્વર જેમ કોઈની સાથે બેઠાવ કરતો નથી તેમ તું પણ ના કરીશ.”

જોકે ઈસાઈઓ આનો અર્થ જુદો કરે છે કે બાઈએ ઈશ્વરની તરસ છિપાવી તેથી ઈશ્વર ભગવાને બાઈની બવની તરસ મટાડી. પણ

રાજાશિત ધર્મ માન્યતાને પકકારે છે. તે વખતે રાજાશાહીનું ઉપજલુ હતું. લોકો ખુશામદ કરે, નોકરીઓ મેળવે અને શારીરિક સુખોની વૃદ્ધિ પ્રાપ્તિ માટે કર્તવ્યની ધતિથી સમજે ત્યારે આની વાત કરનાર આત્મા માટે, ક્રાંતિ કરવાની વાતો દેલાવે તે ક્યાંથી સહન થાય ?

પરિણામે શરીરની વેદના આત્માને ન લાગતી હોય, તે ઈશુ પરીક્ષા આપે-તે મુજબ તેને કોસે તાણીને લઈ જવો અને ઉપર ખીલે ઠોકાઈ જવાની સગળ આપવામાં આવે છે. ઈશુ તેને ગણે છે. કોસ ઉપર પોતે ખીલે ઠોકાઈ ગયેલ છે, શરીરમાંથી નીકળે છે; સ્ત્રીઓ રડી રહી છે ત્યારે ઈશુ તેમને કહે છે : " તમે રડો છો ! ઈશુ તો અમર છે તે પુનર્જન્મ પામી રહ્યો છે. " કોસ ઉપર ચઢીને બલિદાન આપી દે છે.

કહેવાય છે કે ત્રણ ચાર વર્ષ બાદ એ ધર્મ પાછો જાય છે. ઈશુના બાર શિષ્યો હતા તેમાંનો એક વહુદી નામનો એવકા જતી ઈશુને પકડાવે છે. પણ ઈશુના બલિદાનથી જગૃત થાય છે અને ઈશુના પગલે તેમના ઉપદેશનો વિલાસી રાજાશાહી અને ક્રમાંકાંડી પુરોહિતશાહીનો અવશેષ ને ઉપદેશ અનુભવોમાંથી નીકળ્યો હોય છે તે અસર એટલે જ ઈશુનો ઉપદેશ આજે જગતમાં વ્યાપક રીતે

ઈશુના ઉપદેશો

ઈશુએ માનવજાતિ વચ્ચેથી લેદહાવ મટાડવા પુરુષાર્થ કર્યો તે તેમણે ઉપદેશોથી નીચેની હકીકતો બતાવે છે. બે કે આજે તેમના જ અનુયાયીઓ વચ્ચે લેદહાવ વર્તવામાં આવે છે તે ઈશુના ઉપદેશોને અસર છે. ઉપર ખાસ બાર

(૨) મરીયોગી પપ્પા મર્ગ શરૂ કરી મરીયોગીને કહે " હોવાનું મન્ય નમોડ છે. " એના અનુગામીને તેણે મદનની એક બીજી વાત એક કરી કે " મોખના નાકમાંથી કદાચ થોડું પસાર થયે જાય તે શક્ય છે પણ શ્રીમતોને સ્વર્ગ મળવાનું અશક્ય છે. " આમ કરીને તેણે દરિદ્રીને નિરાશા આપી અને સ્વર્ગ તરફ તેમનો અધિકાર પણ બતાવ્યો. આથી રાજા, શ્રીમંત અને પૈસાપાત્ર અધિકારી ન અને તેનો રસનો પણ તેણે ગીરવો.

(૩) બેદબાવની રેખા તોડવા માટે ત્રીજી વાત કરી કે દરેકને રોટલો મેળવવાનો સરખો અધિકાર છે, આ સંસ્કારે આજે સામ્યવાદ રૂપે રહ્યા છે. તેઓ એમ કહે છે કે હવે અમે કોઈને રોટલાની ચિતા નહીં રહેવા દઈએ; શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રહેઠાણનો મફત પ્રયત્ન કરશું. બધા એજ વાત વિચારે છે પણ; મશુએ તે વાત મૂળરૂપે ધર્મની રીતે કહી જ છે.

હિંદુસ્તાનમાં આ અંગે વિશેષ વિચાર થયો નથી, કારણ કે અહીં તો પરિગ્રહને જ અધર્મ માન્યો છે. અહીં પ્રગતને મુખ્ય માનવામાં આવી છે અને રાજ્યને ગૌણ માનવામાં આવ્યું છે, એટલે અહીં શ્રીમતો અને રાજાઓ માટે પણ સર્વસ્વ ત્યાગીને જવાની ભાવનારૂપ સન્યાસ અને હમણાં સાધુવૃત્તિએ એજ ગણવામાં આવી છે. પશ્ચિમમાં પુરોહિતશાહી રાજાશ્રિત હતી અને રાજા માટે અંત સમયે-અહીં નિંદગી બાદ વાનપ્રસ્થ કે સન્યાસનો સ્વૈચ્છિક નિયમ ન હતો.

મશુના જીવનમાંથી "દરેકને રોટલો મેળવવાનો અધિકારનો ભાવ" રસિકને લીધો. તેને " અન્ડ ધીસ લાસ્ટ " નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે.

ગાંધીજીએ રસિકનના એ પુસ્તકમાંથી જે ભાવ લીધો તે “સર્વોદય” નામે છે. તેનું ગુજરાતી-હિંદી ભાષાંતર પણ થયું છે.

એમાં એક દાખલો આપવામાં આવ્યો છે. એક જમીનદારને દ્રાક્ષની વાડી હતી. દ્રાક્ષ ઉતારવા મજૂરોની જરૂર હતી. એટલે મજૂર શોધવા બજારમાં ગયો. ત્યાંથી એક આનો નક્કી કરી મજૂર લઈ આવ્યો. બપોરના બીજા મજૂર લાવ્યો. સાંજના પણ કેટલાક મજૂર લઈ આવ્યો. છેલ્લે કામ છુટવાના એક કલાક અગાઉ પણ કેટલાક ખેડારોને લઈ આવ્યો. સાંજે સૌ છૂટા થયા ત્યારે દરેકને સરખી મજૂરી ચૂકવી આપી. સવારથી કામ કરનારને સરખી અને સાંજના આવ્યા તેમને પણ સરખી. એટલે પેલા મજૂરોને ધર્પા થઈ.

જમીનદારે કહ્યું : “તમારી સાથે જે ખોલી કરી હતી તેટલી તમને ચૂકવાય છે. બીજાને શું આપવું તે મારે જોવાનું છે. બીજાને વધારે અપાય તેમાં તમારે અન્યાય ન માનવો જોઈએ, બીજાની ધૂષ્યા ન કરવી જોઈએ. દરેકને શેટલો-મેળવવાનો એટલો જ અધિકાર છે.”

(૪) ચોથી વાત એ કરી કે “પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખો ! તે બધાનું ભલું ઇચ્છે છે. મા જેમ દરેક બાળકનું ધ્યાન રાખે-સરખો પ્રેમ રાખે છે. છેલ્લા ઉપર વધુ પ્રેમ દોય છે, કારણ કે અગાઉના પાછળ તો તેણે જિંદગી ખર્ચી છે. છેલ્લાને હજુ એ લાયક બનાવવાનો છે. તે વાતને લોકોએ અમલમાં મૂકવી જોઈએ. અને જેને ન મળતું હોય તેને કામ ખાસ કરીને આપવું જોઈએ.”

(૫) પાંચમી મહત્વની વાત કહી કે ભૂલ થઈ હોય તો પસ્તાવો કરો. પ્રભુની પાસે જેસીને એકરાર કરો. અઠવાડીએ એકવાર પ્રભુના મંદિરમાં જાવ, પસ્તાવો જેને યાદ છે તે પાપી પણ નિર્મળ બની શકે છે. પાપીઓને એક વખતના પાપ માટે ન ધિક્કારો; કારણ કે નાનું-મોટું કોઈને કોઈ પાપ દરેક જીવનમાં કયું હોય છે.

આ અગે ઈશુના જીવનનો એક દાખલો આપવામાં આવ્યો છે. એક ખાઈને લઈ લોકો તેમની પાસે ન્યાય માગવા ગયા. ઈશુએ કહ્યું: “પંચે જે ન્યાય કર્યો છે તેમાં ફેરફાર ન થવો જોઈએ. પણ એક વાત છે. ખાઈએ ચારિત્ર્ય સંબંધી જે નૈતિક જૂલ કરી છે; તેમાં તે એકલી નથી. બીજી જૂલ કરનારને તો તમે કાંઈ પણ સજા કરતા નથી? તે છતાં પણ સજા કરવાનો અધિકાર કોને છે? જેમણે આવી કાંઈ જૂલ જીવનમાં ન કરી હોય! એવી વ્યક્તિ આગળ આવી ખાઈને સજા કરે!”

એટલું કહી ઈશુ આંખો માંચી ગયા. સૌ વિચારમાં પડી ગયા. કાંઈએ મનથી, તો કાંઈએ તનથી તો કાંઈએ વચનથી કાંઈ પણ પ્રકારનો દોષ તો કર્યો હતો. એટલે એક પછી એક સૌ આદ્યા ગયા.

ઈશુએ ખાઈને કહ્યું: “સમજાયું ને?”

ખાઈ કહે: “હા! હું જૂલની માશી માણું છું.”

ઈશુએ કહ્યું: “ભગવાનના શરણે જા. તે તને માફ કરી દેશે!”

ઈશુના જીવનનો સાર :

ઈશુના જીવનમાંથી નીચેની ત્રણ વાતો મુખ્યત્વે સામે આવે છે:—

(૧) તેમણે રાજ્યઓ, ધનિકો અને પાપીઓને અલગ અલગ રીતે સંબોધીને માનવજાતને એક કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. એટલે જ ખ્રિસ્તી સમાજમાં રાજ્ય અને પ્રજા, વાળંદ અને વકીલ દેવળમાં સરખા બેસે છે; અને સદ્ સરખા છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો. ગાંધીજીએ પણ આ સિદ્ધાંત પકડી લીધો હતો.

(૨) આજીવિકામાં અંતર ન દોવું જોઈએ. સૌને પેટ, પરેશુ અને પધારી મળવાં જોઈએ; પછી બાકે તે ગમે તે કાર્ય કરતો હોય.

(૩) નૌના બક્ષામાં આપણું બહું છે. એકને એક આનો મળે અને બીજાને એ આનો મળે તો ઈર્ષ્યા ન કરવી.

આણુ પ્રતિયામાં ફેરફાર :

પિત્તલી મર્મમાં પણ જે વર્ગ છે, એક પિત્તલી અને બીજી પાણી બંને માટે પવિત્ર કરામે છે. પિત્તલી મર્મનું પ્રગટન ગુણ તો મૂંઝ (મેઝિસ) એ કર્યું હતું; પણ તેના સંશોધન પ્રશ્નને મૂંઝ એમ કહી શકાય.

ચાલીઓ મુસાના જૂના મર્મ કરારોને ગાને છે, અને તેની ગમે ધણી ચમત્કારિક વાતોને જોડે છે. તારે પ્રશ્નને એ ભૌતિક ચમત્કારો અવગણ્યા છે. પણ તેના અનુયાયીઓએ આંધ્રવ્રદાશી આવા ચમત્કારો એની સાથે જોડી દીધા છે, એ પણ દક્ષીકત છે.

મુસાના જૂના કરારોની દશ આગાઓ આ પ્રમાણે છે :—

- (૧) મા-બાપનો આદર કરો.
- (૨) કામ છુવને ન મારો.
- (૩) ચોરી ન કરો.
- (૪) વ્યભિચાર ન કરો.
- (૫) જૂઠા સાક્ષી ન બનો.
- (૬) પોતાના ખેતર માટે નોકર-ચાકરની ઝંખના ન કરો.
- (૭) કામમાં અઠવાડીએ એક દિવસ રજા પાળો. કારણકે પૃથ્વી રચનારે પણ પૃથ્વી બનાવતાં એક દિવસની રજા પાળી હતી.
- (૮) જગતકર્તા પ્રથમની મૂર્તિ ન રચો.
- (૯) મનેજ માનો । હું કહું તે દેવને માનો. ખીજને પૂજો તો ધનોતપનોત યષ્ટ જશે.
- (૧૦) તને પરેશાન કરે તેને તું પરેશાન કર; દાંત ફાડે તેનો દાંત ફાડ; પણ પ્રાણ ન લે ।

જૂના કરારના ઉપરના પાંચ કરારો જોવા જઈએ તો બૌદ્ધ ધર્મના પંચશીલ, જૈનોનાં પાંચ વ્રતો અને હિંદુઓના પાંચ યમોને મળતા આવે છે.

ધથુએ નવા કરાર પ્રમાણે જે વસ્તુઓ રજુ કરી તેમાં તેણે નવી પ્રક્રિયા ઊભી કરી. બદલો ન લેવો. પણ ડાખા ગાલના બદલે જમણો ગાલ ધરી માણસાઈને જગાડવાની વાત કરી. બધા ભગવાનના પુત્ર છે. એટલે કોઈએ કોઈની સાથે બેદબાવ ન કરવો જોઈએ. તેણે પોતાને ‘પ્રભુનો પુત્ર’ કહ્યો અને આખા વિશ્વનું બ્રાતૃત્વ ઊભું કર્યું કે તેણે સર્જેલાં દરેક બાળકો સમાન છે.

ભગવાન અંગે તેણે અનંત શ્રદ્ધા વધારી અને તેના શરણે જઈને પાપ એકરાર કરીને શાંતિ મેળવવાનું કહ્યું. જૂના કરાર પ્રમાણે ધનોત પનોત યદ જવાની વાતને તેણે સદંતર ટાળી નાખી અને ભગવાન એટલે અસીમ પ્રેમ, ક્ષમા અને કરુણાનો ભંડાર છે એમ જાહેર કર્યું.

તે વખતમાં યહ્દીઓજ ખ્રિસ્તી ધર્મને પાળી શકતા. પણ ધથુએ તેના દરવાજા દરેક માટે ઉઘાડ્યા; અને આમ પ્રભુની હાયામાં બધાને એક કર્યા. તેણે પોતાના જીવનના બલિદાનથી એ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે બલિદાનનું-એકે-એક લોહીનું ટીપું ઉગી નીકળવાનું છે; અને તે વાત સત્ય કરી.

ધથુના અવસાનને બખ્ખે દજ્જર વર્ષ વીતવા છતાં; સેવા, શિક્ષણ અને આરોગ્ય નિમિત્તે, ઇસાઈ સાધુ સંસ્થાએ આખા જગતમાં જે પ્રયત્ન કાર્ય કર્યું છે એ ધથુની નસનસમાં વ્યાપ્ત લોક-સેવાની ભાવનાનું અતિ વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. ઇસાઈ-સમાજથી કરોડો રૂપિયા પછાત દેશ માટે સહાયતા રૂપે, દવા માટે આપે છે; એ ધથુની દાનની ભાવનાનું પ્રતિષ્ઠિત છે અને ઠેર ઠેર નિયમિત રવિવારે યતી ઇસાઈ સમાજની-પ્રાર્થના એ તેમની ભગવાનની શ્રદ્ધાનો બબ્બ પડ્યો છે.

આજે પ્રસાદ મમાજમાં પણ રેડવાંદ અનિષ્ટ પ્રવર્તિત થયાં છે પણ તેમજે વગર બેદમાને માંની માંની મદમે ખેડી અભણા પ્રવેશને જે સેરા, શિક્ષણ અને આરોગ્યન કામ કર્યું છે તે ન ફેળા મળ્યું છે પણ “આત્માત્ મર્તી મુતી” મળનારાઓની કેરી વાતો કરનાર માટે અત્યંત અનકચ્છીય છે.

અર્ચા-વિચારણા

અસિદ્ધાનની શ્રદ્ધા :

શ્રી. મારસિયાજીએ આજની ગર્ગાનો ઉદ્ધાડ કરતાં કહ્યું:—જૂના કરારની આજ્ઞાઓમાં, છ આજ્ઞાઓ તો એવી છે કે જે પાંચેત્રનોના પાયા સમાન છે. દા. ત. (૧) માયાપને માન આપવું, (૨) દિસા ન કરવી, (૩) ચોરી ન કરવી, (૪) બ્યભિચાર ન કરવો, (૫) ખોટા સાક્ષી ન બનવું (૬) તારા પાડોશીની સહાય કે વસ્તુની જાંખના ન કરવી.

પછી એક દિવસની રચનાનો સક આઠવાડિયે દરેકને રહે તે માટે ભગવાનનો દાખલો ટાંક્યો કે તેમજે (૧) આકાશ-પૃથ્વી, (૨) પ્રકાશ-પાણી, (૩) જળચર, (૪) પંખી, (૫) પશુ-જામ (૬) આદમ અને ઈવ. આમ છ દિવસમાં રચના કરી પણ સાતમે દિવસે આરામ કર્યો. એટલે તે દિવસને પ્રભુનો ગણી તેની ઉપાસના કરવાનો નિયમ રાખ્યો. તેની પાછળ તો એજ લાવના છે કે છ દિવસ તો ગરીબ-મજૂર બધા ભલે શ્રમ કરે-કરાવે, પણ એક દિવસ તો બધા એક સાથે-બેદમાવ મીટાવીને બેસે.

આદમ અને ઈવની વાર્તામાં આગળ ઉપર એમ કહેવામાં આવે છે કે તેમને અમૂક ફળ ખાવાની મનાઈ કરી-પણ બન્નેએ ખાધું અને કલેશ અધડા રાટ થયા. આ ફળને માયાના ફળ તરીકે ઘટાવી શકાય.

એની છે કે પ્રજાન મિત્ર ન બનાવાય.
 માનની પ્રતિમા આપી દેવા પછી ૫-૧૦
 કે ૬ આ દેવ મિત્રામ બીજા કાર્ત્તિ ન
 રાન-પરેલાન (દેવ) કરી મારો. એની મર્મ-
 નો દરેક મર્મમાં અસ્મિતપણુ આપ્યું જ છે.
 મનાવતની વાત વધુથી મર્મમાં સવિદેશ દેવામાં
 પડતી સંસ્કૃતિનતા અને અનુત વ્રિયા કર્યા છે.
 એને સારી પેરે સદન પણ કરતું પડ્યું છે.
 માતાને દેવ-પુત્ર કરીને દેવ અને માનવનો સુખે
 એની અપરજ્ઞા, મળને નેત્રુ છે કર્યા. મશ્તુએ
 મર્મ—માનવ માનવ પન્દિતની કિવાલ દર કરી ને
 આમ નો મુનાના વપરેલાના અનુસધાનમાં જ
 ને વળને મશ્તુને કોમ પર મરપાર્મ જતન કરમ્મ
 આદમ અને કવિને ને વપરેલા દેવ તરફથી અપા-
 નું દેવાયું છે ને વપરેલા—ને અને મુશ્યાં અને નેમજો
 દેવા એટલે આદ્યાર-રત્ન અને વલકા પ્રકારનું
 તેમાં "દું જ છતુ" : જ જ મોનો મુખ્ય રત્ન" આવી
 આવના રિ આવા અદ્યારના સાંકળને ધાવા માટે
 વેદમ્, ને મશ્તુને મદરવનો વપરેલા દતો. ને માટે
 સોલી આપીને—પલિદાન દહને બતાવી આપ્યું કે સોલી
 મોની નીકળ્યું છે. ગોંધીજીને નેને પાગો બનાવ્યો અ
 પલિદાન પણ નિષ્કળ નહીં જાય; એ આવનો મશ્તિદ
 દાન મિત્રાય પણ મશ્તુએ બીજા ને સિદ્ધાંતો આપ્યા; તે
 અને (૨) હારતા. પલિદાન અર્થ જનું નથી; તે અ
 એટલે જગતની માનવજાત માટે હાર દાયે તું તારી પાં
 તે પીરસ. આતું જ નામ Faith, Hope અને Cha

પણ, ગમગંજી અને ગામ ને ગામના પુખ્તી મળી ગઈ છે.
માર્ગમાં, આ નવું નમુના પાયા ઉપે છે.”

અપનાવી શકશે ?

પૂ. દંડીસ્વામી : “ ને કે આસ્તમાં જમાં મળેના મિત્રને
એક ગા નીજી રીતે દિલ્લમને સમાવી લીધા છે; ને જતાં મિત્રને
મિત્રાઈ મળેને આપણે ગળેને ગળાને ગળા નિગાર માગી રહે.”

શ્રી. મારલિયા : ક્રિયામાંડના ને બેદો કર્યા છે; સાચે
અર્થબેદ ને બેદો પાળ્યા છે તેને આપણે મોજી મોજી છૂટકો છે, ને
બેદોમાંથી આપણા નિયનાં પ્રાણી માત્ર સાચેનો અર્થ તારવી
લેવોજ પડશે. ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ આમ આપણે ખ્રિસ્તીધર્મ અને ધર્મસાચે
અપનાવી શકતા નથી; પણ હરિજન ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન ધર્મ ના
તો ચલાવી લઈએ છીએ. હરિજનના પડછાયાથી અપવિત્ર થતાં
મુસ્લિમોને અડીને પવિત્ર રહે છે એમ માનવાનું શું કારણ છે ?

શ્રી. પૂજાભાઈ : રાજ્યાશ્રિત પણ અને ધર્મમૂલતાના મુસલમા
રાજ થયા તો મુસલમાનો પવિત્ર ગણાયા અને અંગ્રેજોનું રાજ્ય આ
તો અંગ્રેજો સારા ગણાયા; પણ ધર્મમૂલતાને કારણે હરિજન
ધૂતાર્યા, આપણે આવી ધર્મમૂલતાને લાંકી કાઢવી પડશે. ”

એ ત્રિવેણી સંગમ :

શ્રી. મારલિયાએ ધર્મભાઈભાઈ નાગોરીના કુટુંબનો દાખલો આ
કહ્યું : “ માતા બ્રાહ્મણી, બાપ ધર્મસાચી અને ખ્રિસ્તી કુટુંબના બહેન-
સાચે રહે અને પોતપોતાનો ધર્મ પાળે. આજે ત્યાં પ્રાર્થના, ન
કે શ્લોકોન્યાર મતો હોય ત્યારે સુંદર ત્રિવેણી સંગમ લાગે છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મના ડોહાઓ-૨

[આ પાઠના ૫૦ મુનિની જાનપ્રસારની પદ ગીતો અંગે
દિવસે આપને મેળાને જાણના આપના પ્રાર્થના થઈ શકે
આપના પાઠનો આપના સંસ્કાર છે. શં.]

ખ્રિસ્તીધર્મ આંગે આપને વિચાર કરી ગયા કે તેમને
સંસ્કારમાં કેટલા વિશેષાત્તે વધે પણ માણસ માણસ વચ્ચેના ભેદ
દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે. એ માટે તેમને પોતાના અધિકાર
આપણે પણ. પોતાના કોઈની નિર્દેશ માટે જમનાના મહાપુરોહિત
પોતાના પ્રાણ પણ દેડમાં મોકલે છે. તે કે તેમના અધિકાર
જાતું નથી.

ઇશુ ક્રેસ ઉપર ચઢી ગયા. લોકો રડતા દેખા. ત્યારે તેમને કહ્યું
“ હું મરતો જ નથી. તમે આનંદ પામો ! ”

કહેવાય છે કે ગાયે વરસે તેમના પાંચા નવારો આવ્યા. ખ્રિસ્તી
ધર્મ તરફ લોકોની શ્રદ્ધા વધવા લાગી. પચાસમે વરસે તે ખૂબ
વ્યાપ્તિ થઈ ગઈ. તે વખતે પોતાના પ્રખ્યાત શિષ્ય થયો.
ખ્રિસ્તીધર્મનો સારો એવો પ્રચાર કર્યો. ત્યારબાદ ખ્રિસ્તી નાના
ધર્મશુરુઓ ધણા થયા. જોન, લૂક, માત્થી, અને માર્ક વગેરે
પરંપરામાં આવે છે. આ લોકોએ ધર્મસિદ્ધાંતોને આવરી લેતી
સુંદર ધર્મકથાઓ લખી છે.

ચારસો વર્ષ બાદ ટેલીમેક્સ નામના સાધુ થયા. તેઓ
શુક્રમાં જ રહેતા. તે વખતે રોમ નગરની અંદર કોલોનિયલ મેદા
રાજા ઓમેરિયસ મદલયુધ્ધો ખેલાવતો. હજારો લોકો તેને જોવા
પણ ધણી જાન-હાનિ થતી. તે ટેલીમેક્સે અટકાવી.

ઈસાઈ ધર્મમાં મોટું પરિવર્તન ૧૬ માં સદીમાં આવ્યું. ૪

નામે ધણી અનિષ્ટો પ્રચલિત થઈ ગયાં હતાં. જ્યાં મગવાનની મૂર્તિની
 ૧૧ પાડવામાં આવી હતી ત્યાં ઈશુ અને સંતોની મૂર્તિઓ સ્થપાઈ ગઈ હતી.
 ધર્મ પાછો કેવળ ક્રિયાકાંડો તરફ વળતો હતો. ધર્મશુરુઓ સ્વર્ગમાં
 જવા માટે ચિઠ્ઠીઓ લખી દેતા હતા. તે વખતે માર્ટિન લુથર ધર્મ
 ગયા. તેમણે તેનો વિરોધ કર્યો એટલે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પેદા થયો. એ
 અંગે ખુબજ ચર્ચા ચાલી અને એક તફાવત નવો ક્રાંતિકારી વિચારક
 વર્ગ તેજ અરસામાં થયો. તેમણે અગાઉના રોમન કેથોલિક ધર્મને
 તેમજ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની મધ્યમમાર્ગીય જાતિનો પણ વિરોધ કર્યો.
 આવો કદર સુધારાવાદી પણ તે પ્રેસ્બિટેરિયન વર્ગ કહેવાયો. આવો
 વર્ગ મોટા ભાગે દિગ્ગરતી ખતીને અમેરિકા તરફ ગયો અને થોડાક
 ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ પણ ગયા.

ધર્મ—સુધારાનું આ આંદોલન કેવળ યુરોપ સુધી ન રહ્યું પણ
 ભારતમાં તેની વ્યાપકપણે અસર ચાલુ રહી. જૈનામાં મૂર્તિ—પૂજની
 પ્રાચીન જે પાખંડ-પ્રપંચો પોષાતા હતા તેનો વિરોધ લોકશાહી કર્યો
 અને સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય અલગ ફટાયો, હિંદુઓમાં પણ આર્યસમાજ,
 શક્તસમાજ, દેવસમાજ, પ્રેમસમાજ તેમજ તત્ત્વગાન યરયા વગેરે પણ
 ધર્મ—સુધારણાની ચળવળનાં પરિણામ રૂપે છે; એ નિઃસંદેહ છે.

ઈશ્વાર ધર્મમાં આજે જે તપ, ત્યાગ અને સેવા તરફ વધુ ધ્યાન
 લેવાનું ખેંચાયું છે. તેનો શ્રેય ૧૯મી સદીમાં થઈ ગયેલ સત-ક્રાંતિસને
 ફાળે જાય છે.

ખ્રિસ્તીધર્મની ચર્ચાના ઝિંઝાણમાં જતાં આપણી સમક્ષ ત્રણ સમ-
 નવા લેવી વાતો આગળ આવે છે:— (૧) ઉપદેશ ગમે તેટલો
 સારો હોય પણ આચારમાં મૂકાવવા માટે સમાજનું ધોરણ પણ તૈયાર
 હોવું જોઈએ, પચે તેટલું આપવું જોઈએ. (૨) મૃત્યુ પહેલાં અનુ-
 યાયીઓનું જીવન જીવું ફરી જવું જોઈએ, જે ખાદમાં પણ પોતાના
 કાર્યને આગળ ધપાવી શકે; અને (૩) અનુયાયીઓની દષ્ટિ વિશાળ
 અને આપક હોવી જોઈએ.

રાજ્યા-નિર્માણ

ધર્મશાસ્ત્ર રાજ્યની રાજધાનીનું ધર્મશાસ્ત્ર :

શ્રી. માર્કસિપાન્ટોની જાણની મર્યાદા પારબ કરતાં કમી
સવારના મુનિની મનપાવનાર સમજાયું. તેમાં આપણે તેમને કે
મધુના મૃત્યુ પછી એવો વચ્ચે મગજ પાછો મધ્ય અને પચાસ મે
તેથીજ પોતા નામના મત મળ્યા અને પિતૃની ધર્મ નિયમો ફેરવે
ખ્રિસ્તી ધર્મના સત્તાએ વળાંક મળ્યો-અસહ્ય માતાના સહી કરતાં
શક્તિ પ્રગટ થઈ ત્યજ્યે તે કેમ ન પ્રગટી ? એ નિર્માણનું રહે :

ત્યાં પણ સાધુઓના નિયમો બન્યા. સંધ્ય રચાયો. એક
અનેકનું સદગિતન બળતાં અનુભવી વધ્યા. આગી ખ્રિસ્તી ધ
પ્રારબમાં રાજ્ય ઉપર પ્રભાવ શરૂ કર્યા ખૂબ ફેલાયો.
શક્તિવાળા વધુ શક્તિવાળા બન્યા. પશુ મૂળ ક્રમાંક : એક રહી
તે અમલકારની. " મધુ પાણી છાંટે તો મૃતક જીવતા થાય. પાણી
તો હડીલાં હટ મટે " આવી વાતોને લઈને અંધ શ્રદ્ધાવાળા બહિ
ખીલી; પણ નિત્ય વિકાસ પામતાં વિવેક શક્તિ ન ખીલી. પ
જનતા સાધુઓની પડખે આવી, પણ તે શુદ્ધ અને સંગઠિત
શક્તી. એટલે રાજ્ય અને ધર્મશુરુઓ બન્ને વચ્ચે સત્તાનો ઝઘડો
ઝગરી નામના પોપ (ધર્મશુરુએ) તે સમયના રાજા સાથે મુઠ
અનેક નિર્દોષ પ્રજાજનો દોમાયા.

એકાદ પેઢી પછી ધર્મ અને રાજ્ય વચ્ચે કરાર થયા. તે
રાજાએ રાણી કેવી કરવી ? તેમજ એ રાજાઓની લડાઈમાં ધ
ન્યાય મંજૂર થાય; આ બે શરતો રાજ્યે સ્વીકારી.

પમાં જે સંખ્યતા, ન્યાય પ્રિયતા વ. વધી તેમાં ખ્રિસ્તીધર્મનો ફાળો. રાજ્ય બેદાગ બન્યું અને ધર્મગુરુઓની સત્તા પણ બેદાગ બની. કારણ મમલકાર પ્રિયતાના ફાળે જાય છે.

માર્ટિન લ્યુથરે ધર્મગુરુઓ સામે પડકાર ફેંક્યો; પણ રાજ્ય સામે જો ન ફેંક્યો, આથી રાજ્યની બેદાગગીરી વધી. જનતાની અધ્યક્ષતા તો થઈ પણ શુદ્ધિકરણ અને સંગઠન ન થયું. આથી રશિયામાં મં જો ડઝર છે. ખેડૂનો રૂઢિચુસ્ત છે," તે ખાવા પર ક્રાંતિ થઈ. ૭ બાજુ રાજ્યોએ વેપારી, શહેરો વ. નો ટેકા લીધો અને બંને કુએ રાષ્ટ્રવાદે ઝડૂનનો સ્વાંગ લીધો. "જર્મન" ફેંક અને જેક ૧ ભાષાવાદ પર નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો ઊભાં થઈ ગયા; તેમણે જંગલમાં યુદ્ધો ૧૪માં. ઇથુનો અદિસા, ગ્રેગ, સાતત્વભાવનો હિપદેશ એક બાજુએ ગયો. ધર્મગુરુઓ તેની આગળ ન ટકી શક્યા અને ન્યાયની સત્તા ય પાસે ગઈ. એક નવો બુદ્ધિવાદી વર્ગ ઊભો થયો. તે ધર્મ વિરોધી બીજી બાજુએ ધર્મગુરુઓ પણ કમકાંડી થઈ ગયા. વિજ્ઞાનીઓને જે ખરીદ્યા અને લોકોમાં અનુકૂળતાઓ વધતા લોકો રાજ્યાશ્રિત ૧ લાગ્યા. મુસ્લિમો સામે રાજ્યો અધક્ષા. આવા વળતે લોકશાહીમાં ૧ નું પીઠમંજળ જોઈએ તેમાંથી ટ્રેડ-યુનિયનનો વિચાર આવ્યો. આમાંથી મંવાદને બળ મળ્યું.

સ્તેજ ધર્મગુરુઓ અને સંસ્થાઓ :

લોકશાહી રાજ્યો મુંઝાયા, ધર્મગુરુઓ પણ મુંઝાયા. કારણ કે ૧ રીતે સંગઠિત થઈને લોકો જ મંદિરોને લૂંટવા લાગ્યા. આમ ૧વાદી બળ આગળ ધર્મગુરુઓ નિસ્તેજ પુરવાર થયા. એટલે તિબેટ ૧ હાલત થઈ. દલાઈ લામાનો નમૂનો સામે જ પડ્યો છે. બીજી બાજુ ૧ શાહી રાજ્યોના ધર્મગુરુઓ માત્ર આશીર્વાદ દેનારા બન્યા. આ બધું ૧ ધર્મ ઉપાસના કરતાં કરતાં આપણે જોવું રહે. (૨૬-૮-૬૧)

ઇશુનો અંત કઈ રીતે આવ્યો તે આપણે જોઈ લીધું—ઈશુના અવસાન બાદ તેના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર પેલેસ્ટાઈનની ઉત્તર-પશ્ચિમ એટલે કે યુરોપમાં વધારે થયો. તેના સિદ્ધાંતને દક્ષિણ—પૂર્વ તરફ તે ન મળ્યો. કહેવાય છે કે અરબસ્તાન તરફ મુસાની સાથે જૂના કરાર માનનારા લોકો જોર્ડન ચર્ચને આવેલા. આ લોકોનો કાયદો હતો કે “મારે તેને જો જુલે તે રીતે મારવો.” અહીંના અરબસ્તાનના લોકોમાં પણ એ જ કાયદો હતો. જંગલી અવસ્થામાં આવું જ હોય તે આપણે પણ ઉસ્કેરાટમાં જંગલી ચંપગે તો આપણા માટે પણ આવો જ કાયદો બની જાય છે.

તે આપણે જોયું છે કે આપણા અધર્મો હતા. તેમની

‘જીવિશાસન’ મણ્ડાના દારૂએ મજાતા. તે વખતે યત્રી
 -દેવીએને પરાયણો વિચાર હતો. કેટલાક પદો મઠા-
 રૂનો પણ નવિ મઠાવતા. મદમદ સાદેજ ઉપર પણ
 ક્યોડો, તેમના ઘાસે વિચારેલું કે મને વધારે ટીકરા
 દીકરો દેવને મદાની વાસ. આવી દુર પ્રયાની છાપ નાના
 કે ઉપર પણ પડી અને દરમ્યાનમાં મૂર્તિપૂજનો દર વિદાય
 વાસ ને કારણે મગજ કામ્ય હતે તે વખતના સાદેજી બુદ્ધિ
 ને લીધે હતી જ નહીં. એમ કહીએ તો સામે! વિશેષ તો
 હો! એટલે મૂર્તિપૂજનો એવો દર તરફ થયો કે તેના
 રૂપે રૂપે પીર લગા કર્યા તાડવા કાદવ.

મીન!
 નવપણી જ મદમદ સાદેજ નેપારમાં નિષ્ક્રાંત દના. દેશપરદેશ
 નો જનાં તેમને સાદેજો કોડે મપક થયો અને માનમસાસનો
 એવો અનુભવ થયો. તેમના પ્રમાણદારીના કારણે તેમને અત-
 નો કામચ મળ્યો હતો.

મદમદ સાદેજ એક સામતને ત્યાં નોકરી કરવા દના. તેમણે પોતાનાં
 અને પ્રમાણિકતાની એવી કંઈક છાપ પાડેલી કે તે મીમંત મુજની જતાં
 નો વિચાર ગામ જનીમએ તેની સાથે કરી નિકાદ પડવાનું હતું.
 પદેલાં તો તેઓ કંઈક આનાકાની કરે છે કે માલિકજી સાથે
 જમ નહીં કરી થકુ! પણ ખર્ચ, પોતાની સુરક્ષા; થેન વગેરે જતાની
 તેમને શક્ય કરે છે. મદમદ સાદેજ તેને પરજી છે; પણ ખરેખર તેમને
 લગનહયન અને મોદ દોષ તેમ લાગતું નથી. કારણ કે એ જમાનામાં
 એક પુરુષ સર્ણી યુવાન સ્ત્રીઓ પરણી શકતો, તેવી સ્થિતિમાં મદમદ
 સાદેજ લગનહયન માટે, મોટી કમરની સ્ત્રીને પરજી તેની પાછળ
 કંઈક તરખ રહેતું દોડું જોઈએ.

એનો બેઠ તારથાદના તેમના હયન ઉપરથી ગળી આવે છે.
 તેઓ ટેકરીઓ ઉપર જઈને ચિંતન કરતા જોવામાં આવે છે. કેટલોય
 અમથ પસાર થઈ જાય છે, એનું તેમને ધ્યાન રહેતું નથી. તેઓ
 સાધનામાં ગમન રહે છે. આ સાધનાને વડી કહેવામાં આવે છે. આ

વડીમાં તેમને પૈગામ (ખુદાનો સંદેશ) નાદ સંભળાય છે. પણ તે એટલા બધા લોળા છે કે મદીના જઈને રહે છે કે મને અવાજ સંભળાયો. કુરાનમાં 'વડી'નો જે પાઠ છે તેમાં જો શબ્દો સંધરાયેલા છે.

ખીમ્મ ભાગમાં અનુભવેલું છે

તેજો ઘેર આવીને પત્નીને કહે છે : "હું માંડો તો નથી થઈ ગયો ને ! મને આવું કેમ સંભળાય છે ?"

ખતીખ કહે છે : "મારા ખાવિંદ ! જોવું નથી. તમે જે સાંભળો છો તે સાચું છે !"

જો પતિ-પત્નીનું કેવું સરળ જીવન હતું ! તે આ ઉપરથી જાણવા મળે છે. તેમને ત્રણ ચાર આદનારાં દેવ છે. તેઓ એની સાથે બળે છે. તેમની પાસે ખૂબ સંપત્તિ હતી; છતાં સાદામયી રહેતા. તેઓ શરમાળ, એકાંતપ્રિય, આત્મિક અને વિશ્વાસપાત્ર હતા.

ધીમે ધીમે તેજો જે કહેતા ગયા તે લોકોના મગજમાં ઊતરેલ ગયું. લોકો તેમને ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યા. આગી તે વખતે શાસક અને અગીર વર્ગમાં ખળબળાટ થયો. તેજો એમને ચક્રાસન મારે જાતજાતના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા.

કેટલાક પ્રસંગો :

જોકે જેડ નામનો ખ્રિસ્તી શુદ્ધામ હતો લોકોએ મદંગદ સાહેબ મજક કરવા ખાતર કહ્યું કે "આ શુદ્ધામ છે; ખ્રિસ્તી છે, તે મર્મ પમાડો ! તમને તો વડી આવે છે !"

ત્યારે તેમણે જે જવાબ આપ્યો તે ખરેખર તેમની હિદાર બતાવે છે ! તેમણે કહ્યું : "મર્મ એવી વસ્તુ નથી કે જે કહેવાં આવી કે અપાય ! એટલે મંશુએ જે કહ્યું છે તે જ હું કહું છું !"

અહીં આપણને તેમના જીવનમાં સર્વધર્મ સમન્વય અને પવિત્ર મનન્વય જોવા મળશે. ખુદાના ખ્યા બંદા એક જ છે. તેમની વં બંદ નથી; એવું તેમણે કહ્યું અને બાઇબલના પ્રચાર કરેલા. તે એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે.

મદંગદ સાહેબ જે ઝાડ નીચે પ્રાર્થના કરતા ત્યાં કેટ

ખ્રિસ્તીઓ પ્રાર્થના કરવા બેઠા છે. દળરત જરા મોડા પડ્યા હતા. તેઓ આવ્યા કે પેલા ઊઠવા લાગ્યા. એટલે મદમદ સાહેબે કહ્યું : “તમે અહીં જ પ્રાર્થના કરો. નમાજ અને પ્રાર્થનામાં બેઠ નથી. એક અદ્ય વાળે છે. એક ધુંટણીએ પડે છે. બન્નેને સરખું જ મળે છે. ધર્મ સૌનો સરખો છે. તમે જે દેવને માનતા દો એને માનો !”

આ ઉપરાંત મદમદ સાહેબ માણસના બાધચારા અને પ્રેમમાં ધણું માનતા. એકવાર કેવળ ચાર પાંચ જણ જાણી રહ્યા ત્યારે તેમના કાકા ‘અણુ તાલિબે’ કહ્યું : “મદમદ ! દરે આપણે ચાર-પાંચ જણ રહ્યા છીએ એટલે તું કોઈ ચમત્કાર બતાવ !”

ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ચમત્કારની વાત કૃપા કરીને મને ન કહેશો. ચમત્કારથી ધર્મ-પ્રચાર થતો નથી; પણ પ્રેમ અને મહોબ્બતથી થાય છે. પરીક્ષા પ્રસંગે

તેમણે સત્ય પ્રેમથી લોકોનાં દિલ એવી રીતે જીતી લીધેલાં કે તેને ચમત્કારજ ગણવો પડશે. તેમણે કોઈ ભૂરખી નહોતી છાંટી પણ તેમના અનુયાયીઓ, તેમને માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેતા.

એક દળરતી શુલામ બિલાલને પરીક્ષા લેવા માટે ધગધગતી રેતીમાં સવાડવામાં આવ્યો હતો; પણ તેણે ઇસ્લામ ધર્મ છોડવાનું નામ ન લીધું. તેમણે શુલામોને પણ માનવ ગણ્યા અને પ્રેમથી પોતાના કરી લીધા.

એક વાર એક શ્રીમંતે સુવેબ નામના શુલામને કહ્યું : “તારા દળરતની એવી દયા કરશું કે ખજાર પડી જશે !”

સુવેબે કહ્યું : “દળરત કરતાં મને મારવો દોષ તો મારી નાખે ! મારા કુટુંબને પાયમાલ કરી નાખે ! પણ હું ઇસ્લામને છોડનાર નથી !”

એવા જ એમના એક બીજા ભક્ત યાસિદ અને તેની પત્ની સમિયાને, બાલાની અણી ઉપર સુવાજા અને કહ્યું : “ઇસ્લામ છોડો !”

“તેમણે કહ્યું : “ના ! બધા માનવો એક છે. ખુદા એક છે. તે બધાનો છે. બધા તે ખુદાના સંતાનો છે !”

આ ઇસ્લામનું રહસ્ય છે. તેણે ઇમાનદારી અને ખિરાદરી શીખવી છે. દળરતના જીવનમાં ઊંડા ઊતરીએ તો આ બધી બાબતો મળવાની છે.

દરજ્જામ પેદા થયો તે વખતની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરો.
 તડખૂચની જેમ માણસને ચીરવાની અને બહિ આપવાની પ્રથમે
 વિચાર કરનાં; અને તે વખતની વહેમ અને અધશ્રદ્ધામાં હિંમત
 પ્રગટને દેશભે લાવવા માટે, તે કાળની સ્થિતિ પ્રમાણે જે વહેમો
 પગલું કોઈ પણ ધર્મનેતા લાવી શકે તો તે મહામદ સાહેબે દરજ્જામને
 બચાવેલું. તેમણે ઈમાનદારી, ગિરાદરી, એક ધૈર્ય પ્રત્યે અત્યુત્તમ
 અને ન્યાય જે સાચેનું ગારણ પ્રગટમાં જે સત્ત્વ બહુ છે તે સાચે
 પણ છે. જે કે ઇસ્લામના નામે, પાછળનાં શાસકો અને આક્રમણ
 કરીએણે તક્લિફના જેરે વગાળ પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી; પણ આ
 જેવા જેવાં અને ગંડા કિતરીએ તો જગ્યાએ કે તે વાત મરવામત
 સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધમાં હતી પણ તેણે જે સંજોગોમાં માણસાઈના કી
 પગલું પા છે તે માટે ફરકને માન ચલા વગર નહીં રહે.

કે માનવ એકતા એ બધી વાતો સાર રૂપે છે; પણ ઝનન, માંસાહાર જેરે તજવા જેવી વાતો છે.

શ્રી. પૂંતલભાઈ : “આપણે ઇસ્લામ તરફ સૌમ્ય નજરે જોવાની રેવ પાડવી પડશે. મહંમદ પયગંબર અને ખીજા ઇસ્લામી મહાત્માઓનાં જીવન-કવન અને સૂચન અંગે પણ તટસ્થભાવે વિચારવું પડશે. કુરાનના સાચા સંશોધનથી અને સર્વધર્મ સમન્વયી ક્રાંતિકારોનાં જીવનથી સાફ પરિણામ આવશે. ગાંધીજીએ જે નવી દૃષ્ટિ આપી છે; તેથી રસ્તો નજરે ચડ્યો છે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “મને તો લાગે છે કે ભારત હિંદુ-મુસ્લિમ એકતામાં આગળ વધશે. આવી સર્વાંગીક્રાંતિકારો, આદિ ભગવાન, ઝયમદેવ વગેરેએ માનવજાતને અદિસા તરફ આગળ વધાર્યું છે. તેમાંયે પ્રભુ મહાવીરે જીડી રીતે અદિસા આપી છે. એટલે બિંદુ-મુસ્લિમ એકતામાં આગળ રહેશે તેમજ મઝહબનાં ઝેર દૂર થઈ જશે.”

શ્રી. ગોસ્વામી : “માયા આરબો, જેમણે બાથુ ખાવા બદલ આપ્યા છે કે તેટલી હદે ઝઝૂમ્યા છે. આમ ત્યાં નેટી અને પ્રમાણિકતા શંકરાચાર્ય જેવા પણ જૈનધર્મને વિદ્વાંથી ન કાઢી શકે.”

પૂ. ગોપાલસ્વામી : “તેરાપંથી આચાર્ય પુલસીજીએ કારણોમાં તેવું બેકાશુ બિંદું હતું. તેણે વૈદિક ધર્મને અદિસક રૂપે જે ઇસ્લામ ધર્મને પણ અસર પહોંચાડશે.”

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “મુસ્લિમ ધર્મનું પણ સંશોધન તે પણ જગતને ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : પૂ. સંતગાલજીની અધ્યક્ષતામાં ગાંધે સર્વધર્મ પરિપદ ભરાર્થ હતી. ત્યાં મેં એક મૌલવીને કહ્યું હતું કે, “ગાયનાં માંસની મના અમારી કામ આજ સુધી જૂલથી ખાનારને નાતબદાર મુકાય છે. મતલબ કે માંસાહાર સંપૂર્ણપણે નથી.”

પૂ. શ્રી. સંતગાલજીએ ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું : આફ્રિકાના પ્રતિનિધિની પરિપદ સફળ થઈ. તેમાંયે બિંદુ કારણજૂત હતી તે ન જૂલવું જોઈએ.

ધસ્તામની વિશેષતાઓ

આ અગાઉ જગતના મુખ્ય મર્ગોની વિશેષતાઓ તેમ જ તેમની સ્થાપનાના ઊંડાણની વિગતરૂપમાં આપણે ધસ્તામ મર્ગના ઊંડાણમાં વિચાર કરી ગયા છીએ. અહીં ધસ્તામની વિશેષતાઓ શું છે તે વિચાર્યું.

કાર્મિક મર્મ એકાએક જાયો ગયો નથી કે ગયો નથી. એવું જ ધસ્તામનું પણ છે. દમરત મદમદનું જીવન તપાસીએ, તે વખતની જનસ્થિતિનો તાગ મેળવીએ કે બોગોત્તિક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો આપણી સમક્ષ ધસ્તામની વિશેષતાઓ આપોઆપ પ્રગટ થશે.

મૂસા અને ધનુના મધ્યસ્થ મહંમદ :

તે વખતે કુરેશીઓ જે ધર્મ પાળતા હતા તે જૂનો ધસ્તામી ધર્મ હતો. તે મોઝીજનો-મૂસાનો ધર્મ હતો. પહુદીઓનો તે ધર્મ હતો. ખીજ બાજુ ધનુએ ચલાવેલ ખ્રિસ્તીધર્મ હતો. મૂસાના ઉપદેશમાં ઇંટનો બદલો ઇંટથી લેવાનો હતો. તેમાં શુનેગાર દબાઈ જતો પણ ડંખ રહી જતો. ત્યારે ખીજ બાજુ શુનેગારને શરમાવીને શાંત કરવાનો અતિ પ્રેમનો ધનુનો રસ્તો હતો; પણ તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તે વહેવારુ ન બની શક્યો. મૂસાનો માર્ગ તો વહેવારુ ન હતો. આપણે જે વિશ્વયુદ્ધો જોયાં. પહેલી વખતે જર્મનીને કચડીને ખેસાડી દેવામાં આવ્યું તો દિલ્લર પેદા થયો. તેણે બમણા વેગે ખીજું વિશ્વયુદ્ધ આદર્યું. એટલે જ હિંસાનો બદલો હિંસામાં લેવા જતાં પ્રતિહિંસા બમણા બળે જોવા ચાપ છે, એ ખતરો છે. આની સાથે જીલમગારની સામે શાંતિ રાખવાથી અને કંઈ પણ ન કરવાથી સમાજ સુખ-શાંતિપૂર્વક ન ચાલી શકે. તેમાં જીલમગારને છૂટો દોર મળે અને દાંડ તત્ત્વો જોર કરે. એટલે એ બંનેની વચ્ચે મદંમદ સાહેબે મધ્યમ માર્ગ કાઢ્યો કે સમાજમાં ન્યાય ટકાવી રાખવા ખાતર જે કંઈ કરવું પડે-સજા આપવી

પડે તો ઈશ્વરની સાક્ષીએ આપો. અપ્રિયગત દેવ માટે નહીં, પણ સાંભળિત ન્યાય માટે નેમ કરવું પડ્યું છે તેવો ઇશ્વરની દાનવીમાં એકરાર કરો. ઈશ્વરે ન્યાયને મદદર આપીને યોગ્ય કાર્ય કરવાનું કહ્યું.

મુસાનો અને હશુનો માર્ગ એટલો જાણી અચકાનો હતો કે ત્યારે ધર્મના નામે રજુ વાર ધર્મયુદ્ધો ચલાવતા એકાંત જાહો સેવાની રીત કે કામ આપવાની રીત એ બંને વહેવારિત જાની ન હતી. હશુના સિંધાંતમાં 'કાળા માથે તમારો મારે તો જમણો ધર્મ' એ વાક્ય હતું પણ ત્યાંથી આગળ વધીને એ એકરમ ધર્મને કોઈ જમણા માટે પણ મારે તો શું કરવું એ પ્રશ્ન હતો. જેનો જિતર મુદ્દમદ સાહેબે ઇસ્લામ-ધર્મ રૂપે આપ્યો હતો.

આઠ આદેશો :

કુરાનમાં નજ્જલસી બાદશાદને દનવત મુદ્દમદ પયગમરે જે આઠ આદેશો આપ્યા છે તે વિચારવા જેવા છે. તેમણે કહ્યું :—

(૧) ખુદાને માનો : ખુદા મૂલી જય ! આટલું માદ રાખો કે ખુદા એક જ છે. તેને જ પૂજો-બીજા જાદા ગોંધુ છે. " વિસ્મિલ્લા ફર-હમાન ફર રહીમ " અથવા તાલા એલ મોરો દયાળુ છે-દયા વાચવી હોય તો તેની વાચો. અન્ય દેવોની નહીં. જીવનમાં ખુદાઈ તત્ત્વ આવવું એઈએ, અભિમાન હશે ત્યાં સુધી ખુદા આગળ સાફ ધર્મ શકશે નહીં.

(૨) સત્ય આચારો : જીવનમાં ખુદાઈ આણુવા માટે "ખુદી" અદકારનો ત્યાગ કરી સત્ય આચારો. અંદગી માટે પવિત્ર ખનો-પવિત્ર ના જનો ત્યાં સુધી અંદગી નહીં ચાલ.

(૩) પાડોશી હકક જાળવો : બીજા ઉપર વધારેમાં વધારે રહેમ કરો તમે જે ખુદા પાસે રહેમ ઈચ્છો છો તો તમારાથી નાના છે; ઓછી શક્તિવાળા છે; ઓછાં સાધનવાળા છે તેમનાં તરફ રહેમ રાખો અને તમારા પાડોશી ઉપર પ્રેમ રાખો.

નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. ન મુજબ (૧) દયિયાર ગમે તેવો
 (૨) કોઈન દિવસ દબાવવા નહીં. (૩) દબાવ કરતી વખતે સ્થિતિ
 સંભાળ આપવાની. મદમ પાળવા (૪) દબાવ કરી પછી સુવર્ણ
 (૫) કોઈ પણ ન કરવામાં આવે તે માટે વહેરવા પડે તો જુદા
 સુલાયમ નેત્રા વહેરવા, અને (૬) માતાં કમડા વહેરવા—આ વિધિ
 આપવામાં આવ્યા છે.

જ્યારે દબાવ કરવા બંધા મહુ નીકળવા ત્યાં જમાને ડર લાગે
 “અમે દયિયાર વગરના છીએ, ખેડ જમને મારશે તો !”

ત્યારે દબાવને કહ્યું : “સામેવાળો નેત્રે કે આ તો દયિયાર
 વગરનો છે એટલે કપડાવ કરવા નથી આવ્યો. એ જમાણીને તેના કા
 ઉપર અસર થશે! માટે દયિયાર વગર જાય, લોકોને સમજાવો કે
 ખુદા એક છે. પયગમરનો સંદેશો એક છે. નેકી-રેકીથી રહે, રક્મ કરે.”

તેમણે આ રીતે જળરદરન આદિસક પ્રતિકાર શકિત લોકો આગળ
 રજૂ કરી. હજર-એટલે તીર્થયાત્રાને તેમણે સંપૂર્ણ ધાર્મિક રસ
 આપ્યું. તેમણે દાતણની સળીને પાણી દુરુપયોગ ન કરવો—શાંતી
 ચલાવવી; પાણી નકાસું ન ઢોળવું વ. સુંદર નિયમો આપ્યા.

તલવાર ક્યાં છે ઉપાડી ?

હજરત મુહંમદ સાહેબે તલવાર ઉપાડી હતી. એ વાત સત્ય
 છે. પણ તેમને એ ક્યા સંયોગોમાં કરવું પડ્યું હતું? તેનો વિચાર
 નહીં કરીએ તો આજના ઝવૂતને ટેકા મળી જશે.

એક દિવસ એવો આવ્યો કે મક્કામાં કેવળ ૪૦ માણસો જ
 રહ્યા. મદીનાનો ટેકો તેમને ઝોછો મળ્યો હતો. આમ પણ મદીના
 માણસો ગામમાં પૂછાતા નથી. પુલસીદાસજીને બધા પુલસીઓ કહેતા.
 તેમ મુહંમદ સાહેબને દેરાન કરવા તેમના રસ્તામાં કાંટાઓ વેરવામાં
 આવ્યા. એમના લાકડાં યાસીર અને તેની પત્ની સામિયા ઉપર આવતા

દૂધ મળે. બાલાની અણી ઉપર તેમને સુવડાવ્યા. ખિલાસ તામના એક હબરીને ગરમ રેતીમાં સેકી નાખવામાં આવ્યો. ત્યારે હજરત સાહેબે વિચાર્યું કે હું ક્ષમા ધારણ કરી શકું... પણ મારા કારણે મોકોને અસહ્ય યાતનાઓ સહેવી પડે તે સારું નથી. એટલું જ નહીં; આવી નિર્માલ્ય-શાંતિનો કોઈ અર્થ નથી. જો શાંતિ સામા માણસના અન્યાયને ટાળી શકતી હોય તો સારી વાત, નહીંતર તલવાર ઉપાડવી એક જ એ. એવા વિચારથી પ્રેરાઈને મુહંમદ સાહેબે તલવાર ઊપાડી. ધર્મ ઉપર જ્યારે આક્રમણ થાય ત્યારે કોઈ ચૂપ ન બેસી રહે. જૈન મુનિ કાલિકાચાર્યે ઠેક અફઘાનિસ્તાન જઈને, વિદેશીઓની સહાયતા લાવીને ગદિલ્લખ રાજ સાથે લડ્યા જ હતા. એટલે તેમણે ધર્મ યુદ્ધ નહીં પણ ધર્મ ઉપર થતાં અત્યાચારોનો પ્રતિકાર કરવા “જેહાદ” ઉપાડી. તે આદોલન સીરિયાની ઉત્તરથી શરૂ થયું તે ઠેક હિન્દી-મહાસાગર સુધી લંબાયું.

આ ‘જેહાદ’ની પાછળની ભાવના ખરી રીતે સમજવામાં આવતી નથી. ખાદના ખલીફાઓ રાજ્ય અને ધર્મને મેળવી દેતા. તેમણે ધર્મના નામે પ્રદેશ છૂતવાની સ્વાર્થી ભાવનાને “જેહાદ”માં ખપાવી, પરિણામે મુસ્લિમ હુમલાખોરો-લૂંટારાઓનો એક સળંગ ઇતિહાસ આલેખાયેલો છે. પણ ખરેખર તે ધર્મ કે ન્યાય સિવાય ઇસ્લામમાં ક્યાંયે લડાઈ કરવાનું સૂચન નથી. એટલે જ દુરીને સ્થિત થયેલા મુસ્લિમ રાજ્યો લડાઈની વાતો કરતા નથી. અંગ્રેજોએ બેદબાવની નીતિ અપનાવી ઝનૂનનું ઝેર ખૂબજ રેડ્યું હતું અને હિંદના બે ભાગલા થયા. ભારત અને પાકિસ્તાન. પાકિસ્તાને ઇસ્લામના નામે તૂટ વહેતું તો મૂક્યું પણ તેને બહુ ટેકો મળતો નથી. આખા વિશ્વને ઇસ્લામી બનાવવાની અને ઇસ્લામી રાષ્ટ્રોનું એક સંગઠન કરવાની વાતને અન્ય મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોનો ટેકો ન મળ્યો.

ઈસ્લામ રાજ્ય-આશ્રિત કેમ થયું?

ઈસ્લામ રાજ્ય આશ્રિત કેમ થયું તેનું કારણ રાજ્ય વધારવાની

ખ્રિસ્તામમાં ઓલિયા ચર્ચ નથી. કદાચ કોઈ સંત કોટિની હશે
 છુ તેનું સંકલન ઓલિયા તરીકે ચયુ નથી. તે છતાં આ
 ઓ કોટલુ ઉચું જીવન જીવતા તેનો એક દાખલો આ છે :-

સંત દખીન નામના એક ઓલિયા ચર્ચ ગયા. એક વખત કોઈ
 નાટે બાજુમાં જોલેલી સ્ત્રીને કહ્યું : “જુએદાને બોલાવો !”

જુએદા તેમની જૂની દારી હતી. ત્રીસ વરસની જૂની હતી.
 જુથીજ ત્યાં હતી અને જીવાન હતી. તે બાઈ જુએદાજ હતી. તેણે
 કહ્યું : “હું જ જુએદા છું ! આપ મને ઓળખતા નથી !
 શું કામ છે ?”

સંત દખીને કહ્યું : “હું ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈને જોતો
 નથી” આ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે કે તેઓ કોટલા સંયમી હશે ?

સદી સંત બાદશાહોમાં બદખના દબાહીમનું નામ આગળ આવે
 પહેલાં તો તે ખૂબજ વિલાસમાં જીવન ગાળતા હતા. તે વખતે એક
 બાળકો. એક ઓલિયા જેવો માણસ તેમની પાસે આવ્યો. તેણે કહ્યું :
 “હું કોટ બોલાયુ છે. ત્યાં તો નથી બરાયુ ને ?”

ત્યારે બાદશાહ કહે છે : “અરે મૂરખના જમ ! એટલી ખબર
 પ્રગટી કે કોટ આ ત્રણ માળના મકાન ઉપર ચઢી શકે ? એ તો
 મલમાં હોય ! કોઈ વસતિમાં થોડું જ હોય !”

ત્યારે તે માણસ કહે છે : “હું મૂર્ખ નથી. તમે મૂર્ખ છો !
 એટલી બધી બાદશાહીમાં, આટલી બધી વસતિમાં ખુદાને શોધો છો
 મળશે ખરે !”

દબાહીમઆદમને દિલ ઉપર ચોટ લાગે છે. કોટ જંગલમાં મળે
 ખુદા ક્યાં મળે ? તેના જીવનમાં પલટો આવે છે.

તેજ વખતે એક બીજો પ્રસંગ બને છે. એક કઢીર તેમના મહેલમાં
 પહોંચે છે. તે પોતાનો ગિસ્તરો ત્યાં મૂકે છે. બાદશાહ કહે છે.

“ સાંઈ આ તો બાદશાહનો મહેલ છે—ધર્મશાળા નથી, તે તો પહેલ્યાં જાય ! ”

પેલો કહે ! “ આ મુસાફરખાનું જ છે. તને મહેલ એ મહેલ દેને

બાદશાહ જાણવા ઇતેજાર થાય છે.

સાંઈ કહે છે: “ આ મહેલ કોણે બંધાવ્યા ? તારા દાદાએ ! તો ગયા. તારા બાપ આવ્યા. તારા બાપ ગયા કે તું આવ્યો. કોઈ જઈશ એટલે તારા દીકરાએ આવશે. આમ મહેલ રહેશે—પેલીએ રહેશે બદલાતાં રહેશે. હવે એને મુસાફરખાનું ન કહીએ તો બીજું કહી શકાય. ”

બાદશાહને ચિંતન આવ્યું:—

“ નથી સુખ પુત્ર ચારામાં
નથી દિલ જાન દારામાં
નથી મહેલો ખજાનામાં
તમારું છે તમારામાં ”

તમે જેની શોધમાં છો, તેની ખજર કેવળ અનુભવીને છે ! શાહને જખ્ખર ચોટ લાગે છે અને તે એક દિવસ મહેલ છોડી નીકળે છે. રસ્તામાં પોતાનાં કપડાં અને ઘરેણાં કાઢીને એક બરખા આપી દે છે અને તેનાં કપડાં પોતે પહેરી લે છે. જંગલમાં કાપીને તેને વેચીને જીવન ગુજારે છે. ઇસ્લામનું પવિત્ર અને જીવન એટલે પવિત્ર રહો, હકનું ખાવ, કોઈની થાપણ જાણવો પાકેશી સાથે પ્રેમ રાખો ! આ બધાં તમે જીવનમાં ઉતારવાનો કરે છે. આમ કરતાં પદર વર્ષ નીકળી જાય છે.

ગયા તે વખતે તેમને એક વર્ષનો પુત્ર તે સોળ વર્ષનો જાય છે. પિતા દુશ્સ દુશ્સી પાછા ફર્યા નથી એટલે તે માને

ની શોધમાં નીકળે છે, ધર્મસ્થાનકમાં પૂજા કરે છે નો જવાબ મળે
 " આવી ઈશ્વારીય નામના કાષ્ઠ ઝોલિયા કે કટાર નથી પણ; એક
 દર છે. "

એવામાં એ માથે બારો ઉપાડીને આવે છે. શરીર પરમેવે રેખ-
 ન થઈ ગયું છે. કપડાં ફાટી ગયાં છે; શરીર મુકાઈ ગયું છે. એક
 મતના બાદશાહની આ દશા ? સ્ત્રીની આંખમાં દડદડ કરતાં આસુ
 ડી પડે છે. પેલો લાકડા નેગીને લોટ લાવે છે અને રોટલી બનાવે છે
 તેની એમ કહે છે " અને રોટી બનાવવા દો ! "

બધા ખાવા પેદા છે એમગની આંખમાંથી આસુ બંધ થયા નથી
 રે બૃતકાળનો એ બાદશાહ કહે છે: " તું અને રહે છે ! પણ, મારું
 ક તને રહે છે. તારું દિલ માલ-મિલકતમાંથી દૂર છુટું થતું નથી ! "

આવા આવા ઝોલિયા થઈ ગયા છે ઇસ્લામમાં...

સ્લામની સારી વાતો :

ઈસ્લામની સારી વાતો આપણે લેવાની છે. જગતને શાંતિના
 ને લઈ જવું હશે તો મારાં તરફે લઈને જોડવાં પડશે. મેં એવા
 ધ્વા મુસ્લિમ કુટુંબોને જોયાં છે-જે ગાંધીજીના સંપર્ક પછી તદ્દન
 વિવર રહે ગયેલા છે. એ નવા ફાલને અપનાવવાની જરૂર છે. ખાન-
 ધાનના સંબંધો જોડવાની જરૂર છે, નહીંતર એ કટાર લોકો છે
 માંથી એ તરફોડાઈ જશે.

આ બખાતમાં ખાસ કરીને દિદુઓએ સાચ આપવો જોઈએ.
 એટલે જ આપણે મારાં તરફે તારવવાં પડશે. આપણે જ્યારે તારવણી
 રશું તો નીચેની વાતો સ્પષ્ટ આગળ આવશે :—

(૧) પ્રભુ સહુનો એક છે. ધર્મ બધાનો એક છે. દરેક પયગંબરો
 રખાં છે. એટલે પ્રભુના પારા સહુએ એક થવાનું છે. સદ્દુ એક
 બેરાદરીના છે.

ઈસ્લામ અને ગોરી પ્રામ

આખા દેશમાં ઈસ્લામ ધર્મ નિમે ખામ ભાગ થયો તે વેળે લાગે છે. જેની પાછળ કારણ એ બન્નું છે કે દિલ્લે ઈસ્લામ માયેનો સંપર્ક લૂટ. રજાડ અને મરજાડની રીતે ન થયો. મગધાનામાં સર્વ પ્રથમ મહી આવનાર આક્રમણકારે હતો. તેમણે આંતર દેશીને ઈસ્લામને ફેલાવો એટલે જેની ખામ પડી કે ઈસ્લામ ધર્મ દિલ્લેનો ધર્મ છે. આની માન્યતા બધાવાને પણ વજ્રદ છે. કારણકે દિલ્લેનામાં મુદમદગોરી શાદબુદ્દીન. ખામર. તૈમુર નાદિરશાહ વગેરે આવ્યા ત્યારે બધા મારધાક રજાડ, લૂટકાર અને અત્યાચાર કરતા જ આવ્યા. ગોરી દિલ્લી રજાડ થઈ અને પરિણામે દિલ્લેના લોકો માનવા લાગ્યા કે એ રાજાઓ મુસ્લિમો છે. એટલે ઈસ્લામ ધર્મ પણ રજાડનાર ધર્મ છે.

આમાં સમજવાની વાત એ છે કે આ રાજાઓ જ્યાંથી હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કર્યો તે આવ્યા હતા તે મધ્ય એશિયા અને જ્યાં ઈસ્લામનો ઉદય થયો તે અરબસ્તાન; બન્નેની સંસ્કૃતિ, રહેણીકરણી; સમાજબદરથી અને જીવનનીતિમાં ધણો ફેર છે.

આક્રમણકારની પ્રાદેશિક સ્થિતિ :

આ આક્રમણકાર રાજાઓનો પ્રદેશ મુખ્યત્વે મધ્ય-એશિયાન હતો. ત્યાંની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરશું તો જણાશે કે તેઓ જીવતા માટે આક્રમણ સિવાય બીજું શું કરી શકે? વર્ષનો ગોટાભાગ બરફ અને શરદીમાં જ્યાં ગાળવો પડે ત્યાં જીવવા માટે શો પુરૂષાર્થ કરે!

આજથી ૮૦૦ થી ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાંના મધ્ય એશિયાની આ વાત છે. તે વખતે ત્યાં જીવવા માટે સાધનસામગ્રી પૂરતી નહતી. ઋતુમાનની અસરો બ્યાપક રીતે થતી હતી. શિયાળો વીત્યો કે ઘોડા ઉપર પગાડી ગાંડીને નીકળતા. ખેતરોમાં કાંઈ અનાજ થતું ન હતું. ક્યાં ખાંધ? જમણા હાથે ધરિય અને ડાબા હાથે હિંદુસ્તાન હતું. ચંગેઝખાનથી લઈને તૈમુર અને નાદિરશાહ સુધીના સમગ્ર લોકો ઉપર મધ્ય એશિયાની આ સંસ્કૃતિની અસર હતી.

એટલે તેમણે ચોતાના ઘોડા નીચે ડાબી તરફ ટોડાવ્યા. હિંદુસ્તાનનો

રોજિયામણે સમગ્ર સુને દર્શિનારો પ્રદેશ તેમને ગમ્યો. પાનધાન્યથી
 ખરપર, ફરતી રીને મથુર આ પ્રદેશ રોજિયાને નેમનાં મન લાગ્યાય.
 રોજિયા વિચારે કે આ જુખની વેદ ક્યાં રાખી રહી? પોતાના પ્રદેશમાં
 તે પાંચ આઠસ માણસો તે અંદર સિંહાર મો પચ્ચ અડી નો કારને
 પદેસા દામે અપ્પુ ર, સિંહાર કરવ માટે પાણુ રખાડીને નેમનાં
 કરીરે તે ખરતલ સુને મહામેયો થઈ ગયાં દત્તા. તેમાં પચ્ચ સદેસ
 મપરતા સિંહાર કરવાના કરજે આવી ગઈ હતી. તેથી 'જાણવાના નો
 કામ'ના આમે પ-રપન રેણુ લઈને નેમને કાં નો કારિય કપર મં
 વિન્દુસ્તાન પેપર આવણુ પડ્યુ. ને વખતની આ ડોકાની પરિશિલિ
 ત્તા રોજિયા જ સરફતે બની ગઈ. 'મારો, લૂટો, કુખજો રોજિયા'
 આમ લૂટફાટ ફારો જે કઈ સારંગ નામગ્ય મો તેને પોતાના પ્રદેશમાં
 કાં રઈ અમન-અમન કરવની નેમની રૂતિ પડી હતી. આ લોકો
 આક્રમણ ન કરે નો તેમને કાણુ મર્યા પેનવા દે? લૂટફાટમાં લાગ
 દેખાનો મો નેમ નેમ આ ડોકાના વપાડે ને વપાડે વ્યવસ્થિત
 થતાં ગયાં.

ને વખતના વિદુ રોકોમા પચ્ચ આવતા રોજિયા નામજાઈ ન હતી.
 આને દેવમાં એક ગૂડો અડી આવીને અપ્પુની પાડે કાઈને લૂટનો દોષ
 તે પ્રીતિ પાત્રાણુએ કોતા રહે છે. ને વખતે નો એકની આકત એકા
 અદની આકત, જેમ માની ગયા દોરી આવતા. નગાસા ન રહેતું એ
 તેમનો સિદ્ધાંત હતો. એટલે આ આક્રમણુકની ટોળાંઓ મોટાં થતાં
 લાગ્યાં. તેમનો એક જ સિદ્ધાંત હતો નીચના પ્રદેશમાં જઈને લૂટી
 આવો. જે કઈ થત, ઠેર કે માણસો મો તેને પચ્ચ કપાડી લાવો.
 આવી સંસ્કૃતિ કે હવનની નીતિવાળા પાસે ખારત તે વખતે શી
 અપેક્ષા રાખી શકત?

આ લોકો કેવળ કુટારા હતા-હવનની વરદેતાના અનાવે તેમણે
 આવી આક્રમણુ કર્યાં હતાં આ વાતનો દલિદાસ સાક્ષી છે. એક
 દાખલો લઈએ નાહિસાદનો. તે ખારત કપર અડી આવે છે અને
 દિલ્હીમાં કલેંગામ ગલાવે છે. લૂટફાટનો હુકમ આપે છે. તે વખતના

દિલ્હીવાસીઓએ દિ.દ-મુસલમાન અને વર્ગના ભેદને દત્તા દેવે ક્યાં પ્રસાદના નામે આપું ગર્ભ સ્વરૂપે એ સ્વિકાર્યમ્નો પેલાગ જ નથી. તે તો ગરબામાં લૂટ જ દત્તી. તેના પાયા એમ કહે કે દિ.દ-બાને જ મારવા તો એટલું કરતા; પણ એમ ન દત્ત. દિ.દ અને મુસલમાન બધા વપર તેણે ફેર વર્તાવ્યો હતો.

એવી જ રીતે તેમજગનો દાખનો વધ્યો. તે દિલ્હી ઉપર ચડી આવે છે અને લૂટફાટ કરી જમદાર પાંડા કરે છે. ત્યાં તેની મુઝા મૂડકાનો પદાડ રગાની સાથે છે? આ કોના મૂડકા? ત્યાં દિ.દ-બા તો દત્તા જ નદિ-મુસ્લિમો જ દત્તા. શું એક મુસલમાન નેના બાઈ-ઓના મૂડકાનો પદાડ એ અને નેની આજ્ઞા ધરતામ ધર્મ આપે? આ તો તેની વ્યક્તિગત કૂર પ્રકૃતિનો પરિચય છે. દિલ્હી એક નેશનલિઝમનો રાષ્ટ્ર ઉદ્ધાપ છે કે એ બધા મુસલમાનો મધ્ય એશિયાના દત્તા અને કૂર પ્રકૃતિના દત્તા. જ્યારે ધરતામનો ઉગમ અર-ખરતામમાં થયો હતો.

પણ, આ બધું આપણે પાંડવી નજરે બાણી શક્તા નથી. તેમજ પરસ્પરના તદ્દન ઓછા પરિચયના કારણે સગજવા મુઝાતા પણ નથી. વચગાળામાં આપણા દેશ ઉપર શાસન કરનારા બ્રિટીશરોએ કૂનેલપૂર્વક એવો ઇતિહાસ રચ્યો અને એવા પાઠો આપણને બાણાબ્યા કે આપણે પરસ્પરના વંશપરંપરાના વેરી ન હોઈએ! કારણ કે દિ.દુસ્તાનનું ખમીર તો એણું હતું કે બધાને પોતાનાં કરીને રાખી લેવા. તે કેટલું સારું હતું તેનો એક દાખલો આપું. દિલ્હીમાં બદાહુરશાહ ગફરતું રાજ્ય હતું. અને અંગ્રેજો ભારતને પચાવી પાડવા માગતા હતા. તે વખતે બદાહુરશાહનું રાજ્ય દિલ્હીની આસપાસ હતું. છતાં તેની પડખે મદદ માટે અંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ પણ આગળ આવી. આ રાણીના મનમાં દિ.દુ મુસ્લિમ બેદમાવ ન હતો. ૧૮૫૭ની ક્રાંતિ વખતે તો દિ.દુ મુસ્લિમ એ રીતે એક ગર્ભ ગ્રયા દત્તા કે જો એ રીતેજ એ લોકો સાથે રહે તો અંગ્રેજો રાજ્ય ન કરી શકે. એટલે તેમણે ડગલે અને પગલે બાગલા પાડવાની નીતિ લીધી અને

પરપરને ફેરવે પમારના મગધ બાવીને દિદ્ મુસલમાનો યોદ્ધા યોદ્ધા
નજીક આવેલા તે દરના મગધ બાવીનેતા આ એક બોલીતિ રહી અને
તેમને ફેરવેદારને મિતિદસમાં તે રજૂ થયું કરી છે અને બાવીની મગધ
તારે એના બાવિના દેવ રૂપે બાવિના રહીને મગધ.

આ બાવી રજૂ કરવામાં કરેલું મિતિદસ કે આ માટે દિદ્ મુસલમા
એક બીજા તરફ રાવિન નગરે જુએ છે તેને બાવિના બાવી રહે। ખાસ
કરીને કરેલ મગધ વસતારેપરામલના માર્ગ પર્મગુરુ કે બલીદાએ
મગધ-મરીતની બાવીને બાવી મદર્મ કરી નવી. મદર્મ કરનારા
વંશકારે અને આગમન,કારે દતા. તેમની લૂટકાર-દેવડ મેટની બધી
વધી માર્ગ કરી કે તેમને બાવનના રાજેમાં આવ્ય આદ્યમણકારીઓ-દગ્ધ,
સા પતી લેમ ન જાણી શક્યા, એ પણ દર્શાવ છે. આમ આ તુટી
દોરેમાં કામગીર રહેલી બાવી છે. બાવિનેમ તેને વધારી છે. તે એક
દર કે તે તેમને સ્વરાજ્ય આપ્યું પણ દત્ત.

મરલામનું ઉદ્દગમ :

દરે આપણે કાઝખીની નેમ્મિને કે દરલામ ધર્મ છું છે! તેને
આપણે મુદમદ આરેને આપેલો ધર્મ છે. એમ ન કહી શકીએ.
મરલામની મુલાવત કે રીતે મુસલમાનો આગળ આવ છે. તે નેમ્મિએ.

મરલામ મરલામ વખતે ખુદા આદ્યપ્રથમ આદમ અને માતા દવાને
પેદા કરે છે. કેવી રીતે પેદા કરે છે તેની કમની લાંબી છે. આદમ અને
દવાની રચના આપણે આ માટે કરી તેના કાર્ય-કારણમાં આપણે
બિનરતા નથી. એમને અને સુધિને રચીને મરિયે કર્યું : આ સ્વર્ગબૂમિમાં
તમે બધેય દરવાની છૂટ છે. પણ એક શરત છે કે આ નાનાકડા કોડનાં
રૂપ આપણે નહીં! એ તું આપણે નો શિક્ષા બોગવની પરશે અને પછી
તને સ્વર્ગમાં રહેવા નહીં મગધ પણ. મરુસોદમાં જવું પડશે।”

આરો વિચાર્યું કે, “અરલાદની મારા કપર એટલી દયા છે કે
તેણે મને બધીય વસ્તુ બોગવવાની છૂટ આપી છે. આ પશુધન છે. આ

મૂસાના નિયમો :

મૂસા-મોઝિઝ પયગંબર પિંચેના કાંઠા અગિયાર મહિને છે. સુમ ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એ મહા ગયા. તે નખતની ઝેરિયમ અતિ વેદાની વચ્ચે એ વેદા ગયા દના. મનુષ્ય મગાજ ન્યાં વેગો થાય તે સમૃદ્ધિ, મપત્તિ, સ્વાર્થ માટે લડાઈઓ ચાલ્યા જ દે છે. ઝેરિયમ જનનમાં પણ લડાઈઓ ચાલતી હતી. ખુનનો ખદ્દો ખુનથી લેવાનો એટલું જ નહીં, માનનાર મરી ગયો તો તેના સગા સબધીઓ અથવા પણ મારો. મપૂણું રીતે ખદ્દો લો જંગી શુનો વધે નહિ શુનો કરવાની દિગત આસે નહીં. એને મૂસાના નિયમો કહેના. આ ખીજત આરા નિયમો પણ સામાજિક અવસ્થાના દના.

ઈશુની વાતો :

મૂસા પછી કાળ જતાં ખીજત પયગંબર મૂસા (જિસસ ક્રીસ્ટ) આવ્યા. તેમણે કુદરતને મગજકારી અને કલ્યાણકારી બતાવી; સી રસને લોકોને દોરવાની તૈયારી કરી. મૂસાના આદેશોમાં આસપાસ વાતાવરણ અને સંયોગો પ્રમાણે ફલુપિતના આવી હતી. વિદ્યુતિ આ હતી. તેમજ પ્રતિદિસાની બાવનાનું પ્રદર્શન અરેરાટી છૂટાવે તેનું થ ગયું હતું અને કેવળ બળિયાઓજ મનદાવે તેમ કરના હતા. કુદરત વ્યાપક થતી જતી હતી. પરિણામે સમાજનું સ્તર દિવસે દિવસે તી જતું હતું. મૂસાએ કહ્યું હતું કે “ખદ્દો લો !” પણ “જેમ તેમ છે ખદ્દો લઈજ લો” આવા ખોટા અર્થને લઈને આક્રમણો એટલાં બધી પડ્યાં હતાં કે મૂસામસીદને કહેવું પડ્યું કે એને રોકવા માટે ખીં છેડે બેસવું જોઈએ. ખદ્દો પ્રતિદિસાથી નહીં. પણ સામાને શરમ કપાં એ રીતે શાંતિ રાખીને લેવો “જમણા ગાલે તમારો મારનારને ઝાં ગાલ આગળ ધરવો. કોટ લઈ લે તેને પહેરણું પણ આપજો.” આ વેરનો ખદ્દો પ્રેમ, ક્ષમા અને હિદાઈતાથી આપવાનું મૂસાએ સૂચ્યું શિરજોરી, જૂદમ, અત્યાચારને માનવ સમાજના પાયામાંથી કાઢી નાખ માટે, જગતને ખદ્દવા માટે મૂસા મસીદે એવું વિધાન ક્યું. પણ :

પરમે પદેસરમાં બધી સમય, તેનું આગવુંદહન આવી યામ તે પદેસ
તે પદેસર કોમ તપર કોમી જેસાવરમાં આવે છે. પદેસરો તે જિલ્લાને
પદેસર ન લગે. જે તે પદેસર તરે પદી તેનું બદલ્ય જમ સમિતારાં.
છેલ્લેમદ સામેય :

આ પદેસર પદેસરોમાં નામે આવે છે પણ તેમને આપના
માનવસમાજની પદેસરોમાં આવના દેવતા તરે કદી કદી તેમ તે
જિલ્લામાં આવતું નથી. જેલે આવે મુદમદ પદેસર તરે નાવીએ.

પદેસર, પદેસરીય પદેસરે આપસતાનામાં કદેસર ખાનદાનના થવા
દના. તેમનીય કદેસર નાની-દાનમ કદેસર થવા. તેમના પુત્ર આબુસ
મુકામ આબુસર થવા. તેમના દાદરા મદમદ આદેસર થવા. તેમના માતા
પેદા થવા તેમના આપ મુકામી થવા દના. પણ કદેસરને કદેસર
આપના નથી આપના દેખાડવાનો દના. જેમ કદેસર અપવાનને દના
કદેસરમાં થાય છે અને નદેસરને આ મદમમાં તેમના કદેસર છે તેમ
મુદમદ આદેસરે પણ કદેસર કદેસર દેસર નથી. એક એક કરી
આપ-આદેસર-આદેસર અપવાન થાય છે અને મુદમદ આદેસરે પણ
પેદા-પદેસર આવેને કદેસર અપવાર કદેસર પદેસર. કદેસરની પુદેસરી કદેસર
તેમને માન આદેસર એક છે અને પદેસરે પેદા મદમદ તે પદેસર તરેસરી
થાવેસર છે. તેમની તે પદેસરે મુકામો અપવાર કરવા આવ છે. અપવા
મિનનાં એકમા નામ કદેસર આવ છે તે અપવા-તરેસર જુદી આવ છે.
કદેસર મુદમદને પદી અપવાનને આપના (અપવાર) કરે છે. અપવાર
તે કદેસરે મુકામ આવ છે. કદેસર નથી અને કદેસર કદેસર સામેકો આદે
આવી કદેસરે આવેસર છે.

આવા સમયે પણ પદેસરમાં બધી અને કદેસરોમાં એ અને
તેમના કદેસરો પદેસરો દના છે. તેમના એક કદેસરે આવે. તે વખતે
મુદમદ આદેસર પદેસરે નદેસર થવા. મુદમદ આદેસર અપવારમાં આવના
થવા થવા તેમના એક આપના આવે છે : “મુદમદ તરી
સાથે વાત કરેસરી છે. અદી કદેસરે કરેસરે. કદેસરો આવે છે.”

પેલો માણસ આમ કહીને ચાલ્યો જાય છે અને તાત ખૂણી મ છે. પણ મુદમદ સાહેબ ત્યાંજ મથા છે. આવતા જતા લોકો પૂછે છે “આવી શા માટે ગિલો છે ?”

તેઓ કહે છે : “મેં કલામ્મા સાહેબને વગન આપ્યું છે કે અર લિલો રહીશ! તેથી વગન ભગ કેમ માફ ?”

આમ એક આજો દિવસ પસાર થયો. ગેલા બાઈને કોઈ ખબર કરી એટલે આતીને તેણે માફી માંગી અને મુદમદ સાહેબ પ્રામાણિકતા જોઈને તે ખુશ થયો. આતી પ્રામાણિકતાનાં કારણે લોકો તેમને “અમીન” એટલે કે વિશ્વાસપાત્ર કહીને ઝોલાવવા શરૂ કરી નાની ઉમરમાં પણ તેમના આરિયની સુવાસ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગ

મુદમદ-પયગંબર બન્યા :

૪૦ વર્ષની વયે એક વખત જ્યારે મુદમદ સાહેબ સુકામાં જે બેઠા ઈશ્વર ચિતન કરતા હતા તે વખતે એક ગેબી અવાજ આવે “મુદમદ બોલ !”

મુદમદ કહેવા લાગ્યા : “હું શું બોલું ? હું બણ્યો “ શું બોલી શકું ?”

ત્યારે ફરીથી ગેબી અવાજે કહ્યું : “ઈશ્વરના નામ ઉપર જે કે “આ દુનિયા તારા સર્જનદાર માલિકે બનાવેલી છે. લોહીમાંસ પૂર્યા છે. એટલે તેણે માનવનો પાગરતામાંથી વિકાસ કર્યો છે. ખુદ સારી પેઠે ઉપાસના માનવજ કરી શકે છે. માટે એ માન ઉપાસનાનો પાઠ ભણાવ !”

પયગંબરી (પૈગામ આપવાનો)નો પહેલો પાઠ સુકામાંથી પ મુદમદ આવે છે અને જગત આગળ ધરે છે. તે પાઠ મુદમદ સા માતૃભાષા અરબીમાં આ રીતે આવે છે :—

લા ઈલાહ ઇલ્ અલ્લાહ

એનો અર્થ થાય છે :—હા = કોઈ નથી, હલાદ = સિવાય-
કિપાસ્ય, હમ્મલ્લાદ = હથિર જેવો; એટલે કે હથિર સિવાય કોઈ કિપાસ્ય
નથી, મુદ્દમદ સાદેએ આ મદાન સુત આપીને એક હથિરની
કેસામના કપર મદોર મારી.

આ હથિર કે ખુદ એક જ હે પાણુ ને ગંગે થે દિદુ-મુસલમાનોમાં
ફર્કદો છે. મારા મનથી બન્ને સાથે ધનિષ્ઠ રહ્યા છે. પાણુ, અહીં
મને નાનપણનો એક પ્રસંગ યાદ આવી ગય છે. ત્યારે હું નિશાળમાં
મણુનો ત્યારે એક મુસલમાન વિદ્યાર્થી અહલાદ કરેનો તો દિદુને તે
પસદ ન પડતું અને દિદુ હથિર કરે તે મુસલમાનને પસદ પડતું ન
હતું. પાણુ બન્નેને God-ગોડ કરેવામાં સકાય ન થયો. આ ત્રણે
સંદેશોનો અર્થ અને આગ એક જ થયો દોવા છતાં, અમાની લોકો
તેને અવગત ધારણ બનાવે છે.

પાણુ, મુદ્દમદ સાદેએ પયગંબર બનીને કહ્યું : " મ.ણુસ માટે
હથિર સિવાય, હથિર જેટલી કોઈ બ્રહ્મિત આદરણીય નથી." જો કે
તેમણે હથિરનો પૈગામ પઢોંચાડ્યો તે છતાં તેમણે પોતાને કદિ પૂજવા
કે પ્રગે લાગવા ન ગણાવ્યો. પણ તે માટે-કિપાસના માટે હથિરને જ
કેટું બતાવ્યો. આમ હમ્મલામ, પયગંબર હથાલીમથી પયગંબર મુદ્દમદ
સાદેમ પાસે આવ્યો.

કરેલામના ધર્મધર :

મુદ્દમદ સાદેએ આમાં સંશોધન કર્યું.

તેમણે હથિરના સંદેશા રૂપે "કુરાન" આપ્યું. જીવન માટે
ધાર્મિક શોધ કરતી દોય તો કુરાન જુઓ. પણ જો કુરાનથી સતોપ-
કારક સમાધાન ન થાય તો શું કરવું ? તે માટે પયગંબરના વચનામૃત
રૂપે "સુન્નાદલીસ" જુઓ. જો કુરાન અને હદીસમાંથી સમાધાન ન
મળે તો શું કરવું ? તે માટે ફતવાને સ્વીકારવો. ફતવામાં મુસ્લિમ
ધર્મનેતાઓનો ફેસલો છે. જેવી રીતે કોર્ટનો ફેસલો થાય તેવું જ આમાં

આમ તેના જર્મિય તો મૂળા પામવાં પરે એક વાત કહી, ઇશી
 બીજા પ્રકારની વાત કહી અને નજરનું મુદંગન સારેએ ત્રીજા પ્રકાર
 કહી. તમે વાતોનું સકલન તો હેઠ. મૂળાના કાગડા પ્રમાણે જ
 ચાલે તો નિકલન નીકળી જાય; ઇલાનો નિગમ સારે પાણી માનવપ્રતિ
 વહેવારથી થોડોક વિરૂદ્ધ પડે છે. માણસમાં બની લાગણીઓની સા
 જોટી લાગણીઓ પાણી છે. આવેશ, રોષ અને ધ્રુવોની વૃત્તિઓ પ
 છે. તો પછી કરવું શું? જો માટે મુદંગન સારેએ મધ્યમ માર્ગ કાઢ
 કે તમને જેઠું આન્યાયી રીતે આક્રમણ કરીને જેટલી હાનિ પહોંચા
 છે; તેને તેટલી જ હાનિ પડે. સાડવાનો તમને અધિકાર છે; પ
 તેનાથી વધારે નહીં. આ તો કેવળ તમારી માનવ પ્રતિ
 સંતોષવા માટે કહ્યું છે પાણુ જો, બદલો લેવા કરતાં ત
 માફી આપી શકો તા ઈશ્વરની સચે છો. પાણુ જે કંઈ કરે તે
 ઈશ્વરને સાક્ષી જરૂર રાખો. આહીં મનુષ્ય પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર સદે

તેનો તાલો મુદમદ સાદેજો મેળવ્યો છે. મુમાના વખતની મનુષ્ય
હિતની વાત કેવળ પ્રતિદિસા જન્માવતી હતી અને હિમાના વખતની
જ માથે કરવાની રૂઢિ ઉચ્ચસ્તરની હતી. પણ જન્મે વડે સામાજિક
જો ઉદ્દેશતા ન દત્તા. એટલે મુદમદ સાદેજો વન્નેનો કલ્યાણકારી
જો સમાજને ગદિમાની દિશામાં હર્ષ જવા અને ધડવા માટે બતાવ્યો.
કે સિદ્ધાંતની જન્મે જાણની જેમ ન્યાય અને હકાને એમજો લીધાં.
આં તે વખતે દિસાનું જે પ્રચલન હતુ તે એણુ કરવાનોજ
ધમ મયેદો.

મુદમદ સાદેજ વખતની વિચિત્ર પરિસ્થિતિ :

એક પ્રજા જે આવે છે કે મુદમદ સાદેજના સમયમાં પુહો શા
કે થવાં ? જેનું મરણ તપાસવા માટે આપજો નેમના જીવનને ચાર
મમાં વહેંચવો પડશે. (૧) ૨૫ વર્ષ સુધીનો જીવનકાળ, (૨)
૨૫ થી ૪૦ વર્ષ સુધીનો જીવનકાળ, (૩) ૪૦ થી ૫૩ વર્ષ સુધીનો
જીવનકાળ, (૪) ૫૩ થી ૬૩ વર્ષ સુધીનો જીવનકાળ.

૨૫ વર્ષ સુધીનો કાળ નો નેમજો પોતાની જન્મમુમિમાં લીતાવ્યો.
"કુટુંબ મૂળી" દાલ જગમર" જેમ મુદમદ સાદેજનું થયું. અરજસ્તાનમાં
મુદ સાદેજ રજા. અરજનો ધમડી સમાજ તે વખતે એમની શું
કહે ? ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષો સુધી વશપર પરાગતથી જ્યાં પુહો ચાલતાં
કે, એકબીજાનું ખૂન કરીને જ વેરનો બદલો લેવાનો દોષ. જુગાર
નો દોષ, દારૂના ચરના ચર નિઃશંક રીતે પીવાતા દોષ, ઓ
તેની બિદકુલ કીમત જ ન દોષ તે સમાજને સારે માર્ગે વાળવામાં
મુદ સાદેજને કેટલી જરૂર હતી પડી દશે ?

છેલ્લા ધર્મના પ્રચાર પદેલાં અરજસ્તાનમાં ઓ જાતિની બિદકુલ
ન હતી. આપ જુજરી જવા તો તેનો દીકરો, પોતાની સગી માતા
સાથની જામી જ સ્ત્રીઓને પોતાની પત્ની બનાવી શકે. પુત્રી જન્મતાં
જ આપજો ત્યાં " પયરો-આવ્યો " એમ કહેવાની રીત છે તેમ ત્યાં

કહે છે તે જોઈું છે. જેનામાં જીવાડવાની શક્તિ નથી તે કોઈને મારી કેમ શકે? મુદંગદ સાચો છે, એને જીવનો રાખવો. એમાંજ જગત કલ્યાણ છે.”

ત્યારે ઉમર કહે છે: “મને મુદંગદ ક્યાં છે તે ખતાવ!”

“તો જઈને શોધી શક, બહેન કહે છે.”

“મારે સત્ય માટે મુદંગદનું ખૂન કરવું છે. હું જોઈ લઉં છું કે એને ખચાવનાર કોણ છે?” ઉમર કહે છે અને ત્યાંથી જાય છે.

તે ઉધાડી તલવાર લઈને મુદંગદને ત્યાં જાય છે. તે ધરના બધા લોકો અંદરથી સાંકળ વાસીને બેઠા દતા. સાંકળ કોણ ઉધાડે? એ ધસી આવીને ઉમર આક્રમણ કરે તો?

બહાર ઉમર ધમપછાડા કરે છે. એવામાં શાંતચિત્ત મુદંગદ સાદેજ જાને જઈને સાંકળ ઉધાડે છે અને કહે છે: “ઉમર શું છે?”

આટલું સાંભળતાં જ ચમત્કાર થયો. હોય તેમ તલવાર તેના હાથમાંથી નીચે પડી જાય છે. મુદંગદ સાદેજ તલવાર હાથમાં લઈને ઉમરને પૂછે છે: “બોલ દવે તને ખચાવનાર કોણ છે?”

“કોઈ નથી?” ઉમર કહે છે

“છે! જે મને ખચાવનાર દતો તેજ તને ખચાવનાર છે!” મુદંગદ સાદેજ કહે છે. કોણ જાણે. શું થયું? ઉમર એકદમ મુદંગદ સાદેજના પગમાં ઢળી જાય છે! તે કહે છે: “માફ કરો. હજારત! મારી બૂલ થઈ!”

મુદંગદ તેને બોલો કરે છે અને ખરો ધર્મ સમજવાનું કહે છે. આમ એક ઉત્કેરણેલાને પોતાનો જનાવે છે. આતે એક દેવી પ્રસંગ જ મળ્યાવી શકાય. જ્યાં દિસા ઉપર અદિસાનો વિજય થયો.

આવેજ એક પ્રસંગ રાજકોટમાં થયો. દતો. મદાત્મા ગાંધીજી રાજની સામે ઉપવાસ કરે છે ત્યારે રાજનીઓ અને રાજના સગાઓ

શી આપે છે. બન્ને બાજુ ઉસ્કરાયલા
દલીલ ચર્ચ જાય છે! કાણ જાણે
વૃત્તિ આવી જાય છે અને સહ

જ્યાં સુધી ઉમર ઈસ્લામ ધર્મનો
માં જઈને નમાજ પઢવાની કાંઈની
એ વાત તો તેજ કરી હતી જે જુના
મં જનના કારણે કેટલીક વાતો ઉપર
મેં ઈશ્વર, અલ્લાહ અને ગોડનો દાખલો
'અલ્લાહો અકબર' કે 'હરહર મહાદેવ'
ર મોટો દેવ છે' એજ થાય છે પણ
જુઓ સમજાવવા પ્રયત્ન કરતા નથી, અને
માં ધર્મનો પ્રભાવ ગણાવ્યો એ ખોટું છે.
ને સરખાં છે. એવી જ રીતે ભાષાભેદનું

નતાને આ સત્ય સમજાવવા માટે ૪૦ મા
આ સાધના કરી. એ ગાળામાં તેમને મક્કાથી
જવું પડ્યું. પોતાનું ઘર, કુંડુંબકુખીલા બધાને
મુહંમદ સાહેબ ઉપર થતાં આક્રમણને રોકવા
ને ખતમ કરી નાખવાના પ્રયત્નો થયાં; પણ

ખુદાનો સાચો પયગામ આપવો ચાલુ જ રાખ્યો.
યાથીઓ ઉપર સીતમ ચુગારવો શરૂ થયો.
આવ્યો કે આક્રમણકારીઓને રોકવા કે નહીં!
થાવ કરવો કે કાયર થઈને ચૂપ પડ્યા રહેવું!
ર બનીને અન્યાય સહેવા માટે તો કહેતો નથી.
તેમણે રીત બદલી અને પોતાની કુરઆની કરીને પણ

સંદેશો અને વિધિનિર્દેશની વાતો :

મુદમદ માટેના વિધિનિર્દેશની ચાલ વાતો ચલાવી. પણ મહે
એક જ આપ્યો. આ ચાલે વાતો જે હૃદયથી સ્વીકારે, વાળીથી સ્વીકારે
અને અમલમાં મહે ને મુસલમાન છે. ચાલે વાતો આ પ્રમાણે છે
નમાઝ, રે ઝન, દર, અને જઘાત.

નમાઝમાં ઇશરની સાથે સીધો અળખ જાંધાવ છે. તેમાં પોતા
પુચ્છતા જાહેર કરીને જવાબને નમ્ર જનાવાય છે. દિવસમાં પાંચ વખ
નમાઝ પઢવાનું હોય છે. ત્યાં ઇશરને સંબોધીને કહેવાય છે: “તા
આગળ હું પુચ્છ પ્રાણી છું.” એમ કહી પોતાનું હૃદય ઉઘાડું કરાય.

‘સૂરે કાતેલા’ - (ખુલ્લાં કુરાન)માં સાત આયાતો (શ્લોકો)
છે. દરેક મુસલમાનને નમાઝ પઢતી વખતે આ સાત આયાતો કહેવા
હોય છે. (૧) પહેલી આયાતમાં છે કે “હું આ બ્રહ્માંડના રચના
સર્જનદાર અલ્લાહની સ્તુતિ કરું છું. (૨) બીજીમાં છે કે અલ્લા
કેવો છે? રહેમાને સ્વીકારી કૃપાળુ અને દયાળુ છે. આ બન્નેમાં થોડું
ફરક છે. આપણા સૌ ઉપર તેની કૃપા તો એક સરખી છે; પણ રહે
એટલે ન્યારે કોઈની બૂલ ચાય છે ત્યારે તેને ઉગારી લે છે.
(૩) ત્રીજી આયાતમાં અલ્લાહને ‘માલિકે યોમ્મદિન’ માન્યો. એટલે
કે કયામતના દિવસે ન્યાય કર્તા માલિક માન્યો. એટલે સારા-નરસાને
ન્યાય તેનામાં માન્યો. (૪) ચોથી આયાતમાં સત્યની ઉપાસના દલ રહેવા
જોઈ છે. તેને કૃપાળુ દયાળુ અને ન્યાય કરનાર માન્યો પણ પુણ્ય પાપ થું.

તેની ખબર ન પડે તો તેની દૃઢ કિપાસના કરવાનું કળુ. (૫) પાંચમી આયાતમાં સામે માર્ગ અને ગણવચ્ચે એમ કહ્યું છે. કારણ કે મને કઈ ખબર નથી. હું જાણું તારા ઉપરજ છોડું છું. (૬) છઠ્ઠી આયાતમાં સામે માર્ગ કહ્યો એ બતાવવા કહ્યું કે મારા પૂરે જે એ માર્ગ મળેલા એમની સામે પ્રસન્ન થઈલા તેમ સામે માર્ગ છે એમ હું માનું છું. (૭) સાતમી આયાતમાં વિનમ્રી છે કે હું ખોટા માર્ગ દર્શાવું, જે માર્ગે ગણવારા ઉપર તારો ખોટું છે તે માર્ગમાંથી અને બચાવી લેજે. આમાં "હંમેશાં અમરેયી પ્રજુ પરમ તેજે તુ લર્હ જા" અને "અંતર્યેયેયમી પ્રજુ પરમ સત્યે તુ લર્હ જા"ની આવના રહેલી છે.

આ વાતો તો અદેખર સમજવામાં આવે તો વચ્ચારો કે ભગવાન ખાસ દિદુએ, કે હંસાંઈએ આના નિવાય ખીજું શું માંગી શકે? ધર્મવાર ખોટા ખરાનો ફેરફાર થઈ શકેનો નથી ત્યારે આપણે હંધરનેજ ખરા માનીને તે ન્યાય કરશે એમ કહીએ છીએ. રબે કોઈ એમ માને કે ગમાલ અણુતી વખતે કોઈની દિસા કરવાનું સૂચન થયું હોય.

ઈસ્લામ અને અદિસા :

પણ, અગાઉ મેં કહ્યું તેમ કઈ ગેરસમજૂતિ અને કંઈક પરપરના ધર્મમાં જોડાણથી કિતરવાની ઉપેક્ષાના કારણે લોકો એમજ માને છે કે ઈસ્લામ ધર્મ તો દિસાની વાત કરી છે. અદિસાની વાતો હોય છતાં પણ આચારમાં શું છે?

ઈસ્લામ પ્રમાણે હંધરની શ્રેષ્ઠ કૃતિ માણસ છે અને તેને બધી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાનું હંધરે કહ્યું. પણ એમ નથી કહ્યું કે અમૂક વસ્તુનો ઉપયોગ નહીં કરે તો તને સગ્ન કરીશ. ન્યારે સુસલમાનો સામે ખોરાકનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે ત્યાંની અરબસ્તાનની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિજીય લેવો પડ્યો; અને તે પણ તે વખતની સ્થિતિ પ્રમાણે અદિસાની દિશામાંજ હતો. સુસલમાનોએ ભારતની સંસ્કૃતિને યશનો કલશ ચડાવ્યો છે કારણકે અહીં જે કૃતિ થઈ તેની પાછળ કેટકેટલો ભોગ સંસ્કૃતિના ધણેમાને આપવો પડ્યો છે? શિકારમાંથી ખેતી તરફ

આ દેશ સર્વપ્રથમ વળ્યો. કોઈપણ ચાલતા ફરતા પ્રાણીનો ધિકાર કરવો પણ શ્રમથી ખેતી કરવી. એ તરફ સમાજને વાળવામાં મક્કમ પરિશ્રમ કરવોજ પડ્યો હશે. માંસાહાર તરફથી અન્નાહાર તરફ ભેરવે વાળવા જતાં તે વખતે ત્રપિસુનિગો ઉપર ધિકાર વરસેમ હશે. પણ આજે ઘી-દૂધ અને અનાજનો અન્નાહાર એ સુસંસ્કૃત જોડા ગણાય છે. એવી રીતે ભગવાન મહાવીરે અપરિગ્રહવાદની સ્થાપના કરે છેલ્લું કપડું પણ દાન દઈ નગ્નાવસ્થા સ્વીકારી હશે ત્યારે લોકોએ પણ તો તેમને વંદન પણ નહીં કર્યા હોય. તેમની તરફ તિરસ્કારની નજર જોયું પણ હશે. એવી રીતે મુદ્દમદ સાહેબે તે વખતના માણસમાંક લોકોને આટલી દૂટ તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આપી હશે એ ખરું. પણ તેમણે એમ નથી કહ્યું કે માંસાહાર ન કરો તો કોઈ પાપ પડશે. તેમણે તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અહિંસાનો વહેવાર માર્ગ બતાવ્યો. “તું માણસની હિંસા કરવા જઈશ એ મોટો ગુન્હો થશે. તારા અંતરે એ બરાબર નથી.”

મુસલમાન તો દરેક પયગંબરને માને !

કોઈ પણ દેશ કે સમાજમાં ધ્વિરનો સંદેશો કહેનારા ન હોય તો તે સમાજ આગળ વધી શકતો નથી. આ સંદેશો લાવનારને આપણે અવતાર, હૃત કે પયગંબર કહીએ છીએ. ઇસ્લામનો મહાન ગ્રંથ કુરં છે. તેમ હિંદુધર્મનો મહાન ગ્રંથ ગીતા છે. આ ગીતામાં કહ્યું છે. “યદા યદા દિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ..... તદાત્માનં સૃજમ્યમહમ્” બપોરે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે મહામુખે પોતાના અવતારને મોકલે છે. તેવીજ રીતે કુરાનમાં કહ્યું છે કે :—“એ દરેક દેશ અને દરેક જાતિમાં પયગંબરો મોકલ્યા છે. દરેક ધર્મના એવા મહાપુરુષોનો આદર કરો. એટલે ખરો મુસલમાન જોયે મુદ્દમદ સાહેબને પયગંબર માને છે તેમ મૂસા અને હિમાને પણ પયગંબર માને છે. તે ઉપરાંત તે કોઈપણ અન્ય દેશના પયગંબરો (અવતારો-દીપકરો-તીર્થકરો)નો ઇન્કાર કરશે નહીં. એવા પયગંબરો

સાચા જીવન માટે જોઈએ તેવા સારાં કાર્યો કરવા, અન્યાયની ખાતરી નથી
 અને અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા, અન્યાયને જોડે જોઈએ
 તેવા કાર્યો કરવા, અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા, અન્યાયને જોડે જોઈએ
 અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા, અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા
 અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા, અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા
 અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા, અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા
 અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા, અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા
 અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા, અન્યાયને જોડે જોઈએ તેવા કાર્યો કરવા

શ્રી. પુલ્કનભાઈ : “તમા પગો” “ખરાબ ન કરો, સાફ કરો”
 એ પાયાની જાણતમાં સદગત છે. તો આપણે એ દિશામાં ખૂબ ખૂ
 કામ કરવા જોઈએ. આપણે જોઈએ હર કરીને સાલવું જોઈએ, ગાંધી
 સર્વધર્મ સમન્વયનો સદયોગ આપ્યો છે તો તે સાધવા માટે સર્વધર્મ
 ઉપાસનાની સદર ભૂમિકા જોવી ચાહ ચૂકી છે.

ઇસ્લામની અલ્દિંસા :

શ્રી. દંડીસ્વામીએ કહ્યું : “મશરૂવાળાએ શ્રી મુહંમદ પયગંબર
 સાહેબને અલ્દિંસક કહ્યા છે. ગીતામાં જેમ કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ અનિવાર્ય
 બન્યું તેમ તે વખતે મુહંમદ સાહેબ માટે અનિવાર્ય થયું હોયું જોઈએ
 પણ, ખોરાકની જાણતમાં, “તારા પેટને પણ-પંખીની કમર
 બનાવ ।” એમ જો કહ્યું છે તે અલ્દિંસા સૂચવે છે. અહીં અંગ્રેજો
 અને બહારનાં તત્ત્વો ન રહ્યાં હોત તો હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા થઈ ચૂક
 હોત અને લડાઈઓ ન થાત. ખાકી લવિંગા-ખાદશાહની પુત્રી પંડિ
 જગન્નાથને અપાઈ, ટોડરમલના દીકરા વેરે અખુલજનલની દીકરી વર
 ચૂકી હતી. તેમજ ગાંધીજીના પ્રભાવે અખુલજનલના, તૈયબજી
 અકિરહુસેન, મૌલાના આઝાદ, શુલામ કુરેશી, હુમાયુ કબીર વ. અન્ય
 મુસ્લિમ કુટુંબો તૈયાર થયાં છે. ગાંધીજીએ હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની
 આપેલી અદ્ભૂત ભેટને આગળ ચલાવી દ્રઢ એકતા સાધવી જોઈએ.

મમુનિ : “કુરેશીભાઈએ પોતાની અધિકૃત ભાષામાં
 હી વાતો કરી તેનાથી આ શિબિરમાં ઈસ્લામી પ્રતિનિધિની
 શાંતિ રૂપે દર ચવામા મદદ થશે. ઈસ્લામના નામે ધર્મ-અન
 પેસી ગયું છે કે તેને દર કરેલ છૂટકો છે. આ દિશામાં
 કાર્યનું વિશેષ મૂલ્યાંકન છે. ઉદાર ધર્મચુરુઓની મુસ્લિમ
 અત્યાચાર બાદે તંગી દેખાય છે. ખરી મુસ્લિમી તો એ છે કે
 ગના મુસ્લિમ કુટુંબો માંસાદારી છે; એટલે અમારો નિકટનો
 મમૂદ કુટુંબો સાથેન ચર્ચ શકે છે. કુરેશીભાઈના કુટુંબ જેવા
 ૧. ઓછા મળે છે. વેપારી કે બીજા સબધોથી પણ મુસ્લિમ
 ૨. સંપર્કમાં આવતું અન્યત નરેરી છે.”

ધન આવશ્યક છે :
 શ્રી. માટલિયા : “આપણે કુરેશીભાઈએ ઈસ્લામની ચાર
 ૧. તત્ત્વ રૂપે આપી :—(૧) નમાન, (૨) રોમ, (૩) હજ
 ૪) નફાત. એવીજ રીતે બીજી ત્રણ બાબતો છે :—(૧) ખેરાત,
 ૨) નમાત અને (૩) જેહાદ. આને વિશાળ અર્થમાં કહેવામાં
 આવેલ છે છતાં પોતાના બંધુઓનું સંગઠન. તેને દાન આપવું; અને
 સંગઠનની નિષ્ઠાની કટરતા એટલી કે બીજાને નાપાક ગણવા; આણે
 માન્યતા બેસાડી દીધી છે. એ ઉપરાંત કુરાન એન અન્નેડ પુસ્તક
 ગમે તે રીતે રહેતો મુસલમાન ખલીફાની આગાથી વિરુદ્ધ ન વર્તી
 કે. તેમજ હજી પયગંબર મુહંમદ સાહેબ યયા. હવે કોઈ ચર્ચ શકેન નહીં;
 માવી વાતોનું સંશોધન થાય તો ઈસ્લામમાંથી ઘણું ઘણું લેવા જેવું
 છે. જો એ અનુદાન છૂટશે તોજ મુસ્લિમ લાઈ-ગહેનો બીજા ધર્મવાળાને
 આકર્ષી શકશે.

ચંચળબહેન : “પણ, ઈસ્લામ જગત સાથે, સર્વધર્મ સમન્વય
 અને ઉપાસનાના સંદર્ભમાં એકરૂપ થયેલ છૂટકો છે. ગુજરાતનો દાખલો
 લઈએ. તો સંકી વાદની અસર બાલાસંકર કવિથી માંડીને સાગર કવિ

1

2

3

4

એકેએ, આમાં વનમાં લાક્ષ્મી અથડાય અને અગ્નિ પ્રગટે એટલે
તેણે પાચનના દેવ તરીકે અગ્નિને દેવ મણ્યો.

પછી વિચારી એક શ્રેષ્ઠ આગળ વધારી માનવે વિચાર્યું કે
એને ને આપણે તેનું પાચન થાય. એવે બદાર નીકળે, તેમાંથી
કાંઈ કાંઈ બને અને કમરો મળાવવા કે કાલરી વારે બદાર નીકળે.
મા બધાનો નિવારણ કાઢ દોવો એટલે એટલે એને યગદેવ માન્યા.
અણસ મરી અણ એટલે તેને યમ લાભ ગય. એ આ દેવની શક્તિ
જિવામાં આવી.

એકાદીને કંઈક આપવું એકેએ, તે યજ્ઞ !

આ પ્રમાણે ૭ દેવો થયા. દર દેવોનો રાગ, વશ્ય પાપ-પ્રજ્ઞ
તેનારો, મૂર્ધ પ્રકાશ આપનારો, રૂઢ દેશ્ય કરનારો, અગ્નિ પાચન
ચરનારો અને પકાવનારો અને યમ મૃત્યુ પછી લઈ જનારો તેમજ
લાભક. આમ અદૃશ્ય બળો અગે દેવાની માન્યતા વધતી ગઈ. સાચે
સાચે ધી-દૃઢ-અનાદ્ય આખ્યાં. મન અને બુદ્ધિનો વિકાસ થયો એટલે
યોની કૃપાથી આ બધું થાય છે. માટે તેને કદાચ આપવું ન જોઈએ
તેવો વિચાર આવ્યો. નો શું આપવું ? દેવને વદાલામાં વદાલી વસ્તુ
આપ. એ વદાલામાં વદાલી વસ્તુ કંઈ ?

લિંગ અલિંગ યજ્ઞો પાછળનું પ્રયોજન !

વદાલામાં વદાલી વસ્તુને નહીં કરવા માટે જેમ જેમ માણસની
ચાતુર્યા કાળે કાળે બદલાતી ગઈ તેમ અલિંગ અલિંગ યજ્ઞો આવ્યા. હવે
વખતે વદાલામાં વદાલી વસ્તુ કંઈ એનો જવાબ તો દીકરો હતો !

એક કથા આવે છે. હરિષ્ચંદ્ર નામના રાગ પાસે નારદજી એકવાર
થ છે. તેને પૂછે છે : “ કેમ છો ? ”

રાગ કહે : “ હું તો બહુ આનંદમાં, પણ એક વાતનું દુઃખ છે.
૪ સંતાન નથી ! ”

નારદે કહ્યું : “ તો કરો વશ્ય દેવને પ્રાર્થના ! ”

રાગ્નએ વરુણને પ્રાર્થના કરી. વરુણ પ્રમુદ્ધ થયા. “તને બાળક મરે, પણ જે બાળક મને આપી દેતો પડશે.”

રાગ્ન કહે: “કપૂર !”

રાગ્નને બાળક માર્યું છે. તો નારદ કહે છે કે તમારે એ વર આપી દેવો જોઈએ. રાગ્ન કહે છે: “ચોક્કસ માનું વાતમત્ય તો હો. મોટો થવા દો. પછી લઈ જાવો !”

“મહે !” એમ કહી નારદ વનમાં ચાલ્યા જાય છે. છોકરાને ચાય છે. સમજાવે ચાય છે. તે વળતે રાગ્ન જંગલમાં જાય છે. કંઈક ખાઈ આવે છે. પોતાને આહુતિ આપી નથી. એટલે વરુણ ઉપર ગુસ્સે થાય છે. રાગ્નને જસોદર રોગ થાય છે. દીકરાને ચાય પિતાનું આત્મ મટાડવું જોઈએ. તે માટે તે દોમાવા તૈયાર જંગલમાં જાય છે.

તે વળતે ઈંદ્ર દેવ આવે છે. તેઓ પૂછે છે: “ક્યાં જાય છે ?” તે છોકરા કહે છે: “મારા પિતાને રોગ થયો છે તે મટાડવા દોમાવા જઈ રહ્યો છું.”

ઈંદ્ર કહે: “તું શા માટે દોમાય છે. રસ્તામાં તને મળે લઈ જાવો.”

છોકરા આગળ ગયો. રસ્તામાં તેને અજગતિ નામનો બ્રાહ્મણ મળ્યો. તેને પૂછ્યું: “કેમ થું કરો છો ?”

બ્રાહ્મણે ક્યું: “બૂખ્યા છીએ. આ છોકરાએ તને થું ખવડાવું પત્નીને થું ખવડાવું ?”

રાગ્નકુમાર કહે: “રાગ્ન પાસેથી હું તમને બધું અપાવીશ. એક શરત કે ત્રણેમાંથી એક છોકરાને આપવો પડશે.”

“બ્રાહ્મણે વિચાર્યું” કે જો બધા સુખી થતાં હોય તો પછી એ બધે જાય ! એટલે “શુનઃ શ્રેમ” નામના દીકરાને બધા માટે, સો સોનામદોર સારું આપે છે. છોકરા અલ્લિવેદી ઉપર બેસી જાય છે. અને

ચાલે છે. ત્યારે છોકરો વિચારે છે કે
 “ એટલે તેણે બીજા દેવોની ઉપાસના

જાળ, આજ્ઞ, સૂચ પછી અતે વરણને યાદ કરે છે. વરણ કહે:
 મેં તો તને લેવાનું વરદાન આપ્યું છે. આપેવાનું કામ મારું નથી.
 કામ ઇન્દ્રનું છે ! ”

છોકરો ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરે છે. ઇન્દ્ર વચમાંનો રસ્તો કાઢે છે અને
 ના વૈધરાજ અશ્વિનીકુમાર તેને બચાવી લે છે. સાર એ છે કે
 ને ખાતર બાળકને હોમનાર પિતા મળે છે.

સક્ર અને અહિંસક યજ્ઞો :

આ ઉપરથી વિચારવાનું એ છે કે યજ્ઞના પ્રારંભમાં વહાલામાં
 લી વસ્તુને ભેટ આપવાની, કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવાની ભાવના હતી.
 પ્રથમ પુત્રો અને પછી તેમના બદલે બીજાના પુત્રોને બલિએ
 વવાની પ્રથા હતી. તે નરમેધ (નરવધ) યજ્ઞ કહેવાતો. પણ આ
 રીતે લાંબો સમય ન ચાલ્યો. કારણકે યજ્ઞમાં બલિએ ચઢનારની
 ના આક્રંદ વગેરે તેમ જ મનુષ્ય જ મનુષ્યની જ બલિ આપે એ
 ભિન્ન કૃત્ય નથી, એવું માનવની બુદ્ધિના વિકાસનું સતત ભાન
 માનવને નરમેધ તરફથી બીજા વસ્તુઓ હોમવા તરફ વાળ્યો.

ત્યારે વિચાર થયો કે સહુથી વધુ ઉપયોગી વસ્તુ ગૌ છે. એટલે
 ધ્યાન આપ્યો. ત્યાં વિચાર થયો કે ગાય તો સુંદર હૃદય આપે છે, બળદ
 માટે ઉપયોગી છે; તેને હોમવું ઠીક નહીં; એટલે અશ્વમેધ યજ્ઞ
 થયો. અશ્વ પણ ઉપયોગી જનાવર હતું એટલે બકરીનું બલિદાન
 લાવે કમ ચાલ્યો. આમ હિંસક યજ્ઞોનો ક્રમ પુત્રેષ્ઠિયજ્ઞ, નરમેધયજ્ઞ,
 ઘવયજ્ઞ, અશ્વમેધયજ્ઞ અને અન્નમેધયજ્ઞ રૂપે ચાલ્યો. તેમાંથી પણ
 હરતાં મરધાં-કુકર્ડાં બલિએ ચઢાવવાનું આવ્યું.

પણ શુભ ભાવનાએ ઉપકારનો બદલો વાળવા જે પુણ્ય કાર્ય

ખૌંધો તૈયાર થયા એટલે હરિભદ્રસરિએ કહ્યું કે “જો વાહવિવાહારે તેને ગરમ તેલની કઢાઈમાં નાખવા !” જેનો તો ઉદાર કહેવ અહિંસામાં માનનારા ગણાય તેમને કેવી રીતે આવો કૂર વિ આવ્યો હશે ?

પેલા ખૌંધો ૧૪૪૪ હતા. એક બે કઢાઈમાં ઉકળતા તેલના તળાયા બાદ તેમને વિચાર આવ્યો કે મારા ભાણેજ હંસ-પરમહંસના માટે આટલી બધી હત્યા કરે ? અહિંસક જેનો અને ખૌંધોના ચર્ચા વિતંડામાંથી હિંસા ઉપર ઉતરી પડવાનો કિસ્સો વિચારવા જેવો છે. છેવટે તો હરિભદ્રસરિને ખુબ જ પસ્તાવો થયો અને તેમણે પ્રાયશ્ચિત લીધું.

આ વિતંડાવાદ બહુ જ ભયાનક છે. યાત્રવાદક્યમ્ભવિ ચર્ચામાં પડ્યા. વેદવાદી લોકો ચર્ચા કરવા આવ્યા ? વેદ કેટલા ?

તો ક્યું “ચાર !”

“દેવ કેટલા ?”

“અનેક ઇંદ્ર વગેરે દેવોને માનો છો તો યજ્ઞ આપવો જોઈએ !”

“આનો પાયો કયો ?”

‘મય જ્ઞાનમનન્તં વ્રણ !’ જ્ઞાન સત્યરૂપ છે તે અનંત છે અંતર્યામી છે, તે અત્મભય છે. અત્તમાંથી પેલા ચર્ચા આકાશ બધાને વી છે પણ પેાને વિશંતુ નથી પણ તેથી આગળનું તત્ત્વ ‘અક્ષર’ છે ! કશામાં લેવાનું નથી. ”

ચર્ચા અને મંત્રણા આશ્ચર્યમુદ્ધ થાય છે. ખરી રીતે તો પ્રથમ ન નયચર્ચા જ ચર્ચા છે પણ “વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વ વૌતઃ” પણ વિતંડાવાદ કરી જાય છે. આમ વિતંડાવાદમાંથી જો વાત પત રૂપે આગળ આવી તે ભગવાન બલિત કહેવાય. તેને આપણે ભક્તિપત કહી ચર્ચામાં કર્મકાંડ, નાસ્તિક, મીનાં દુષ્ટચી, સુદાસ નરસિંહ મહેતા વગેરેના ભગવાન સદાચાર્ય હિંસામાંથી વાતો કહી છે. અને ધર્મચર્ચા સમયે ભક્તિ જેવો જોડ ભગવાનમાં આવ્યો.

નવી ભૂમિકા અને વ્યાખ્યા આપણને મળી. અહિની અંદર, વ્યક્તિથી, સમાપ્તિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને એજ અહિ વિહાર છે એમ માનવામાં આવ્યું. તે સાથેજ એ અહિ તત્ત્વ મારામાં પણ છે અને પ્રાણી માત્રમાં છે એમ માનતા આત્મા અને પરમાત્મા બંને સેવા પડશે. તેમાં બધા હવે આવી જાય છે. એટલે સાચો શ્રમયજ્ઞ અને તપયજ્ઞ સમસ્ત સમાજને સુખી કરવામાં તેના ચરણે પોતાનું મુંદર તપ રજૂ કરવામાં આવે છે.

દરિદ્રેશી મુનિ આગળ જનતિના હતા. જ્યાં યજ્ઞ થાય છે ત્યાં જઈને ઊભા રહે છે. પેલા લોકો કહે છે: તમે નારિતક છો. તમારા માટે આહી સ્થાન નથી।”

દરિદ્રેશી કહે: “તમે જે યજ્ઞમાં ભાગવા તૈયાર થયા છો તે યજ્ઞ મારામાં છે તો મને કેમ તે આપતા નથી.”

“દેવાન માધ્ય તાડનેન તે દેવા માધ્યંતિ વ:”

એટલે કે દેવોએ જે તમને આપ્યું છે તે દેવોને કેમ આપી દેતા નથી? અર્થાત્ કે સમાજરૂપી દેવોએ તમને જે આપ્યું છે તે તમારે સમાજને આપવું જોઈએ.”

દરિદ્રેશીએ યમની નવી વ્યાખ્યા ઉપર પ્રભાણે આપતાં આગળ ઉપર કહ્યું: “તમે માત્ર અનાજ માત્રથી જીવતા નથી. પણ માનથી જીવો છો. એ માત્ર પ્રાણીઓએ આપ્યું છે. એટલે અમે વેદને માનીએ છીએ. જેને અર્થ માન થાય છે. તે અનાદિ છે. આમ વેદ અનાદિ છે. જેને તમે તમને માનતાં જાણી શકો તેનું નામ વેદ.”

અને એક કવિએ કોટ્યાણ, કોવા મુયા મરીરં કારિંગમ;

અન્નમં મદમં નોમમન્ત્રી, એવં દુર્ગામિ દુર્ગિગં વમયમ્ ॥

તમે જે અન્નને આપતો આપો છો તે અન્ન પીવો છો. તમે માત્ર અન્ન આપો છો. જેમાં અન્ન: કુસંગે પાણી મળે છે. આ આ

મર્મની માગેનો રાગ તોય તે તેમાં હું છું. વેદિક મર્મના જે આદ્યપરમે: મર્મ મળે છે. જેમને: પ્રથમ દજ પણ મળ્યાં કે મર્મ કોપર છે. આ મદ્યપરમે: છે રાગ અને પુણ્ય. મંકરના નામ છે પણ, પણ, તેમજે રાગ - બલિન બતાવી છે. આ બાને મદ્યપર લગન ગમે બહુજ સદર નાનો કહી છે. એ મંકરપરમે: પરિણીત । મૃદરથાત્રમ ગમે બાને તેમાં પણ લગનની બાબતો ગમે બહુજ મર્મદાએ બતાવી છે. વેદિક મર્મમાં લગનની પદ્ધતિ વિશે મુંઝવિ કાસ થયો છે.

દવે આપણે લગન પ્રથાનો પ્રારબ અને આજસુધીનો તેને વિકાસ એ ઉપર નજર નાખશ.

યુગલિયા-લગન :

પ્રાચીનકાળમાં સંસ્કૃતિનો પ્રારબ થયો તે વખતે લગન પ્રથા કેવ પ્રકારની હતી, તેનો ઉદ્દેશ્ય મળતો નથી. અલગ અલગ વંશ કુળ અને લગનોની આજની પ્રથા ઉપર માનવ સમાજ ક્યારે આવ્યો, પણ ચોક્કસ રૂપે કહી શકાતું નથી. જેનોમાં યુગલિયા કાળની વા આવે છે. યુગલ-એટલે બેઠું. એક મા-બાપને એક પુત્રી અને એક પુત્ર થતા અને તે બંને લગનપ્રથિથી જોડાઈ જતાં. પશુ પક્ષીઓમાં પણ આવું જોવામાં આવે છે. આ લગન પ્રથાને નિંચ રાણુવામાં આવી તેમજ સમાજની સાક્ષીએ અપર કુંડળના સ્ત્રીપુરુષોનાં લગન વિધિવત્ અને સાસ્ત્રીય માનવામાં આવ્યાં. આજ જે સ્વચ્છદાચાર હતો તેના ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો.

યુગલિયા લગન પ્રથાની થોડીક અસર મુસ્લિમ કુંડળોમાં છે. ૧૫ કાકાના દીકરા બાઈ-બહેનોનાં લગન વિધિસરનાં ગણાય છે. એવીજ રીતે દક્ષિણ ભારતનાં લોકોમાં બહેનની છોકરી એટલે કે મામા-માણેજનાં લગન માન્ય ગણાય છે. જો કે ધીમે-ધીમે તેની અસર ઝોછી થઈ રહી છે. અનેક પત્નીઓ નહોં પણ એક પત્ની લગનની સાથે એ વિચાર આવ્યો કે એક પુરુષ કેટલી સ્ત્રી સાથે

કરી રહે ? તે વખતે માનવસમાજ યાજ્ઞમાંથી સમાજમાં રહેવું
 િ ગયો હતો અને સમાજના નેતા તરીકે રાજ્યને સ્વીકારવામાં આવ્યો.
 અને "રાજા કાલસ્ય કારણમ્" પ્રમાણે તે વખતે રાજ્યો અનેક
 િ કરતાં એટલે બહુપત્ની પ્રથા પ્રગ્નમાં પણ ચાલુ હતી.

એટલે રાજ્ય રામને વિચાર આવ્યો કે રાજ્યએ આદર્શ બનવું
 એ. જે સ્ત્રી એકજ પુરૂષને પરણતી હોય તો પુરૂષે પણ એકજ
 આદર્શ રાખવો જોઈએ. દરારથ રાજ્યને ત્રણ પત્નીઓ હતી,
 રામે એક પત્ની વ્રત ધારણ કર્યું અને સીતાને વનવાસ આપ્યા
 પણ તેમણે બીજી પત્નીનો વિચાર ન કર્યો. યજ્ઞ સુધીમાં
 પોતાની પત્નીની સ્વર્ણ પ્રતિમા બેસાડી, પણ બીજી
 રી. રામના જીવનને એક-પત્ની-વ્રતનો આદર્શ માનવજીવનમાં
 યક પગે જોવા મળે છે; અને એક ઉપર બીજી પત્ની કરવી; એને
 ના જગમગ ધણા દેશોમાં ગૈરકાનૂની અને નિષ માનવામાં આવેલ
 ક્ષામ-સંસ્કૃતયાજ્ઞ દેશો જેમાં ધર્મ પ્રમાણે ચાર પત્નીઓ કરવાનો
 થ છે ત્યાં પણ એક ઉપર બીજી ન કરવાનો આદેશ છે. ત્યાં પણ
 ઉપર બીજી ન કરવાનો કાયદો આવી ગયો છે.

આમ યુગલિયા કાળનાં ભાઈ-બહેનનાં જાતીય જીવન ઉપરથી માનવ
 જ; અપર કુટુંબના લગ્ન સંબંધમાં આવ્યો અને અનેક પત્નીઓમાંથી
 પત્નીવ્રત ઉપર આવ્યો. આમ જાતીયવૃત્તિ ઉપર સ્વચ્છતામાંથી;
 ન વૃદ્ધની વાત આવી. બંધનપૂર્વકની વાતમાં અતિશયતા મૂકીને એક
 સુધીની વાત આવી. એટલે કે જાતીયવૃત્તિ તો ખરી; પણ તે
 ન બંધનરૂપે. માણસ પશુ-પંખી કરતાં સારો છે. પશુ-પંખીના
 ય આવેગ માટે અમૂક કાળ વર્ષનો નક્કી હોય છે ત્યારે જ તે
 નાસેવન કરે છે. તો માણસે તેના કરતાં વધુ સંયમ રાખવો જોઈએ.

આમ લગ્ન પ્રથામાં એક પત્નીવ્રતનો આદર્શ આવ્યો. એથી જ
 આશ્રમ શોભે તે નક્કી થયું. આવા ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ અંગે કહેવામાં
 છે: "ગૃહસ્થાશ્રમ સમો ધર્મો ન મૃતો, ન મવિધ્યતિ" આ

મૃદસ્થાશ્રમ એટલે કે અહ્યાયશ્રમ બરાબર પાળવો અને મૃદસ્થાશ્રમને શોભાવો. એનો અર્થ એ થયો કે જ્ઞાતીય-વૃત્તિને સંતોષી. પણ તે કેવળ સંતાન નિમિત્તે ! રઘુવંશમાં કહેવામાં આવે છે ‘સંતાનાર્થાય ચ મયુનમ્’ માત્ર સંતાન નિમિત્ત જ મૈયુનસેવન દોષ

આ બધા સૂત્રો દ્વારા બોગવૃત્તિ ઉપર નિયંત્રણ મૂક્યો. સંતાન પ્રાપ્તિ ઉપર નિયંત્રણ ન મૂક્યો. એને માટે સૂત્ર આપે છે “મા સંતાનતંતુ—અવચ્છેદીસીઃ” એટલે કે “સંતાન પરંપરાનો તંતુ કાપવો નહિ.”

અપુત્રની ગતિ નથી :

ત્યાં વળી વિચાર આવ્યો કે ધર્મપૂર્વક પત્ની તો કરી પણ સુંદર નથી. મનગમતી નથી તો પુરુષનું મન બીજે ગયા વગર ન તે માટે બીજું સૂત્ર આપ્યું કે :—

અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ, સ્વર્ગો નૈવ નૈવ નૈવ ન.
તસ્માત્ પુત્રમુલ્લે દૃષ્ટ્વા પશ્ચાત્ ધર્મેનુ સમાચરેત્ ॥

એટલે કે વિધિચરતી પત્ની વડે જ્યાંસુધી પુત્ર ન થાય ત્યાં પ્રરૂપને ગતિ થતી નથી; સ્વર્ગ તો મળતું નથી. તેમજ પુત્ર જન્મે પછી જ ધર્મનું સારી રીતે આચરણ તે કરી શકે છે. ગતિ શબ્દ એટલે કે વશ-પરંપરા કાયમ કરવાની વાત આત્મી તેની સાથે જ; પરબીને દોષપણ દારણસર આગી ન નીકળવું; પત્ની ન મૂકવી એટલે આ વસ્તુ ઉપર બાર મૂકવામાં આવ્યો.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે નવાન વગરનાં પત્ની-પતિની દેવ ના પેદા કરવા લાગ્યા કે ‘ન જિવાનુ મોદનું ન જીવું!’ એ તો અપર્યાય મનુષ્ય લાગ્યા. આનાં આનુસંધાનમાં મદન દેવે કહ્યું કે ‘જિવનાં આદિ છે. આ દિશાઓ સાથે નરની વિચાર કરવામાં છે.

વૈદિક ધર્મમાં સમન અને તમાર્થીય ક્રમમાં જે પદ્ધતિઓની વિકાસના અને નિરોધન થયાં છે તેમ જીવનના ક્ષણોમાં નથી. દરેક જાતના ધર્મમાં મેલી વસ્તુઓની વિવિધતા સ્ત્રી અને પુરુષો છે. જેથી પ્રથમ પ્રમાણે વસ્તુઓ વસ્તુની વસ્તુઓના જાતનામાં આવેલી પુરુષો દુનિયા મેલી સ્ત્રીઓમાં આવેલી છે.

મેલી જ રીતે હિંદુ મંદિરોમાં તેને પ્રાપ્તતા જ નથી. તેમજ તેમના જ માતા મંદિરમાં પેરે કુચની અવસ્થામાં થાય છે. આ પરસ્પર વેદ સામની વચ્ચે છે. તેને મારું પુત્રના મળેલા નથી.

પણ એમ કહેશે કે વૈદિક ધર્મમાં પણ કુચની અવસ્થામાં પુત્રો પામેલા છે. જા. ન. કુતીને ખૂં માથે છે. જે જગતનામાં તે જીવનને સારી અવસ્થામાં રહે તેના દર્શન. એમ માન્યુ રહ્યું. પણ મહા-પ્રભુને સારી અવસ્થામાં રહે તેના દર્શન. એમ માન્યુ રહ્યું. પણ મહા-પ્રભુને સારી અવસ્થામાં રહે તેના દર્શન. એમ માન્યુ રહ્યું.

તે વખતે પુત્ર ન થાય તો શ્રાદ્ધ માન્યુ કરે-નપદ માન્યુ આવે ? એવી કાવના હતી. એટલે કુતીને પુત્ર રાખી પરંતુ છે પણ તે જીવનમાં કદાચ તે પાંડુ રાજાને સગીર નહીં થાય. તેમ દોષ છે. એટલે તેમણે કુતીને અન્ય પુત્ર માટે "નિગોમ" કરવાની છટ આપી. તે વખતે કુતી કહે છે : "આ અસાધ્ય નથી. આપણે પ્રગ્ન માટે સમન થઈ નથી ?" પણ રાજા "અસાધ્ય ગતિર્નાસ્તિ" વાળી વાતમાં માનના દેહ છટ આવે છે.

એવો જ એક પ્રકાર ગિરગીર્ષ અને વિચિત્રીયનો છે. જ્યાં તેમની માતા અસાધ્યમાં અસાધ્ય કાપિ પાતે વીર્ય-દાન થાય છે. આ ઉપરથી સારી છે કે પુત્ર થયા માટે અન્ય પુત્રનો "નિગોમ" કરવાની તે વખતે છટ આપાતી અને તેને અસાધ્ય ન મનાવું.

પણ, આવી છટ સ્ત્રીઓને ગમે કે ન ગમે; પણ સંતાનને આટલું ખર્ચ અસાધ્ય આવડું કે ત્યાં તે પ્રગ્ન તે વખતે માનવસમાજ

અને બીજે ક્યાંક મન ન દોડાવવું. કહ્યું છે: ‘ઋતૌ માર્યામુપેવાત’ એટલે કે સ્ત્રી જ્યારે ઋતુમતી થાય ત્યાર પછી જ સ્ત્રીનો સંગ કરવો તે પણ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે ।” યોગ કરવા છતાં સંતાન ન થાય તો પણ તપ્તિ માનવો, આવું રહસ્ય વૈદિક લગ્ન પ્રથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

શંકરાચાર્યના જીવનનો એક પ્રસંગ પણ સમજવા જેવો છે. તેઓ સાત વરસના હતા ત્યારે જ તેમણે બધું સાંપ્રજ્ઞાન મેળવી લીધું. નદીમાં એકવાર નાહવા ગયા. મગરે પણ પકડી લીધો. માતા કિનારે બેઠી જોતી હતી પણ કંઈ કરી શકતી ન હતી. શંકરાચાર્યે કહ્યું: “મારી એક વાત માન કે હું સન્યાસી થઈ જાઉં તો મગર પણ છોડી દેશે ।”

મા કબૂલ થાય છે અને શંકરાચાર્ય સન્યાસી બને છે. પણ તેમનું ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી જ્ઞાન અધુરું હોય છે. તેઓ એકવાર મંડનમિશ્ર સાથે વાદવિવાદ કરે છે. તેનો ન્યાય કરવા તેમની પત્ની ઉભય બારતી હોય છે. મંડનમિશ્ર દારે છે ત્યારે ઉભય બારતી કહે છે: “સન્યાસીને તો એક જ અંગ હોય છે પણ ગૃહસ્થોને બે અંગ હોય છે, પુરૂષ અને સ્ત્રી ! તમે એમને દરોગ્યા પણ મને દરોગો તો મારું.”

કહેવાય છે કે શંકરાચાર્ય ઉભય બારતી આગળ દારી ગયે છે. એટલે કહે છે કે “મને સમય આપો ! તમારા પ્રશ્નો ગૂઢ છે.”

ઉભય બારતી તેમને સમય આપે છે. એટલે શંકરાચાર્ય પરમપ્રવેશની વિદ્યાર્થી રાગના રાજમાં પ્રવેશ કરી, ગૃહસ્થો બાબતનો અનુભવ કરી આવે છે અને પકડી જીને છે. પકડી શરત પ્રમાણે મંડનમિશ્ર અને ઉભય બારતી સન્યાસી થઈ જાય છે !

આ બધા કામલાલે આપવાનું કારણ એ છે કે બોમ્બે હોય કે પોતાની નિર્વચન કરવું એ વિચારવાનું છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પરમપ્રવેશ પછીની સમાજ સ્થિતિ. કહેવાની મનસુખ એટલે કે કૈવલી સ્થિતિ. શંકરાચાર્ય સન્યાસી થવાનું નથી ! પણ સ્ત્રી પાસે હોય છતાં સ્ત્રીની

શક્તિઓ ઉપર નિયંત્રણ રહી શકે તેજ ખરો સન્યાસી થઈ શકે છે.
જેન સંજોગો એક વાક્ય આવે છે :—

જેવં કે તે પીએ મોઝે વ્યૈ વિપિઠી કુન્વહ, ।

સાદીને ચપદ મોઝે સે હુ વાદતિ કુન્વહ ॥

માત્ર સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી સંયમી થવાઈ નથી; પણ અનેક સંજોગો વચ્ચે રહેવાકર્તા બોગોમાં સંયમી થાય તે ત્યાગી છે. એકાંત સાધનામાં કોઈ રત રહે તેના કરતાં અનેકવિધ કાર્યો કરવા છતાં; નિમિત્તો મળવા છતાં ને અનાસક્ત અને નિર્ભોમી રહે તેજ જીયો ત્યાગી છે. તેજ સાધુ છે. સ્થૂલિભદ્ર કાશાને ત્યાં રહ્યા; નગરનારી અને તેમાં અગાડની પ્રિયપાત્ર. ખીખ સાધુ સિદ્ધની બ્રહ્માના હારે રહ્યાં, છતાં સ્થૂલિભદ્ર કુન્વ હરેવાયા અને અન્ય સામાન્ય સાધુ ગણાયા.

હૃદયનાં સગન

આમ બોગમાં સંયમની વાત કરી, ખીજવાત સંતાનની કરી અને સંતાન ન થાય તોપણ સંતોષ માનવા કહ્યું: તે છતાં કામભોગ વગર પણ, આત્માનાં સગન, હૃદયનાં સગનની વાત આગળ આવી. જે દિલ મને એ સાચો પ્રેમ તે અગે નરસૈયો કરે છે :—

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે-કે જાણે શુક જોગી રે,

કહ એક જાણે વ્રજનીરે ગોપી, ભણે નરસૈયો ભોગી રે....!

જે કોઈ ખરેખર જાતીય વાસનાના ભોગી છે અને એક બાજુ અસગં રહીને તત્ત્વનો ભોગ કરે તે બન્નેનો વિચાર કરવો જોઈએ. શ્રી. અરવિંદે આ બાબતમાં સુંદર દાખલો આપ્યો છે :—

ફક્તે દૂરથી જોઈએ તો તે એ આનંદ આપે છે. એક તો ગંધનો અને ખીજો તેનાં નિરીક્ષણનો. ત્યારે ચૂંટી લેતાં તો તેને નજીક પામી ગંધ-રૂપનાં વધુ આનંદ આપે છે, પણ તે ક્ષણિક હોય છે. થોડીવારમાં ગંધ ઊડી જાય છે અને રૂપ ચીમળાઈ જાય છે.”

એવી જ રીતે સ્ત્રીમાં આસક્ત થયા વગર તેનાં ચેતનનાં સૌંદર્યને પાન કરે; માત્ર હૃદયથી તેની નજીક એ રીતે આવે તો તે સંપૂર્ણ થોગી અને છે. અર્ધ નારી-નરેશ્વર બને છે. એક આત્મ લગ્ન કરે છે. ત્યારે સામાન્ય રીતે બીજો દેહ લગ્ન કરે છે. આમ લગ્નની ભાવનામાં એક નવો ઝોક આવ્યો. લગ્ન કરવા સંતાન માટે, પણ સંતાન ન હોય તોય હૃદયનાં આત્માના લગ્ન કરી, આખા સંસારને પોતાનું કુટુંબ માનીને આલવાની વાત આવી ! આમ લગ્ન પ્રયાનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થતો ગયો.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી સન્યાસી થયેલા શુકદેવજી ગૃહસ્થાશ્રમી અને રાજકારણમાં પડેલા એવા જનક રાજા પાસે જ્ઞાન લેવા જાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમી ગુરુ અને ત્યાગી એકો ! શુકદેવને થયું કે આવા ગુરુ હોય ! તેમને શંકા ગઈ. એકવાર જોયું તો જનકને એક હાથ રાણીના શરીર ઉપર છે અને બીજો હાથ અગ્નિ ઉપર છે. એક હાથ ગૃહસ્થાશ્રમી અને બીજો ત્યાગી છે. મતલબ કે બન્નેમાં સમભાવ છે. કોમળતા અને કઠોરતા જનકને મન સરખાં છે શુકદેવને ધ્યાન થયું કે સન્યાસી થઈ વિશિષ્ટ નથી પણ કામ કરી બતાવવું વિશિષ્ટ છે. તે વખતે એમને ને જ્ઞાન મળ્યું તે તેમને પ્રસંગસર કામ આવ્યું. રૂપરૂપની અંશાર રશા આવી ત્યારે માતા કપીને જોયે બાળક તેની ગોદમાં બાળોટે તેમ જો આજોડી પડ્યા. એટલે જ તો કહ્યું :—

ઐ રસના સ્વાદ શંકર જાણે, દે જાણે શુક જોગી રે....!

એવી જ રીતે વજની ગેત્રીઓનાં ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં હતું. તેમના પતિએ દેહના પતિ લતા. તેમને માન્યા પણ હૃદયના-મનનાં લગ્ન તો શ્રીકૃષ્ણના અધિષ્ઠા તેમજે કરેલાં અને મનના પતિ શ્રીકૃષ્ણને જ માન્યા ! આમ ધ્યાનમાં નામાં હૃદયનાં મિત્રનને મદત આપવામાં આવ્યું. શ્રિય અને પ. રસને જનક માટે આદર્શ ગણવામાં આવ્યા. અને મારાં લગ્ન ને તેમને મદદ કરવાનું શુકદેવમાં આવ્યું. કામણદે અર્ધાં આમ ચિત્ત

પ્રતિકાર ભાષનાની એકતા

પણ અદિસક પ્રતિકાર ભાષનામાં અન્યાય સામે લડવાનું; સામે જ
જનકારણ કરવાનું એટલું જ નથી; એનાથી પણ એક પગલું આગળ
વધીને ચાલવાનું છે. એટલે સામે જૂઠા કરે છે તો તેમાં પણ આપણી
દૃષ્ટિ જવાબદારી છે એમ માનવાનું છે. આ તેની મજા છે.
કોમનવાલી કે જીજ્ઞાસાના કોમવાદમાં આપણી પણ કંઈક જૂઠા છે
કે નહીં તેનો વિચાર કરી, તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ.

લોકમાન્ય તિલકે “સ્વરાજ્ય અમારો જન્મ મિત્ર, અપ્રતિકાર છે.”
જે સુચ આપ્યું. પણ એ સ્વરાજ્ય લેવું કઈ રીતે? લોકમાન્યનું માનવું
હું કે “જે તે માટે દિસા આજ્ઞા પડે તો પાપ નથી. આરા માટે
જુલો એલવું પડે તો તેને મલાવી લેવું જોઈએ.” આમાં વેદિક ધર્મની
પરંપરાની પ્રતિકાર શક્તિનો પડો. દનો કે અંગેજો આતતાયી છે અને
આતતાયીને લજવામાં પાપ નથી. ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું : “હું
તો અદિસાથી સ્વરાજ્ય લેવા માંડું છું. તમારાથી નાનો છું પણ આ
જગે તો સામે છે તે કહું છું અને તે સુગમ વતું છું. ગાંધીજીની
અદિસાનો એપ પં. નેહરુને સાચો છે. તે ગમે તેટલા લાલ—પીળા
ધર્મનય પણ ખીજી જાણે હંડા ધર્મ જાય છે. તેમણે અદિસાની શક્તિ
લેઈ છે અને તેનાથી કામ લેવા માગે છે.

અદિસા પ્રતિકારનું કેવું જખ્ખર કામ કરી શકે છે તે લોકોને
જણાવવાનું છે. તે પ્રયોગો કરીને બતાવવું જોઈએ. આજે એને
રેશુઆપી બનાવવાની જરૂર છે. તે માટે નવી પ્રક્રિયાઓ ઊભી કરવાની
જરૂર છે. પિનોઆજીએ દાનનો નવો રસ્તો બતાવ્યો કે તમારી દરેક
વસ્તુમાં ખીજનો ભાગ છે. જૂમિમાં ભાગ છે; જુદિમાં ભાગ છે એટલે
તો વહેંચીને ખાવ. પણ, જ્યાં સામાજિક પ્રતિકારની વાત આવે છે ત્યાં
કામ માટે છે. પ્રતિકાર કે લડાઈ એ કામ રાજ્યનું છે એમ તેઓ
માને છે સાચેજ રાજ્ય. પણ ન જોઈએ એમ માને છે જ્યો
લાઈ આવે નહીં.

બૌદ્ધ ધર્મની વિશેષતા

સર્વધર્મ ઉપાસનાના સંદર્ભમાં આપણે પ્રમાર્ક, મસ્જામ અને વૈદિકધર્મ અંગે વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ. હિંદુધર્મની ત્રણ શા — વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ છે. આમાં કોણ પહેલો અને કોણ પ તેની ચર્ચા કરવાની અત્રે જરૂર નથી. વિગતની દૃષ્ટિએ વૈદિક ધ પહેલો લાગે છે અને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ બધાએ ધર્મો જૂના છે. રીતે જોવા જઈએ તો વૈદિકધર્મ અને જૈનધર્મ વચ્ચે એક મોટું અં છે. બૌદ્ધ ધર્મને એ અંતરની કડી તરીકે ગણાવી શકાય. બૌદ્ધ શા બુદ્ધ ઉપરથી આવ્યો છે. તેમને તથાગત સર્વજ્ઞ વગેરે નામોએ પા સંબોધવામાં આવ્યા છે. વૈદિક ધર્મના મૂળ પુરુષો રામ અને કૃષ્ણ આપણે પુસ્તકોથી જાણી શકીએ છીએ. બીજા કોઈ ઐતિહાસિ આધારો મળતા નથી. પણ પચ્ચીશસો વરસથી જે ઇતિહાસ મળે તેમાં બુદ્ધ અને મહાવીરનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળે છે. એટલે વૈદિક ધર્મને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે, પ્રથમ બૌદ્ધધર્મ અને પછી જૈ ધર્મ અંગે જાણવું જરૂરી છે.

બુદ્ધાનું જીવન કથન :

બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્થાપક બુદ્ધ હતા. વૈદિકધર્મે તેમને પોતાના એક અવતાર તરીકે ગણાવ્યા છે. ત્યારે બુદ્ધ બૌદ્ધો એમને પોતાના ૨૪ દીપંકરોની શ્રેણિમાં અંતિમ દીપંકરો ગણાવે છે. તેમનો જન્મ કપિલ-વસ્તુમાં શુદ્ધોદન રામને ત્યાં થયો હતો. સહુ એની વિગતો જાણે છે એટલે એના વિસ્તારની જરૂર નથી. બુદ્ધને અત્યંત વૈભવ-વિલાસમાં ઉછેરવામાં આવે છે. તેમના પિતાને એવો ડર હતો કે જે પુત્ર બહારનાં કુખો જોશે તો વેરાગ્ય પામશે.

એવામાં એકવાર બુદ્ધને ફરવાની ઇચ્છા થાય છે. પુત્રનો આગ્રહ

સાધુઓ; એ છે સમ્પદ અછવિસા. પણ આ બધા માટે સાચો
તેજ નેઈએ; પણ અંદર તો બગાડ પડ્યો છે તેને તો કાઢવો
જોઈએ તેથી ઈશુ કે બાબાગ કર્યો. ખરાબ વિચારોને કાઢી સારા
વિચારો બાંધે. કમરત કેરળ કરીશી નહીં, પણ મન અને બુદ્ધિની
જોઈએ. આનો સાર એ નીચળો કે ખરાબ કાઢી નાંખવું અને
સુધારવું; પણ સાદું આવે ક્યાંથી ? તો કહે સમ્પદ રમૂતિ કેળવ !
સમજાવ પ્રેરણા અનેની પાત્રોમાં આપણે નેઈ ગયા કે સંસ્કારાચાર્ય
દેવે કીર્તી. "કાંડડે ?" તો કહે, "હું ખાજાજી, હું કરીશ." પણ
કેવું બધા કે જવાબ મળ્યો : "આલે પ્રજ્ઞાશિ... !" જગત અને
કરી પહેલા સમજી સંસારતાં સંસારતાં જગત શું ? છવ શું ? એના
કેમથી શું ? એ બધા વિચારો આવશે અને સાથે જ પ્રજ્ઞાનું અંદર
અંદર ગમેલું સ્વરૂપ પણ બહાર આવશે, આ રમૂતિનો પ્રતાપ છે.
તે પછી જે આવશે તે છે સમ્પદ સમાપ્તિ. એમાં વાસનામાત્ર
જોઈ જશે. એટલે પછી પરમ શુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવાશે. આ
જો માર્ગને જોવિમાર્ગ પણ કહી છે.

મધ્યમ માર્ગ

આપણે વેદિક ધર્મને જોઈ તો જણાશે કે તે મોટા જાગે
ગૃહસ્થનો જ મર્મ છે; સન્યાસાશ્રમ ત્યાં છે પણ તેનો એટલો ખુલાસો
મળતો નથી. ત્યારે જીવધર્મને જોઈ તો તે તદ્દન આત્મ-સાધકના
ધર્મ જેવો છે. તેમાં ગૃહસ્થજીવન જાગે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન નથી; જે
સાધક માટે કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારે જૌદ માર્ગ જન્મેની વચ્ચેના
મધ્યમ માર્ગની ગરજ સારે છે. એટલે ગૃહસ્થો જોગ-વિલાસમાં રહે
તો તેમને સાધુમાર્ગની ખજાર ન પડે; તે માટે દરેક જૌદ માટે એ
જરૂરી છે કે તે નાનપણમાં એક વાર તો સાધુ ચાલે ! તેને એ ખ્યાલ
રહેશે જોઈએ કે હું નાનામાં નાનો છે-બિલ્લા માગનારો છે એ ખ્યાલ
રહે. ચર્ચાના વડાપ્રધાન હવે પણ જૌદ સાધુ તરીકે રહ્યા હતા. ત્યારે

સાધુ તરીકે કેવળ અતિતપમાં પણ જોઈએ તેમ ન માન્યું. સાં લોકકલ્યાણને પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું કહ્યું છે.

લોકસંગ્રહ માટે પ્રયત્ન :

પણ સાધુ દીક્ષા લે એટલે તેને કંઈક તો કરવું જોઈએ. તે માટે તેને લોકસંગ્રહનો પ્રયત્ન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ રીતે અશોકે પોતાના માણસોને શીલકા, તિળેટ, ગીન વગેરે રમણોએ મોકલ્યા અને એ પ્રકારે ભારતનો મટીને એશિયાનો મગો.

યજ્ઞને નવું સ્વરૂપ :

તે વખતે યજ્ઞની જોડાયાલા હતી. લોકો માનતા હતા કે યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે. યુદ્ધ તેને નવું સ્વરૂપ આપ્યું અને યજ્ઞમાં ભોગ આપવાની નવી પદ્ધતિ બતાવી. તે આંગે એક દાખલો સુપ્રસિદ્ધ છે.

એકવાર યુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહી નગરીમાં ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર વિચરતા હતા. તે વખતે માધ્વ નામનો બ્રાહ્મણ આવીને તેમને પૂછે છે:—“યજ્ઞનો ભાગ પુણ્ય માટે છે. હું યજ્ઞ કરી રહ્યો છું તો મારું પુણ્ય વધે છે કે નહીં.”

ત્યારે યુદ્ધ કહે છે:—“તમે યજ્ઞ જરૂર કરો પણ, યજ્ઞ કેવો કરવો? તેમાં કોની આદ્યતિ આપવી? તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. આદ્યતિ એવી આપવી જોઈએ કે આત્મા ઉન્નમ્વળ બને. એટલે દોષોને દોષવા જોઈએ; ઇન્દ્રિયોના વિષય-વિકારોને દોષવા જોઈએ.

આમ તેમણે નવા યજ્ઞની કલ્પના આપી. અને એ નવો યજ્ઞ કરી કોણ શકે? તો કહ્યું કે જે પુરૂષ રાગદ્વેષથી રહિત થયો છે, જેનું જીવન વિશ્વના કલ્યાણ માટે છે; તેને યુદ્ધ કહો, વીતરાગ કહો કે તથાગત કહો, એવાજ પુરૂષો યજ્ઞ કરવા માટે ઉત્તમ છે.

યુદ્ધ ભગવાને બ્રાહ્મણને કર્મ માર્ગથી હટાવ્યો નહીં, પણ જ્ઞાન અને કર્મનું જોડાણ કર્યું. સાધુ પુરૂષોને યજ્ઞ માટે જોઈ ઠેરવ્યા અને એ માગે તો શું માગે? તમારા દોષો દૂર કરો એજ એમની આદના

જો રિશ્તના કાળમાં માટે તેની વધારે અગત્ય છે. વિશ્વના પ્રશ્નો
 રીશ્તમાં જોઈ ધર્મ માર્ગદર્શન આપી શકે તેમ છે. ગાંધીયુગમાં
 આ આદર્શો કેવી રીતે ઉપયોગી થાય તે આગળે જોઈવવાનું છે.

ચર્ચા વિચારણા

જોઈ ધર્મને ઉપયોગી બનાવો

પ્ર. હંડીસ્વામી : " સવારના મહારાત્રીએ જે કશું કહ્યું તે ખૂબ જ
 રસ અને સમયસરનું હતું. જૌહરધર્મમાં સૌત્રાંતિ, વૈભાવિક, યોગાચાર
 ને માધ્યમિક એમાં ચાર શાખાઓ છે. જેમાં હવ, જગત અને
 માનમાં સુંદર અને વ્યવસ્થિત સમન્વયોદ્ધરણ છે. અલગત જૌહર ધર્મનો
 જોડો ફેલાવો કરતાં રાજ્યાશ્રય અને રાજ્યલાલસાને કારણે તેનું પતન થયું.
 ધર્મમાં જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જૌહર ધર્મનું જે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય કહ્યું
 તે જોતાં; તેમજ અનુબંધ વિચારધારા જેન ધર્મમાં પરવિસાસ પામી
 ભાં સર્વધર્મ ઉપાસનાનો જય જયકાર જરૂર જરૂર વર્તશે એમ લાગે છે.

શ્રી. ચંચળબેન : " ભગવાન બુદ્ધે, રાહુલ-પશોધરા વગેરેને
 શાસ તરફ ખેંચ્યા અને ખુદ અશોકનાં મુગાં પણ ખેંચાયાં. આમ
 મધ્યસંઘ અને સાધુસંઘ બંનેનું મહત્ત્વ જૌહરધર્મમાં સ્વીકારાયું છે.
 હું જ નહીં, આમ્રપોલી જેવી વેશ્યાઓને પણ કેટલી ઉચી ચઢાવી ?
 હો આજે જે ઉણ્ણો છે તેમની પૂર્તિ કરી એ ધર્મને આગળ
 લેના પંથે મુકવો જોઈએ.

પ્ર. હંડીસ્વામી : " બિબિસાર, અમ્મતશત્રુ, કનિષ્ઠ, અશોક
 ને રાત્તઓ થયા. અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર અને પુત્રી સંધમિત્રા
 કોનમાં ગયા, અને એ બાધઓ બિહુ રૂપે, બીજા બિહુ-બિહુણીઓની
 થે બર્મા તરફ ગયા. આમ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા જૌહર ધર્મ
 પ્રચારમાં ક્ષેત્રમાં પણ સિદ્ધ કરી. આ બધાં તત્ત્વો સેવા જેવાં છે.

(૨૮-૧૦-૬૧)

ધમ્મો મમ : મનિક દે, અરિયા મમ્મો તમે ।

દેવાવિ તે મમ્મંતિ તમ મમ્મ સયામણો ॥

—ધર્મ કલ્પે મંગળ રૂપ છે. તે અદિમા-સંપદ
ત્રિપુટી રૂપે છે. જેનું મન દમસ્કાં ધર્મમાં લીન રહે છે તેને
શ્રીમ્ન સમૃદ્ધશાળી પ્રરેષો પણ નમન કરે છે.

વિશ્વ ચૈતન્ય સાથે રમાયુ :

‘વત્થુ સદાવો ધમ્મો’—વસ્તુનો સ્વભાવ એ ધર્મ
વિચારી ગયા છીએ. કોઈ પણ તત્ત્વ કે દ્રવ્ય દોષ
દોષ ન છે. એવી જ રીતે ચૈતન્ય આત્માનો પોતાનો
એનો સ્વભાવ એજ છે કે વિશ્વ ચૈતન્યમાં રમાયુ છે.

એક દરજા માટે પહેલાંજી કન્યા જન્માવ્યા છે:-અદિસા, મંગમ અને તથા આ ત્રણે કન્યા પછીવાર માંબલવા જતાં, અતિ પરિચિત મર્દ જ્યાં તેના મિત્રાણમાં જન્માવું જવાનું થયું નથી, એટલે આપણે તેમ જન્મના દરજા ઉપરનાં જિ.આમાં તેા કરવા સ્વીકૃતિ કરીએ. એમણે કરવું એટલે કરવું-કરવું કરવું કરવા કરવું તેમ જન્મ એમણે કરવાય. તે જન્મનેજ નથી, જાવ એમજ એટલે જન્મના મિત્રાણમાં જતરી આરને પ્રાપ્ત કરી તે મંગમ જન્મના જન્મા મેળવ્યો સાથે એમજ કરવું-તે છે.

આમાંનાં જીવન્ય સાથે એમણે કરવું જિ કરવાય છે અને તેના માટે અદિસા જે પહેલું સાધન છે. અદિસા તરફ અને પછી દ્રવ્ય અદિસા સુધી જ તેનો અગ્રણ જેવા મર્દ છે. પછી જાવ-અદિસા તરફ દ્રવ્ય જ દેખાય છે. અદિસાનું સ્વરૂપ હાલતપી વિચારણું નથી. હાલતા આવતા માનવ વિચારણ જનના પ્રેરણ છે. મર્દગ્રામ તેની અગ્રણ માનવ જાતિએ સાથે છે અને ત્યાર પછી અગ્રણ સાથે છે. જીવન્ય જે ધર્મનું સ્વરૂપ જન્માવ્યું છે તેમાં વિષ્ણુ જીવન્ય સાથે એમજ કરવાના મર્દે અગ્રણ સુધીની આભીયના એકતા સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેણે પૃથ્વીમાં જન્મો કર્યા છે. મરતીના પેટાળમાં અને મરતીના કોળામાં અધ્યક્ષ જીવન્યવાળા જન્મો છે, ક્રિયા જ જે માટીમાં શિલાઓ રૂદ્ધિ પામે છે, પૃથ્વી ખાતર આપવાથી ફળદ્રુપ બને છે. પાણીના પ્રત્યેક બિંદુમાં જન્મો કર્યા છે. અક્ષરશોક પત્ર વડે જોવાથી અને દવે તેા વિજ્ઞાન પાણી કહે છે તેમ એક ટીપામાં ૩૫૦૦ થી વધારે જંતુઓ જોવા મળે. પાણીમાં પછી જન્મો છે. અગ્નિમાં પછી અજીવતા છે. વનરખતિની સજીવતા તેા વૈજ્ઞાનિક જીવદીશચંદ્ર બસુએ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. આમ પછી વાતાવરણમાં રહેલ જંતુ (germs)નો વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત દરેક પદાર્થમાં જન્મો જતાવે જ છે. આ બધા જીવન્યો સાથે આભરમાણ કરવું તે ધર્મનો સ્વભાવ છે; આત્માની પ્રક્રિયા છે.

(૫) અદિસાનું વ્યાપક ક્ષેત્ર :

જનમને કહ્યું તે અદિંસા છે, અદિંસા એટલે કોઈને પણ જીવન પ્રાણથી રહિત ન કરવું. આત્મીયતા સાધવા માટે જીવન-પ્રાણ જરૂરી છે. કોઈ મહાં સાથે આત્મીયતા સાધવું નથી. એટલે અદિંસાનું તત્ત્વ માનવામાં વિકસશે ત્યારે સૌથી પહેલાં એની વદારતા પોતાના જેવા માનવ પ્રતિ વરસશે તેને જમા માનવો પોતાના જેવા લાગશે. તે એમની વચ્ચે વેર-વિરોધ કે ભેદ ભાવ નહીં નિદાને પણ જમાને સમાનભાવે જોશે.

આ માનવસમાજમાં અલગ અલગ ધર્મો, સમાજો, સંસ્કૃતિઓ વિચારધારાઓ હશે. દેશ-રાષ્ટ્ર-પ્રાંત વગેરેના ભેદો પણ હશે. ભાષાઓ પણ અલગ હશે, ત્યારે ખરો મુમુક્ષુ જે જે કક્ષાએ હશે તેને તે કક્ષાએ નિહાળીને આત્મીયતા અનુભવશે. પણ કોઈના તરફ ધૃણા-દ્વેષથી નહીં જુએ કે તેમના નાશની કલ્પના નહીં કરે. કોઈ ધર્મ વાળા પહેલે પગથિયે હશે; તેના માટે વિચારશે કે તેમને બાકીનાં પગથિયાં ચડવાના છે. એવીજ રીતે બીજો-ત્રીજો અને તેથી ઉપરવાળાં પગથિયાંના લોકોનો વિચાર કરશે; અને સમભાવથી જોશે. પોતાને જાણે કે બીજાને નીચો નહીં કહે.

વિચારની અદિંસા :

એક મંદિરની સાત ટોચો છે. તેમાં આવનાર અલગ અલગ ટોચે હોય તો તેની સાથે જેમ ભાવિક દર્શકને ભેદભાવ નહોતો-તે તો બધાને શ્રદ્ધાથી માને છે. એવીજ રીતે સાચો અદિંસક બધા માનવસમાજને તેના ધોરણ પ્રમાણે નિહાળશે. એક નિશાળ છે તેમાં પહેલું ધોરણ પણ છે. અગ્યારમું પણ છે. હવે અલગ અલગ ધોરણમાં જેસનાર વિદ્યાર્થીઓ અધડો ન કરે અને પોત પોતાના ધોરણમાં જેસે છે. એમનું ધ્યેય તો શિક્ષણનું છે. એવીજ રીતે સ્કૂલો, કોલેજો કે વિશ્વ વિદ્યાલયો પણ પરસ્પર અધડ્યા વગર શિક્ષણ આપવાનું કામ કરે છે. એવીજ રીતે તે દરેક ધર્મ અને સમાજોને જોશે. એનેજ જૈનધર્મ સ્વાદ... આપેશવાદ

કે અનેકાંતવાદ કહે છે. સાચી અદિસાનું પાલન અનેકાંતવાદની દૃષ્ટિ
વગર ન થઈ શકે.

જો એ દૃષ્ટિએ બધા ધર્મોને જોવા જઈએ હૃદયતાથી બધા ધર્મો
એ જીજ્ઞાસે છુએ તો ધર્મના અવગ્રહ થઈ શકે નહીં. જ્યારે ધર્મનો
બધો વિષય ચિંતનમાં રમણ કરવાનો છે ત્યાં આત્મ-એકતા સાથે અગ્રે
જી શકે નહીં. ધર્મના નામે અગ્રે કરવો એ માનસિક અને વૈચારિક
દેશ છે અને દિસાને ધર્મ સાથે કરો સંબંધ નથી.

ભગવાન મદાવીરે આ વસ્તુને બરાબર સમજી લીધી હતી. એટલે
તેઓ અદિસાનાં ઊંડાણમાં જીત્યાં. તેમણે કહ્યું: “માત્ર બાહ્ય (દ્રવ્ય)
દિસાનું દિસા નથી પણ, આંતરિક દિસા (બાવ) એ પણ મોટી
દિસા છે.” પ્રસન્નગંદ રાજગિ અને તંદુલ માછલાના દૃષ્ટાંતોથી એ વાત
સારી રીતે સમજી શકાય છે.

દૃઃમૂર્તિ ગૌતમ ભગવાન મદાવીરને ઘણી વખત પ્રશ્નો પૂછતા
અને તેના જવાબમાં એમ પણ પૂછતા: “ભગવન! હું વિચારું છું તે
વાત બરાબર છે?”

ભગવાન મદાવીરે સ્વામી તે વસ્તુ બરાબર દોષ તે તેને બરાબર
કહેતા જો કંઈક તરત ખૂટતું દોષ તે કહેતાં: “બરાબર નથી.”

ગૌતમ સ્વામી પૂછતા: કંઈ દૃષ્ટિએ, કંઈ રીતે આ બરાબર છે,
કે આ બરાબર નથી?”

એટલે ભગવાન તે વાતને બીજાની દૃષ્ટિએ, બીજાની ભાષામાં,
પારિભાષિક શબ્દ પ્રમાણે સમજાવતા. તેઓ દરેક વસ્તુને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ
સાવની કસોટીએ કરીને, તેને આચરણમાં મૂકવાની વાત કરતા. આનેજ
તેમણે અનેકાંત એવું નામ આપ્યું હતું.

આવો અનેકાંત કુટુંબ જીવનમાં પણ જોવા મળે છે. કોઈ માણસ
માઠો પડે તો કુટુંબનો આગેવાન તેને કહે છે: “તમારે ખિચડી
ખાવી.” પણ, તે સાંજે સારો ચર્ષ જાય ત્યારે તેના માટે ચાલુ

પૌષ્ટિક જોરાકનું વિધાન કરશે. આ વખતે પેલો ગાણુસ જો એમ કહે કે “તમે તો ખિચડી ખાવાનુંજ કહ્યું હતું એટલે હું તો ખિચડીજ ખાઈશ.” તો એ પરાખર ન કહેવાય. કાંતો તેણે પૌષ્ટિક જોરાક લેવો પડશે નહીંતર તેનામાં શક્તિ નહીં આવે. એજ રીતે ધર્મ અંગે પણ દ્રવ્ય-કાળ-ક્ષેત્ર-ભાવનો વિચાર અનેકાંત છે; અને તે જરૂરી છે.

સર્વજ્ઞી નજર :

ધણા લોકો આ વાતને સમજી શકતા નથી. તેઓ કહે છે કે સર્વજ્ઞોએ જે દીકું છે તેથી અન્યથા નજ હોઈ શકે. એટલે દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ ભાવ પ્રમાણે એમાં ફેરફાર હોઈજ ન શકે. આમાં એ બાબતો વિચારવાની છે. એક તો સર્વજ્ઞોએ જે કહ્યું તેનો અંશ માત્ર વાણીમાં આવ્યો છે; અને તેને લિપિગદ્ધ કરીને સર્વજ્ઞો આપી નથી ગયા. અત્યારના દરેક ધર્મો માટે એ વાત એટલેજ અંશે સત્ય છે. લિપિગદ્ધ શાસ્ત્રો થયાં ત્યારે તેના ઉપર ઘણાં કાળના સંસ્કારો ચડી ગયાં છે. તે ઉપરાંત એક મહાન વસ્તુ એ પણ સમજવાની છે કે સર્વજ્ઞોએ કદિ બીજા ધર્મો સાથે લડવાનું કે હિંસા કરવાનું કદિ જણાવ્યું નથી. એટલે જે આપણી પાસે ઉપસબ્ધ છે તેનો પૂર્ણ પત્તો મેળવવા માટે અંશને વિશાળ અર્થમાં જોવા માટે અનુભવની ઐરણ ઉપર મૂકવાંજ પડશે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે :—

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીકું જ્ઞાનમાં,

કહી શક્યા નહીં તે પણ શ્રી ભગવંતજે ।

તેહ સ્વરૂપને અન્યવાણી તે શું કહે?

અનુભવ ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો ॥

આજે “ધર્મ” આવો છે કે ધર્મ તેવો છે” એવો વાદવિવાદ મોટા પાયે ચાલે છે. અને પોતાના મતને શ્રેષ્ઠ માનીને બીજાને બિનારી પડવાનો પ્રયાસ ચાલે છે. એને ઈનધર્મો બાવ-દિસા કહી છે અને તે બુદ્ધિ આચરાય તો મોટો જનારો પણ સાતમી નરકનું બંધન બાંધી

કહે છે તેમ રાજાએ પ્રમુખમંત્રીના માનસિક અવધનવચ્ચેના ઉપરથી
અમવાન મદાલીર કરી મણા રૂ. આ વાત જોનારને તેમજ અન્ય દરેક
જોનારને સમજાવવા જેવી છે.

જોનારના બાર-મંદિરના આગમણ ઉપર પણ જોર આપ્યું છે.
પણ આજે જોનારનો એકાંત આગમણ તરફનો વળાંક જોનારની તરફ
વિશ્વ દિશામાં જોનાર લાગે છે. વિશ્વ એવન્ય સાથે રમણ કરતું જે
આત્માનો મર્મનો સમાવેશ છે અને એ ત્યારેજ સુઝવ અને જ્યારે સ્તર
માનવ સુખાસની વચ્ચે જાય; તેમનો અર્થ સમાવેશ. "અમને શું ?"
જેમ કહીને જે જાણીનવા છે ઉપેક્ષા આગમણના નામે એવવામાં
આવે છે તે જોડો છે. આ અર્થે જન તીર્થકરેના જ દાખલા લખ્યો.

તીર્થકરે અને વહેવાર થઈ

અમવાન મદાલીર પણ જાન લઈને આગમણ, દતા. તેઓ પરજુલા,
સાત મણા અને તેમજે જીવે વહેવાર પણ કર્યો. તેમજે લોકોને
જોતી-પણ-દમિયાર વિદ્યા શીખવી અને સમાવેશ રમના કરી. જોડણું જ
નહોં જ્યારે એમને સામ્યુ કે હવે લોકોને અધિકાર વિદ્યા શીખવવી
જરૂરી છે ત્યારે તેમજે દીપ્ત સીધી. અર્થો સમાવેશ જોતી વાત એ છે
કે પણ માનના મારક, પરમ અવધિતાની જોવા એ દાવિદ અમરિત
પુરે માનવસમાજનો દરેક પ્રકારનો વહેવાર અને આગમણ છે અને બીજા
પાસે અમરિત છે. જોનાર સાથે એકાંત આગમણનો ક્યાં એજ યાગ છે ?

પ્રજુ પાર્શ્વનામ પણ જોયા વહેવાર કરે છે. જોડણું જ નહોં
પાડોશિર્મ અમરિતના મારે સેના લઈને લડવા પણ જાય છે. પછી
પણ છે અને રાજ્યની બધી સુવ્યવસ્થા જોવા જાદ સમય લે છે.

અમવાન મદાલીર પણ જોયા વહેવાર પાળે છે. આ-જાપને રાજ
સમવા પરજે છે; જાણને રાજ સમવા જે વર્ષ સંસારમાં વધારે
દેખાય છે. પછી વર્ષ દાન કરે છે. આ વર્ષદાન પણ સમાવેશ જેવું છે.
તેમાં દરેકને દેખણ જનના બેદબાવ વગર તેઓ દાન કરે છે. દરેક

તીર્થ કર માટે પણ એવું જ વિધાન છે. ત્યાં તેઓ ધર્મના, પ્રાંતના
 જાતિના ભેદો ભીમા કરતા નથી. આટઆટલું કર્યા પછી પણ ફરે
 તીર્થ કર અમુક કાળ લોકસમુદાયમાં વિચરે છે. ઉપસર્ગો સદે છે પણ
 ક્રોધના પ્રતિ ધણા કે તિરસ્કાર દાખવતા નથી. ભગવાન મદાપીરને તે
 કાનમાં ખીણા ઠોકાવા, પગમાં ખીર રંધાવી, અનાર્ગોની રંજડ વ. ધણ
 ઉપસર્ગો આવે છે. ત્યારબાદ તેમને પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન થાય છે અને તેઓ
 ચતુર્વિધ સધની રચના કરે છે. તેઓ એમ વિચારતા નથી કે અન્ય
 આત્માઓનાં હું કશું કરી શકવામાં નિમિત્ત બની શકતો નથી, પછી
 આ સધરચના શા માટે કરું ? મારોજ આત્મ હિદ્દાર જ બસ છે. તેઓ
 જાતની-પ્રાણની દતા. તેઓ જાણતા હતા કે સંધમાં અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ,
 પાતક-પાતિઓએ આગશે, તેમનાં પત્રોજ્જ્વાળાં થશે... છતાં તેમણે
 ના સંશય રાખે રચાઓ... કારણ કે તેમના મને હતું કે અધ્યાત્મ જીવોમાં
 અંદિયા કેમ ફેલાય ? અંદિયા સમાજ બાળી કેમ બને ? તેમના મને
 આમના એ અર્થ કેળાવે પોતાના આત્મામાંજ રમણ કરવું એનો સંકલ્પ
 નહોતો. પણ, જો એવું આત્મા-અર્થની વિષમાં જ્યાં જ્યાં મેનના છે
 ત્યાં તેઓના આત્માનું રમણ કરવું નહીં રચનાવમાં રમણ કરે તેને
 અંદિયા કેમ બાળવ બેસા તેમને બાપક અર્થ લીધેા દેતા. એમને જ
 આત્માનાં સત્ત્વમાં "તુમોયિ સમાત્તં નેત્રં તં નેત્રં તંત્રં તિત્તિ મન્ત્રિય"

પરીક્ષા લીધી. તેણે ખીજ બતાવી. ત્રણેને જમવા બેસાડ્યા. તે જ વખતે શિકારી બૂખ્યા કુતરાઓને પણ છોડ્યા. મોટો રાજપુત તો કુતરાને જોઈ બાણ મૂકીને બાગ્યો. રાજ્યએ વિચાર્યું આ તો ડરપોક છે. તે શું રાજ્ય સલાવશે? ધીમ્મ રાજપુતે પોતાની તલ્વાર ખેંચી અને તે ઊભો થયો. રાજ્યને થયું કે આ તો કેવળ સશસ્ત્ર પ્રતિકારમાં જ માને છે. પ્રમતે કચડીને જ રાજ્ય કરશે. ત્રીજે રાજપુત ત્યાંથી ન બાગ્યો પણ પોતાની પાસેની ખીરની ચાળીમાંથી થોડીક પેલા કુતરા તરફ આગળ કરી; આન પોતે નિરાતે ખાવા લાગ્યો. રાજ્યએ વિચાર્યું કે આ અદ્વિસંકલ્પે રાજ્ય કરી પ્રમતન પાળશે અને પોતે સુખેથી રહેશે. તેણે એને રાજ્ય સોંપ્યું.

આ દૃષ્ટાંત બંને કલ્પિત દોષ પણ એમાં અદિસાને વહેવારમાં દત્તારવાની કળા બતાવી દીધી છે. 'જીવો અને જીવવા દો'નું સત્ત્વ પણ એમાંથી નીકળે છે.

મોટે જીવો માથે આત્મચત્ત બાવ રાજ્યવાની વાત ગીતામાં કહી છે. 'એ જોય મને વહેવારમાં આવ્યો બતાવી છે. રાજ્ય માટે મરજી મળે તો 'જો-મળ્યું પ્રતિપાવ' એમાં આવતી રક્ષાની વાત મળે. એ વાત કયાંથી આવી? એ જંગમમાંથી આવી ત્યારે અદિસંકલ્પ ન બદલી જ. અદિસંકલ્પ જંગમની માંધાને જોયો તો તરત જ મારવા કે કાઢવાનો ને પાકવું બાંધવું, વધાવું બાંધવું; આત્મીયતા માંધીને જોયો તો મરજી મળે. તો જ 'જો-મળ્યું' વાવ મળ્યું માટે 'જો-મળ્યું'.

નથી. તે બાઈને પૂછવાથી તેણે કહ્યું : " ગાયને અને ઝેવળી ટેવ પાડી છે. ઝેરલે બાળક એને પાત્રે ત્યારે તે એને ચાટીને વદાલ કરે છે; પણ બાળકને ધમ્મ કરતી નથી. " આ હપરથી જોઈ શકાય છે કે જંગલી પશુઓ પણ અદિસક બની શકે છે.

પંખીઓ પોતાના ગાટેનું ચણુ ગમે ત્યાંથી મેળવી શકે છે, પણ લોકો તેમની સાથે આત્મીયતા સાધવા માટે ચણુ નાખે છે અને પંખીઓ તેને ચણુવા આવે છે. લોકો ગાયને ખવડાવે છે તેમ વાંદરાને ફળમાનજી માનીને ખવડાવે છે; કાગડાને વાસ નાખે છે; ખીમ્મકોલીને પવિત્ર ગણે છે; અરે, કીડીવારાં પાસે લોટ નાખે છે એટલું જ નહીં ધરના આંગણે ટુલસી ક્યારે રાખી પાણી સીચે છે. વડ-પીપર અને લીંબડાને પૂજે છે. આ સામાન્ય રીતે આચરાતી અદિસાનો પ્રત્યક્ષ વહેવાર છે. આ બધી જીવસૃષ્ટિમાં પરેલ ચૈતન્ય સાથે પોતાના આત્માને પરીવરવા માટે જ આ બાળતો બતાવવામાં આવી છે. આત્મવત્તની વાત કેવળ નિશ્વસને ન રહે પણ વહેવારમાં આચરવા માટે ભગવાન મહાવીરે કહી.

જૈનધર્મની આ અદિસાના કારણે વૈદિક ધર્મમાં, યજુ-યાગમાં જે પશુગણિ અપાતી-માંસાદાર થતો, તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં થવા માંડ્યો. વૈદિકધર્મે તો યજુની - વૈદિકી દિસાને દિસા ન થાય એમ ગણીને છૂટ લીધી. ત્યાં જૈન ધર્મે તો અગ્ન્યકત ચૈતન્યવાળા જીવો સાથે આત્મીયતા સાધી-અદિસા પાળો એમ શોડમાન્ય તિલકને પણ કહેવું પડ્યું.

અદિસાનો વિપરીત ક્રમ : એક ચૈતવણી

જૈનો માટે જ્યાં અદિસક-સંસ્કૃતિ આપવાનું ગૌરવ લેવા જેવું છે ત્યાં આજે અદિસાનો જે વિપરીત ક્રમ ચાલુ થયો છે ત્યાં ચૈતવા જેવું છે. આજે જૈનો કીડી-મકાડીની દયા પાળે છે; પણ માણસોનું શોષણ કરી, ચૂરીને જેવા વેપારો કરે છે તેના કારણે તેમની અદિસા હાંસીને પાત્ર બની ગઈ છે. પાણીના જીવની રક્ષા કરવી અને રેશમી

કે અસાધ્યતામાં વચ્ચે રીતી રીતે પડેલી શકે કે જોતો પાપ કરી શકે ? એટલે જ એક જૈન આધારે જ માન્ય છે :—

સુધરી કેમ અને સારી ? જેન પડી પ્રકૃતિ તપાસી,
નાના છવને પૂજાગ્રીથી રહે, તે માણસને સુરે ભારી
અરેરે... નામે મારી... !

—મનવચ્ચ કે જોતોમાં અદિમાત્રે નિફત રૂપ—નિયતીત ક્રમે પદ્મશુ છે. છવદયા તો માન્ય છે પણ માનવ-દયાને નિસારવામાં આવી રહી છે.

તે કષ્ટાંત અદિમાના નામે અન્યાયનો પ્રતિકાર આજે જોતોમાં રહ્યો નથી. “તેનો છવ દુઃખાશે” એના લૂણા અગાધના નામે તેઓ અદિમાને પાંગળી બનાવી રજાં છે. અદિમાનો અર્થ, બધા સાથે આત્મીયતા આપતી એ ખરું છે, પણ અન્યાયને તામે ચતુ, કે કાષ્ટ ચર્ચને સહેવું એવું જેન મર્મમાં ક્યાંયે લખ્યું મળતું નથી.

અન્યાયના પ્રતિકાર માટે સાપરાધીની સાથે રમણપ્રામમાં ઝઝૂમે; એવા એટક રાગના ક્રાંતિક સાથેના સંધામમાં એક કુરોડ એરેલી લાખ માણસ મરી મન્ય છે છતાં રાગ એટક આવક આત્મમાન નથી ચૂકતા. આ છે બગવાન મદાવીની બતાવેલ અદિસા—એની વ્યાખ્યામાં જૈન ધર્મના મહાન આચાર્યોએ ખૂબ જ વિકાસ કર્યો છે.

[૨] સરસ સંયમ :

જૈનધર્મની બીજી ખૂબી છે સંયમ. સંયમ અંગે જૈનધર્મની દૃષ્ટિ એકાંગી કે શુષ્ક નથી; પણ સંયમને સરસ અને વ્યાપક બનાવવા અંગે ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રજાએ સંયમ વિષે કહ્યું છે :—

નિર્દોષ સુખ, નિર્દોષ આનંદ, હોય ગમે ત્યાંથી લલે,
એ દિવ્ય શક્તિમાન જે થી જ' છ રે થી ની કળે... !

—આ છ.ડો કે પેલું છોડો એવો બાહ્ય ત્યાગ એજ માત્ર સંયમ

તરી; સ્વપ્ન નો અનિશ્ચયનો પૂંજ છે. જેમાંથી નિર્દોષ સુખ આનંદ
 હોય છે. આ અનિશ્ચય ક્યાં છે :—“તમે દરેક વસ્તુને લેપલોગ જાતે
 જોયો, પણ લેપલોગ ન જોયો ! જાણીને વસ્તુઓને તત્વજ્ઞો નો જોયો
 ત્યાં આનંદો જાયો.” એટલે જ નિર્દોષ સુખ અને નિર્દોષ આનંદ ગમે
 કોંઈ લેપલોગ વાળો નથી.

પ્રધાનપદ્ય લેપલોગમાં ક્યાં છે :—

તોન સ્વતોન શેલીયા :

—પદાર્થનો લેપલોગ કરવો દોષ નો જેના દોષને તછોને લોગયો.
 જેનું નામ છે ત્યાં કરીને લોગયું. શીશુજનમૂર્તિએ જ્યાં સંયમીને
 તરય લેપલોગની વાત કરી છે. જેનપર્મ કહે છે કે—જ્યાં સંયમીને
 મીઠા જાણે; નિર્દોષ જાણે; એમાંથી મીઠાસને ચૂસી લો—અમર જેમ
 તિ સે છે પણ બીજું મરજી કરે નથી; તેમ દરેક માનવીએ
 મરજીથી આપનો રમ માખયો જેછમે, આ રસિયતાનો શુભ છોડવાની
 વાત જેન મરે ન કરી. કિતરખમન મૂલના ઉરમા અધ્યવનમાં ૨૫૭૮
 કહે છે કે વિષયો પોતે અધ્યવનકાર નથી; પણ તેમાં મૂર્છા અને
 અધ્યવન અધ્યવનકાર છે.

આગારંગ મૂલની પ્રતાવનામાં મેં લખ્યું છે :—

“જે વિદ્યુત રસની અખના વધારે તે વિલાસ
 જે સંસ્કૃત રસની સિદ્ધિત ચખાડે તે સંયમ.”

—આ વાક્યો મેં બહુમંથનના અને લખ્યાં છે. તરય રસીને
 જે પદાર્થ કે સૌંદર્યમાંથી નિર્દોષ રસ લેવાની વાત જેનાગમેમાં છે.
 પણ, કુર્માગની વાત એ છે કે ત્યાં વિચાર-મૂર્છા ને કાઢવાની વાત દત્તી
 અને તેનાં રચન—મનને કાળૂમાં રાખવાની વાત દત્તી ત્યાં બાલ
 લાઈમાં વિચારોનું આગેપણ કરી તેને છોડવાની વાતો આલના કહેવાતા
 આધ્યાત્મિકો કરવા સાગ્યા.

પ્રહાર્ય અને નારી :

સગમ આપે એવો 'પ્રહાર્ય' માગેજ હોય ! ત્યાં સ્ત્રીની અતઃ રહેવામાં 'પ્રહાર્ય'ની સાધના છે એવું વિધાન કરી, રૂઝમે નીચી મળે તરફેડી એનામાં વિકાસને આગેમણ કર્યું. સ્ત્રીની અતઃ રહેવાની વાત જોનંધર્ય માટે રાસમન નથી પામતી, પરંતુ કે બગવાન મદદારે જોનંધર્યના નામે નારીને જ્ઞાન અને શક્તિની અધિકારિણી બંદેર કરે છે, એટલે જ નહીં ગારતીયમાં જે તીર્થ સાધની આવિષ્કાર સ્ત્રીએ કર્યો છે એ અતઃ રહેવાની વાત દેવ તો સાધનીમય અલગ ક્રિમે કરત કે બંદેરોને દોષા ન આપત, તેમજે સ્ત્રીને કદિ નરકની ખણ ન 'તાડન પ્રી અધિકારી' કહી નથી. તેમજે સ્ત્રીઓથી ડરી ડરીને ચલતાન કદિ વાત જ કરી નથી, તેથી જ તેમના અને સાધુઓના દર્શને સ્ત્રીએ પણ આવે છે. વનખડેમાં સાધુ—સાધવીઓની અલગ અલગ મુવાત જગ્યા હતી પણ, તેઓ સાથે રવા છે. નારી જ્ઞતિ પ્રતિ યતે આત્માય સદન ન મળે એટલે તેમજે મંદનગાળા સાધવીને સોંથી પદેક દોષા આપી હતી અને નારી જ્ઞતિના પ્રશ્નો લોકેકવા માટે માધ્યમ બનાવી હતી.

ભગવાન ઋષભદેવે એકાંતમાં ધ્યાન કરનાર બ્રાહ્મણશિષ્ય પાસે આહ્વાની અને સુદરી નામની સાધવી (સ્ત્રીઓ)એને મોકલી હતી. ભગવાન ઋષભદેવ પાસે ધણા સાધુઓ હતા કેમકે પુરુષ સાધુને તેમજે ત્યાં ન મોકલ્યો; પણ જે સ્ત્રી સાધવીએને જ મોકલી. આ આખી ઘટના સમજવા જોવી છે. એનો અર્થ સાર—જે છે કે પ્રહાર્યમાં જાગૃત રહે તેમજ વાસના-વિકારથી પણ સાવધ રહે. છતાં જોખમે ખેડવાં પડે તો ખેડવાં જોઈએ.

જો જોખમ ન ખેડવાની કે સ્ત્રીથી અતઃ રહેવાની વાત હોય તો સ્થુલિભદ્ર મુનિના શુરુ તેમને વેશ્યા કોશાને ત્યાં શા માટે મોકલત? કદાચ ઘડીબર એમ માની લઈએ કે સ્થુલિભદ્ર મનના પાદા હતા. પણ ખીજ વખત તેમના શુરુ બાઈ સાધુને તેમના આચાર્ય મોકલ્યા.

આપણે જોઈ ગયા તેમ જૈનધર્મે તો ચાર તીર્થમાં જો તીર્થ તો નારીનેજ સોંપ્યા છે. માધુ-માધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા એ આગે સાથે રહેવાનું સૂચવ્યું છે. માધુઓ ઘેર ઘેર બિદ્યા લેવા જાય છે ત્યાં તેમને મોટા બાગે તો સ્ત્રીઓના દયેજ ગોચરી લેવી પડે છે. જો સ્ત્રીના પડખાયા માત્રથી જગડી જવાનું હોય તો સાધ્વીઓને પુરૂષો કેમ વાંદવા જાય? જૈનધર્મે તો નારીને પણ કલ્યાણમયી માને છે. વિકારથી સમગ્ર રહેવાનું વિધાન અવશ્ય છે. તે જૈમ પુરૂષ માટે છે તેમજ સ્ત્રી માટે પણ છે. એમાં જોખમ નથી; અને છે તો જોખમ ખેડીને પાર ઉતરવા જેવું છે.

આટલી બધી સ્પષ્ટ વસ્તુ હોવા છતાં જોઓ ઊંડાણમાં નથી જાતર્યા અને રૂઢિને પકડીને બેઠા છે તેઓ કહે છે કે “સ્ત્રી કયા ન કરવી!” એટલે કે સ્ત્રી સંબંધી વાતજ ન કરવી! શાસ્ત્રમાં તો ઠેર ઠેર સ્ત્રીઓની કથાજ નહીં; અગોપાંગના વાણુંનો પણ આવે છે. સ્ત્રી કયાનો ખરો અર્થ તો એ છે કે સ્ત્રીઓના વિકારની કયા ન કરવી. માતૃગતિમાં પડેલા, વાતસલ્ય, સેવા, દયા, ક્ષમા, વગેરે ગુણોને કેમ બૂલી શકાય? માતૃગતિજ રત્નકુક્ષ ધારિણી છે. તેજોજ જગતના મદાન પુરૂષોને જન્મ આપ્યો છે. એ બૂલી જઈને તેને તરછોડવાથી કે અપમાનિત કરવાથી અહાયની સર્વાંગી સાધનામાં અને તેના અનુરૂપે સંયમ-સાધનામાં કયાશ રહેશે.

જૈન સાધુ માટે તો જૈન ધર્મે કહ્યું છે: “તું મુનિ ભલે થા. એક કુટુંબને છોડી જગતને કુટુંબ માનજો. શ્રાવકશ્રાવિકાને માતા-પિતા સમાન માનજો. તેમજ પોતાના કુટુંબને પણ સંયમના માર્ગે જોડજો! બગવાન મદાતીરે પોતાની એક માત્ર પુત્રીને અને જમાવિ નામના જમાવિને સંયમ માર્ગે જોડ્યા, એવુંજ અન્ય મદાપુરૂષે નું છે. બગવાન છુદ્ધે રહુવને જોડ્યો. મ્હામરસીદે ગેત્તેલિયો જેવા માધ્વીનારને સયમના માર્ગે જવાનું સીખવ્યું.

।મનું ત્રિધેયાત્મક સ્વરૂપ :

એટલે સંયમનો ત્રિધેયાત્મક અર્થ વરતુ છોડો-છોડો કહેવાય છે. લોભ નથી; પણ મનને દિવ્ય બનાવી આસક્તિ તણ નિર્દોષ સુખ । આનંદ લો; એ પણ છે. શ્રી. અરવિંદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે “ જો વિજ્ઞાનમય કોશમાં આવી જશે તો ભગવતી માતા બિચકીને તમને નંદમય કોશમાં લઈ જશે । ” એનું રહસ્ય પણ આજ છે.

શ્રીમદ્ભગ્વતે પણ એજ કહ્યું છે :—

એક પરમાણુ માત્રની રહે ન સ્પર્શના,

પૂર્ણ કસંક રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો...

શુદ્ધ નિરંજન, ચૈતન્ય મૂર્તિ, અન્યમય,

અગુરુ લઘુ, અમૂર્ત, સહજપદ રૂપ જો...

—અપૂર્વ...

એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે: પણ, પરમાણુનો સ્પર્શ છોડવાની સાથે જ પણ છોડી દેવું ન જોઈએ. કેવળી થયા બાદ કંઈપણ કરવાનું નથી; છતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી તેમણે લોકકલ્યાણ માટે જે કંઈ પડે છે. પણ તેમને દ્રવ્યની કોઈપણ આસક્તિ સ્પર્શતી નથી.

જો પુરુષ કહે કે સ્ત્રીને છોડો, અને સ્ત્રી કહે કે પુરુષને છોડો તો રહેશે શું ? આરેય આશ્રમે રાખવાના છે. જો ૧૦૦ માંથી એકડો નાખીએ તો બે મીડાજ રહેશે. તેની કિંમત શું રહેશે ? બે માંથી પણ ૯૯ કાઢશે તો છેવટ ૦ (શૂન્ય) રહેશે. માટે વેપય કે સ્ત્રાન્નતિને છોડવાનો અર્થ એજ છે કે એમાંથી રાગદ્વેષ ને છોડવા જોઈએ. આ સંયમની રસિકતા છે. જે ધર્મની ખૂબી છે.

। તપ :

ત્રીજી ખૂબી જૈનધર્મની છે તપ, એનો પણ વ્યાપક અર્થ લેવો. જો સમષ્ટિ સુધી પહોંચવું હોય તો તમારી જાત ઉપર નિયંત્રણ

ધર્મ આપણીથી જોડે છે; પણ તે આજે પાલી પવિત્રતાથી રૂપે મર
 આવીને ભેગી ગયેલ છે. તે માટે જોમોજ નવાજે જવાનું છે. અધિયા-
 સંગ-તપ વગર વિશ્વેશ્વર્ય જેવો જગત સાંભળે તોનો કાનો મરોપરિ
 દેવા કતા નાની આપણોમાં સંદેશન પાળીને આપણે આપણા કરે
 ને શોભતું નથી.

શિવગીતી કાર્યવાહી અને અભ્યાસથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું છે
 જૈનધર્મ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે; તે છતાં આજે વહેવારમાં તે બરાબર
 બેસતો નથી; એ પણ દક્ષીણ છે. એટલું કારણ એ છે કે જૈન સમાજ
 જીવન ધર્મના સિદ્ધાંતોથી વેગળું ચર્ચ રહ્યું છે. પાંચમા ગુણ સ્થાન
 (શ્રાવક)થી ઉપરની વાતો કહેવી, સાંભળવી અને મર્મની ખરી, પા
 માર્ગાનુસારીનો મૂળ પાથો જ મગ્નપ્રત ન હોય તો કેમ ચાલે?

સદ્માગે શ્રીમદ્દની અસરથી ગાંધીજીએ સડક બનાવી આપી છે
 જૈન સાધુસરયા વર્ગોથી ચાલી આવી છે. ધણા સદાચર ઉત્તરાણુ જો
 છતાં તે ધકાયેલી સરયા છે. આથી ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓને આ
 વિશ્વના યોગાનમાં ઝુકાવવા માટેની આ સુચારુપણ છે."

બહેનોમાં તો સાધ્વીજીનું માર્ગદર્શન :

શ્રી. પૂંજીભાઈ : " પાંખડા શુદ્ધિ પ્રયોગ વખતે કાઠી બહે
 પાસે મારે બેએકવાર બોલવાનું થયું. પણ ગરીબાઈ ખૂબ અને પછા
 દશામાં; બહેનો વસે. ત્યાં જૈનધર્મનો સાધ્વીવર્ગ, નિઃશ્વાસ
 તેમજ પાદવિહાર વડે ધારે તો ગામડે ગામડે અને ઘરે ઘરે જઈને ધ
 કામ કરી શકે છે. જૈન ધર્મની નિઃશ્વાસરી અને પાદવિહાર તે દેશને
 નહીં વિશ્વને મજેલી અનોખી ભેટ છે. પૂ. મહારાજશ્રી પણ આટલું
 જીડો જનસંપર્ક કરી શક્યા હોય તો તે જૈન દીક્ષાને આભારી
 ધર્મ અંગે હમેશાં બહેનો આગળ હોય છે; પણ તેમાંય જૈન બહેનો
 ધર્મની જે ઝીણવટખરી સમજણ દેખાય છે તેમાં સાધ્વી વર્ગનો કાં
 ઉત્તમ દોરો જોઈએ.

જૈનધર્મની જે ખૂબીઓ મહારાજશ્રીએ વર્ણવી તે અનોખી છે. માસ માસના ઉપવાસો કરી નાખવાની તાકાત પણ જૈન ભાઈ-બહેનોમાં છે. ધર્મ સાથે આરોગ્યના નિયમો ખૂબ સારી પેઢે વર્ણવામાં આવ્યા છે. આયુષિકા જેવું તપ-સ્વાદ ત્યાગ માટે કેટલું ઉપકારક છે! ગરમ ખાણી પીવાનું વિધાન અને જૈનધર્મનો સત્ય અહિંમાનો ઝીણામાં ઝીણો આચાર વિચાર કેટલો પ્રેરણાપ્રદ છે! નાતજાતના ભેદોતુ તો નામ જ નહીં. નર-નારીના સર્વ બાળતના અધિકાર સમાન! અમે વધેથી બાલનજાંઠા પ્રયોગોમાં ખૂબ્યા છીએ પણ, આ શિબિરમાં દરેક વિષયની છણાવટથી અને તેમાંજે જૈન ધર્મ વિષેની વાતોથી જે જાણવા મળ્યું છે તેથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા છીએ.

પણ, થોડા વખત પહેલાં ભાઈ માટલિયાએ કહ્યું હતું તેમ એ જાજવલ્લભમાન પ્રકાશરાણા અગ્નિ ઉપર રાખ વળી ગઈ છે. છતાં પણ બીજા કોઈ ધર્મના સાધુમમાજ કરતાં જૈન સાધુમમાજ ત્યાગી, તપસ્વી અને જાગૃત છે. દુર્ભાગે તે સાધુમમાજનો આગ જનતા સથેના વિશાળ સંપર્ક તદ્દન છૂટી ગયો છે. હવે અમે પણ તેમની સાથે સંગ કરવા પ્રેરાઈશું અને પ્રેમ-હૃદયી સાધુ વર્ગને જરૂર ખેંચીશું.

અહિંસાની ઝીણવટભરી ભેટ :

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ સર્વે મવન્તુ સુખિનઃ, સર્વે સન્તુ નિરામય, સર્વે મદ્રાણિ પદ્યન્તુ મા કશ્ચિદ દુઃખ માગ્ મવેત્ ” તેમજ “ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ યઃ પદ્યતિ સઃ પંડિતઃ ”—આ વૈદિક સૂત્રના આચારનો જે કોષ્ટએ પણ અગત્ય કરી બતાવ્યો હોય તો જૈન ધર્મે; એમ હું વિનમ્રપણે માનું છું. વ્યક્તિથી માંડી માનવજાતિ જ નહીં પણ સમષ્ટિ સુધી અહિંસા આચરી બતાવી હોય તો તે જૈનધર્મે છે. અને એ બાળતમાં તે અહિંસા ધર્મ કરતાં પણ જૈન ધર્મ આગળ છે; પણ દેવજી-

બાઈએ કહ્યું તેમ પાયા અને ચણતર વગર ને ટકી શકે નહીં. આ દષ્ટિએ સંતબાલજીના સૌ આભારી છીએ કે તેમણે જો સર્વધર્મ સમન્વય આચરી ન ગતાઓ દોત તો આપણે જૈન ધર્મની મૂળ ખૂબીઓ શી રીતે જાણત ? ચલાલાવાળા બાદી કાર્યાલયના બાઈ નાગરદાસ કહેતા : “ દાતણ કાપીને બાવળની ક્ષમા માગજો, ” આ વાત અહીં શિગિરમાં આવ્યા બાદ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અદિસાની આટલી ઝીણવટ જોતાં અને સાંભળતાં એકદ્રિય કે એવાં ખીજાં જીવજંતુઓની આણુસમજે કે અધૂરી સમજે જે દિસા થાય છે તે આજે ખૂબ સામે છે. બાપુને અદિસાની ઝીણવટભરી ભેટ જૈન ધર્મે જ આપી છે. કોઈ ડોક્ટરે બાપુ પાસે દલીલ કરી : “ બાપુ દિસા ચોમેર પડી છે ત્યાં આપની અદિસાની વાત કોણ સાંભળશે ? ”

બાપુએ સ્પષ્ટ કહ્યું : “ માણસ માત્રમાં દિસાઈપી શેતાન નેટશે છે તેના કરતાં અદિસાઈપી બગવાન મોટો છે. આ રીતે જોતાં માણસ સ્વભાવે દિસક નહીં પણ અદિસક છે. દિસા તો દુષ્ટ અસરને લીધે તેનામાં આવે છે. માણસનો ગેજનો કે જગતના મોટા ભાગનો વહેવાર અદિસાથી જ ચાલે છે. સોતું એ સોતું છે. માટી એ માટી છે. માનવી સોતું છે. દિસાની માટીમાં તે ગમે નેટલો ગરક થયો હોય છતાં પોતાનો અદિસક સ્વભાવ ચૂકતો નથી. ” આ વાત સાચી છે. કૂરમાં કૂર માણસ પણ અદિસક માનવી આગળ તરત અદિસક બનતો અનુભવાય છે. જૈન ધર્મની મૂળભૂત ખૂબીઓમાંથી જગતને મજેલી અદિસાની ભેટ માટે દુનિયા સદા ખસી રહેશે. ”

જૈનો સશોધન કરે :

શ્રી. સુદરસાસ : “ હું જૈન છું. સત્યની દષ્ટિએ મારે એકરાં કરવો જોઈએ. આવના મોટા ભાગના જૈનો કાચળામાં પાંચશેર

જીવે દિસા કરે છે. કુપરથી અદિસાનો ક્રેળ કરે છે અને વહેવારમાં
ખરપર દિસા પડી છે.”

પૂ. નેમિમુનિ : “તેથી જ આપણે સંશોધન અને ઉમેરણ
કરી રહ્યા છીએ. જિનેમાં આટલી વિદ્યુતિ આવી અને વધી હોય તો
તેમાં જૈન સંધુવર્ગ સૌથી વધુ જવાબદાર છે. તેથી જ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-
સાધ્વીઓ યત્નો, આશ્રમોમાં, વર્જોમાં, સ્ત્રીમંડાલમાં, ઈશ્વરસ્તુત્ય નદી
છતાં ઈશ્વરની સંકીર્ણમાં—આ જગ્યામાં નવીનતા ઉમેરે અને પોતાના
સંકલ્પોનું સંશોધન કરાવે. આ કામ સર્વ ધર્મ ઉપાસના વગર નહીં થાય.

અને તો આ શ્લોકો ગોચર લાગે છે :—

ઔતત્ત્વો સીગતો ધર્મ :

વર્ત્ત : દુનતર્કત :

વિદિકો વ્યવહાર્યો :

આત્મવ્ય : પરમ : શિવ :

પરમાત્માના ચિંતનમાં—આજના જનસમાજના વહેવારમાં વૈદિક,
બૌદ્ધ અને જહી જૈન ગ્રંથો જ નહીં, દુનિયાજરના ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી,
ગરબેસ્તી તથા નાના મોટા સંસ્કૃતો સમન્વય અનિવાર્ય છે.

શ્રી. સુદંરલાલ : “જો સમ્યક્દૃષ્ટિ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓ
આપી જાય તો જૈન ધર્મની મૂળ ખૂણીઓ સત્ય, અદિસાનો પ્રકાશ
સર્વ ધર્મ સમન્વય વગેરે દ્વારા જરૂર વિશ્વને મળી જાય.

શ્રી. પૂંજલભાઈ : જૈન ધર્મ મૂળ તો વીરોનો ધર્મ પણ
વાણિયાને લીધે આ બધું બની ગયું. તે છતાં આદારશુદ્ધિ અને
અદિસાની મુદ્દમ પરંપરાને લીધે જો ધર્મના સાધુ સાધ્વી અને
શ્રદ્ધાશ્રમી ભાઈબહેનોમાં એવું બહુ છે જે આજના જમાનામાં કામ

આવે એ આપણે કમૂચાં નેપાં, મનનિષ્ઠા, આપવદંતિ, શુદ્ધિને
આગદ વગેરે તત્ત્વો આપણી આગળ મેરેલા આ જૈન મનિવગે તેમની
પાસે જ મેરેલા સન્યાસીઓ ત, ના સામગી મિનિવગાં પણ પાડી રવા
છે દંડીસ્વામીએ પણ કહ્યો તેમ જૈનધર્મના અદંત અખિનમત મોક્ષની જ
નદી, સાથેસાથે સમજિના મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે."

ચર્ચા - સાર

શિખર કાચવાડીના પડ્યા રૂપે સર્વધર્મ સમન્વય અંગે આવેલી
શકાની ચર્ચા માસેલી. પ્રત્યુત્તર સાર આ દતો :— "જૈન સંધુ સાધીઓ
ળીજન ધર્મના બાર્ધ-બહેનોના ગઠ પરિચયમાં આનવામાં સંકેચાય છે.
પણ સંકેચવાનું કાર્ધ કારણ નથી. વેદિક સન્યારીઓ જૈન સાધુઓના
ગાઠ સંપદમાં આવે તે ગૌંવી પ્રથમ જરૂરી છે. જૈન સંધે વેદિક સંધે
પાસેથી વિશાળ દ્રષ્ટિ શીમે અને જૈનો પાસેથી વેદિકા નિયમનો
આગ્રહ શીમે. આ મટે બન્નેનાં આશ્રમો—ઉપાશ્રમોમાં પરસ્પર બન્નેએ
જીતરીને ગઠ અને મીડો પરિચય સાધવો તથા પોતપોતાની ધર્મ
સંશોધન સાથે િમૂળ વાનો દઢ છનાં પણ, શક્ય તેટલી પારસ્પરિક
ઉદારતા રાખીને સાચવવી. આથી સર્વધર્મ સમન્વય ઉપાસનાનો માર્ગ
સ્પષ્ટ અને વહેવારુ તેમ જ વ્યાપક થઈ જશે.

(૪-૧૧-૬૧)

[૧૭]

જગતના ધર્મેનો સમન્વય

આપણે સર્વધર્મ ઉપાસનાના અન્વયે જમા મળી ઉપર વિચાર કરી રહ્યા છીએ. ત્યાંમુઠી આપણે વિવિધ ધર્મેને તેમના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, માત્રા ભાવની અપેક્ષાએ નહીં સમગ્રએ ત્યાંસુધી સર્વધર્મ ઉપાસના ન થઈ શકે. આણે જગતને એ એક કરવું હોય, હૃદયથી નહક લાવવું હોય તો તે કામ ધર્મ સિવાય થઈ શકશે નહીં. એકે સત્યની વ્યાસપીઠ ઉપર દુનિયાને એક કરવાનું કામ તો ધર્મ વ્યું છે પણ તેનો આધાર કાયદો અને હક છે એટલે જે એકના દિના, ભય કે ખમડીથી ઉપર ઉપરની થશે, પણ અંતરથી નહીં થાય. હકનો કાયદો અને નેટલો સારો હોય તો પણ અનુભવના અને એમ લાગે છે કે કેવળ માનવજાતિજ નહીં. જગતના પ્રાણીમાત્રને અદિમા. વાત્મક, કે પ્રેમનાં તત્ત્વો દ્વારા જ નહક લાગી શકાય છે. માનવ જગતમાં આ રીતે જ રચાયી એકતા રચાવી શકાય. માનવ સમાજને જાગ, લાલચ, હંડ કે પ્રલોભન નહીં ખેંચી શકે પણ પ્રેમ, શબ્દ, ન્યાય અને અન્યકતણજ વગેરે ખેંચી શકશે. એને વ્યાપક રૂપ આપવું હોય તો તે ધર્મ દ્વારા જ આપી શકાશે.

એટલા માટે જ આપણે સર્વધર્મ સમન્વય સાધીને સર્વધર્મ ઉપાસના કરવાનું ચૂચવીએ છીએ. એમાં મુશ્કેલીઓ છે તેમાં આવેલી વિધિઓ અંધશ્રદ્ધા કે રૂઢિઓ એને સાદુ કરવામાં આવે તો માનવ સમાજ ધર્મની વ્યાસપીઠ ઉપર એક થઈ શકે અને વિશ્વમાં સુખશાંતિ પ્રસરી શકે. એટલા માટેજ ધર્મના પાયા ઉપર દુનિયાની રચના કરવા ઉદ્દેશ્યે છીએ. લોકશાહી પણ ધર્મના પાયા ઉપર હોય તો તે નીતિ વધી અને લોકલક્ષી બની શકે.

એ કામ કોણ કરી શકશે ? એ માટે આપણી દૃષ્ટિ ધર્મગુરુઓ-
 સાધુ સંસ્થા ઉપર ઠરે છે કારણકે સાધુપુરુષો વિશ્વકુટુંબી દોષ ક્રાંતિ
 અને નવાં મૂલ્યોની સ્થાપના બલિદાન આપીને કરી શકે. એવું અવસાન
 થઈ જાય તો કોઈ રહતું નથી પણ અંતરમાં સહુને દુઃખ થાય એ
 સ્વાભાવિક છે. સાધુ દીક્ષિત થયા પછી એક નાનકડા કુટુંબનો મરીને
 મહાસમાજનો બની જાય છે. પણ, દુઃખની વાત એ છે કે આજે
 સાધુ-સંન્યાસીઓ દીક્ષા લીધા પછી પણ નાના નાના વતુંજ અને વાડામાં
 પૂરાઈ જાય છે અને વિશ્વના પ્રશ્નોમાં તેઓ સક્રિય વિચારતા નથી.
 એટલે જ આજે વિશ્વના વિવિધ ક્ષેત્રમાં ધર્મની અસર નથી; કાં તો
 બહુ જ થોડી છે. "જગતમાં ધર્મની વ્યાપક અસર ફેલાવ્યા વગર
 માનવસમાજને સુખશાંતિ નહીં મળે. સાચે જ ધર્મ કે ધર્મ-ગુરુઓનું
 પણ મહત્વ નહીં રહે. એટલે જ સર્વ ધર્મના સાધુઓએ ભોગ મળીને
 સર્વધર્મ સમન્વય સાધી, સર્વધર્મ ઉપાસનાની વ્યાસપીઠ ઉપર
 દુનિયાને એક કરવી પડશે. તે માટે કદાચ થોડો ભોગ આપવો પડશે
 કે થોડુંક ત્યાગવું પણ પડશે.

સર્વધર્મ ઉપાસનાના મુદ્દામાં જગતના પાંચ ધર્મો અંગે વિચારણા
 કરી :—(૧) ખ્રિસ્તી ધર્મ, (૨) મસ્લામ ધર્મ (૩) હિંદુ ધર્મમાં
 વૈદિક ધર્મ, (૪) બૌદ્ધ ધર્મ અને (૫) જૈન ધર્મ. આમ તો બૌદ્ધ
 ધર્મ હિંદુ ધર્મની એક શાખા રૂપે છે પણ તેનો પગાર હિંદુ જાદાર થયો
 દોષને તેને અલગ સ્થાન આપ્યું છે. હિંદુ ધર્મમાં વૈદિક ધર્મ અને
 જૈન ધર્મ આવે છે. આજે સંખ્યામાં જૈનો ભણે ઝોછા દેવ, પણ
 જૈન ધર્મમાં વિશ્વધર્મ જનવાની તાકાત છે; તેની પાસે અત્યંત ધકાવેલી
 સાધુ સંસ્થા છે; તેમજ જીવન ધર્મની સદ્ગુણ સમજણ છે. જો કે આજે
 તેના અનુયાયીઓનું આચરણ ધર્મ સંશોધન માગી લે છે. એવી જ

ભૂમિ ધર્મો નાગૌલિક તત્વો અને તેના અનુયાયીઓના આચાર
માં મેળ ખાતો નથી. તેમાં પણ સંશોધન કરવાની ખૂબ જરૂર છે.
અહીં એશિયાખંડના બીજા ધર્મો અંગે થોડોક વિચાર કરી લઈએ.

પાનનો પ્રાચીન શિટો (શિનો) ધર્મ :

એશિયા ખંડમાં જાપાન અને ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મ ગમે તે પ્રદેશો
માં ને ધર્મો હતા; તેમાં બૌદ્ધ ધર્મે ચોતાનાં તત્વો હમેશાં ખરાં; પણ
એ ધર્મો ખાયામાં ન દોત તો ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મને ફાલતા ફૂલવાનો
અવકાશ ન મળત.

જાપાનનો પ્રાચીન ધર્મ શિટો (શિનો) છે જો તેના વિકાસમાં
શક્તિ આપ્યો છે. એ ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ સૂર્ય-પૂજા છે. એ
સૂર્ય એમ માની શકાય છે કે ત્યાં આર્યોની કોઈ એક શાખા જન્મને
સી હોવી જોઈએ. આર્યોની જુદી જુદી શાખાઓ એશિયા, ઇન્ડિય
અને યુરોપના પ્રદેશોમાં ફેલાઈ ગયેલી. તેમણે પ્રાકૃતિક દેવોની પૂજા
ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું. સૂર્ય-પૂજા પણ એ પ્રકૃતિ પૂજામાંથી
ફાળેલ થઈ છે.

સૂર્ય એક તો તેજસ્વી છે, બીજું એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે એટલે
જાનની પ્રવૃત્તિ રૂપે સૂર્યને માનીને તેજસ્વી તત્ત્વની પૂજા જાપાનમાં
થઈ. બીજી બાજુ પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપે પ્રત્યક્ષ રાજા દેખાયો.
જાનની તેજસ્વિતા, વ્યવસ્થાચકિત, તાપ આપવાની શક્તિ વગેરે
ધર્મને સૂર્યદેવના પ્રતિનિધિ રૂપે રાજાને માનવામાં આવ્યો. આપણે
યાં વિવસ્વાન (સૂર્ય) દ્વારા મનુ ભગવાનને કર્મયોગનું તત્ત્વજ્ઞાન મળે
એમ મનાય છે તેમ ત્યાં પણ મનાય છે કે સૂર્યે રાજાને ચોતા
કર્મયોગનું તત્ત્વ આપ્યું છે. એટલે શિટો ધર્મમાં રાજાચકિત

અને સૂર્યપૂજા જે તત્વો હતા. એના ઉપર ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મના મંડાણ
થયાં. બૌદ્ધ ધર્મ પણ એ જે તત્વો ઉપર વ્યવસ્થિત થતો ગયો. પછી
શિંટો ધર્મમાં નવાં નવાં ધર્મો તત્વો ભળતાં ગયાં અને પ્રભુનું ધર્મ
થતું ગયું. પણ, શિંટો ધર્મનું મૂળ તત્વ રાજ્યભક્તિ કે રાષ્ટ્રભક્તિ
અંત સુધી કાયમ રહી.

જનપાનના નાના બાળકને પણ એમ શીખવવામાં આવે છે કે તમારા
માતાપિતા તો તમને માત્ર જન્મ આપનારા છે. જરા માતા-પિતા તો
તમારો દેશ છે. એ રાષ્ટ્રભક્તિને એટલી દૃઢ સુધી મદત આપું છે
કે દેશની ખાતર ચારિત્ર્યનું પણ બલિદાન આપવામાં ત્યાં વાંધો નથી
ગણાતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાની નારીઓ શત્રુપક્ષનો બેઠો સેના
શીઝ દોમીને જામરૂની કામ કરતી હતી. ત્યારે ભારતના ધર્મોમાં એ
વસ્તુ નથી કે દેશ માટે અક્ષયનું તોડીને રાષ્ટ્ર-ભક્તિ સિધ્ધ કરો; પણ
અતી શીઝ અને સહાયારનું દેશ-ભક્તિ કરતાં વધુ મદત આપું છે.
ત્યારે જાપાનના શિંટો ધર્મના મૂળમાં રાષ્ટ્રભક્તિ દોર્ષને; તે બૌદ્ધધર્મ
અન્ય દોષો છતાં, ચીન સાથે લડ્યું સીઆમ (સ્વામ) અને અલ્પદેશ
સાથે પણ લડ્યું. ચીન, અલ્પદેશ કે સીઆમ આ રાષ્ટ્રો પણ બૌદ્ધ
ધર્મી હતાં; બુદ્ધ જાપાનની પૂજા કરતા હતા. પ્રાર્થનામાં ચીનીઓ
જાપાનના પરાજય જાણે અને જાપાનીઓ ચીનનો પરાજય જાણે. આ
પ્રથમ દુષ્ટિએ ધાર્મિક અસંગત વાત લાગશે. પણ જાપાનની જાપાનની
રાષ્ટ્રભક્તિમાં જાપાન એટલે એનો દેશ રક્ષેચ્છુકતા અને જાપાન
રાજ્ય બૌદ્ધ ધર્મને પ્રેમ થયો અને તેને પવચીત કે ધર્મના પવો
સંગત. બધાં જાપાન. બૌદ્ધ ધર્મની પંચશીલની ખાખની સત્તા
કેવળ જ જાપાન અને ચીન બન્નેએ પવચીતની વાત સ્વીકારી કે
સ્વીકારે પવચીત ધર્મ નાઓ :

એને જાપાન - જાપાનની વાત સ્વીકારી પણ તે દો! એનાં નં. ૧૬૬

પણ, અગત્યનો પડે તો પોતાને પોતાના નામ પાછાવું શકે છે. જોઈએ એમની આંખો અને કાંઈ ચાહ્યા, પાછાં પડે પણ ક્યાંથી લીધું. (અને દરેકે તેમ જાણ્યું પણ તે આર્ય વંશના પણ પડ્યો છે) આવી જાણ મારણ તો ગીનના કાલ મર્મો છે અને વંશગોષ્ઠિનો જીવન મર્મ છે. જોઈએ કદિ પાછા પાછર જ ન થયા હોય. તેણે ગીની પાછાને વિચારી, આવીથી અને અગત્ય કરી મળી હતી. આજે ગીનમાં ક્યાંક નહોતો મર્મ કે કોઈપણિયને અનાનેય નૈનિષ, સામાજિક અધારણોના અવશેષો રહ્યા હશે. મૂળ તરત આજે રહી નથી.

અશો નરયોસ્તનો ધર્મ :

ગીન અને જાપાનના પ્રાચીન અને અર્ધગીન મર્મ વિશે વિચાર થાય ગયો છે. ભારતના મર્મો આજે પણ વિચાર થયો છે. તેમજ અરબસ્તાન અને પેલેસ્ટાઇનના મર્મો વિશે પણ વિચારી ગયા છીએ. આમ જાપા મર્મોનો વિચાર ધર્મ મૂક્યો છે. કેવળ એક જ મર્મ જાકી છે તે ધરાનનો અશો નરયોસ્તી ધર્મ.

લગભગ ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાં ધરાનમાં અશોનરયુસ્ત પેદા થયા. એમણે પારસી કે નરયોસ્તી ધર્મ ઉપર ખેડાણ ક્યું. એમણે જે વાત ઉપર બાર મૂક્યો જે અશો-નરયોસ્ત શબ્દમાંથી ઉદ્ભવે છે. “અશો” શબ્દ અસ નામની સંસ્કૃત ધાતુમાંથી બનેલ ‘અશ’ શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે. જેનો અર્થ છે વિદ્યમાન થવું. એનો અર્થ છે ‘સત્ય’. સત્યનો પયગામ આપનારમાં પવિત્રતા હોવી જ જોઈએ એટલે નરયોસ્ત ધર્મમાં કહ્યું છે :—

‘ નેક મનસ્તી, નેક ગવસ્તી, નેક કુનસ્તી ’

—પવિત્ર વિચાર, પવિત્ર વાણી અને પવિત્ર કર્મ—આ ત્રણે સૂત્રોમાં પવિત્રતાને મહત્ત્વ અપાયું છે. આ શબ્દો વેદકાળની સંસ્કૃત ભાષા સાથે મળતા

117

આવે છે. આવા ધણા શબ્દોમાં સામ્ય છે. જોગદે અદર = અચૂર, જરન = યત
 રહેરે. દિસ્તી જનોઈના અર્થમાં વપરાય છે એના બદલે ત્યાં કમરપટો
 વપરાય છે. એની પાછળનું તાત્પર્ય એ છે કે તું બહાદુર થવો પણ
 પવિત્ર રહેજે.

પારસી ધર્મમાં ત્રણ તત્ત્વો મુખ્યત્વે સંસ્કારમાં વણાયા :—(૧)
 ઉદ્ધોગ, (૨) પરોપકાર, (૩) પવિત્રતા. આ કોમમાં વિશેષ રૂપે
 જોવામાં આવે છે. પારસી ધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ જોવા જઈએ તો
 સમન્વયરૂપિ છે. તે પારસીઓને વારસામાં દોય છે. એમાંથી પારસીઓમાં
 ને સંસ્કારો આવ્યા કે જે શબ્દમાં રહો તેના પ્રત્યે વફાદારીપૂર્વક
 રહેજો. એની પાછળ કેટલીક વાર ખુશામહોરીનો દુર્ગુણ આવી જાય
 છે. હમણાં એ વાત આગાખાને પકડી છે. તેમણે પોતાના ધર્મને
 વિશ્વધર્મ કહ્યો છે અને પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું છે કે જે દેશમાં
 રહો તેના પ્રતિ વફાદાર રહો. આગાખાનનું આજું વલણ વિશ્વપ્રવાહને
 આભારી છે; ત્યારે પારસીઓને એ વાત વારસામાં મળી છે અને તેમના
 માટે એ ફાયદાકારક નીવડી છે.

પારસી લોકો ઈરાનના કુદરતી પ્રકોપ વખતે બેએક હજાર વર્ષ
 પૂર્વે હિંદમાં આવ્યાનું મનાય છે. તેમણે અહીં આવીને જોયું કે હિંદુઓ
 યજ્ઞ કરે છે અને અગ્નિને દેવ માને છે એટલે તેઓ પણ “આતશ
 બહેરામ” અગ્નિ પવિત્ર છે એમ માનવા લાગ્યા. જોયું કે હિંદુઓ
 ગાયને પૂજ્ય માને છે તો તેમણે પણ ગાયને પૂજ્ય માની. પારસી
 ધર્મની એજ વિશેષતા છે કે તે દરેક ધર્મ સાથે સમન્વય કરી શકે છે.
 જે દેશવાળા જે રસ્તે જાય તેની સાથે તે પણ જાય. ખાદીનો રંગ
 લાગે તો ખાદી પહેરે, યુરોપિયન પોશાક પ્રિય લાગે તો એ પહેરે.
 જે નય ગમે તો તે કરે. દુકામાં કોઈ પણ દેશના આચાર વિચાર કે

હિંદુસ્તાનું તત્ત્વ પડેલ છે. કદાચ દ્રામિને એમ લાગે કે હું જૈનધર્મમાં
 દક્ષિત છું એટલે એ ધર્મના ગુણગાન કરું છું. પણ શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર
 જેવા તટસ્થ માણસ જોના પિતા વેદાંતી-વેળ્ગવ હતા અને માતા
 જૈન હતા તેમને પણ જૈનધર્મનો રંગ વિશેષ લાગ્યો હતો. ગાંધીજીએ
 તો સર્વધર્મ સમન્વય આચરી બતાવ્યો હતો. સર્વધર્મ સમન્વયની
 વાત મૂળે તો અપાછરાવ ગાયકવાડના મનમાં ફાગળ હતી.

જૈનધર્મમાં સમન્વયનાં બીજા વિશેષ રૂપે પણ છે. જૈનધર્મ
 એટલે મ્હેતાંબર કે દિગંબર વગેરે વેશ નથી; મૂર્તિપૂજક કે સ્થાનકવાસી
 નથી, પણ તે ગુણ પૂજનમાં માનનારો તત્ત્વપૂજક ધર્મ છે. જે સમન્વય
 જૈન શાસ્ત્રોમાં દેખાય છે તેનો જ સમન્વય ગીતામાં દેખાય છે. એક
 બાજુ ધર્મશ્રવાદને આદર્શ રૂપે સ્વીકારે છે ત્યારે બીજી બાજુ ધર્મશ્રવણરત્ન-
 નો અસ્વીકાર પણ છે. બૌદ્ધ ધર્મનો મધ્યમ માર્ગ એટલે આ
 મન્વય તત્ત્વથી ભરપૂર છે.

આજે જરૂર છે સક્રિય સમન્વયની. તે માટે જૈનધર્મના અનેકાંતવાદ
 સ્વાદ્રવાદ કે સાપેક્ષવાદના મસાલાની જરૂર છે. અંબડ નામ
 સન્યાસીને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે શ્રદ્ધા હતી, બગવાન મહાવીરને
 પોતાના ગુરુ માનતો હતો. છતાં બગવાન મહાવીરે તેને વેશપ
 કરવાની વાત ન કરી. તેને એજ સન્યાસી વેશમાં રાખ્યો. જૈન
 બધો એમ ન કહ્યું. જૈનધર્મની આ ખૂબી છે. તેને ગાંધી
 પકડી અને બધા ધર્મોનાં તત્ત્વોને તારવ્યાં. સર્વધર્મ સમન્વય
 ન્યાયાધીશની જેમ દરેક ધર્મમાં ઊંડો પણ ઉતરે છતાં એક નિષ્ઠા
 માટે થોડીવાર અલગ રહીને તપાસ પણ કરે. આ રીતે દરેક
 સમન્વય તટસ્થ રીતે ચાલે તો વિશ્વદુહની નજીક વહેલી તકે આવી

માં તપ વગેરે આવશે. આવું જો સર્વધર્મોનું એક
મેલન થાય તો ધણું મોટું કામ થશે.

પરિણામે કશું જાણે અને સેવાવાળા ધાર્મિક સંઘોને રાહત
ની દૃષ્ટિ મળે; જાણે જો કાંઈ મોખાં મોખાં ધાર્મિક
તેમની સાથે પણ આ રીતના સંબંધો બંધાતા તેમને પણ
મળે અને માર્ગાનુસારી સંગઠનોને પણ સહેજે ચાલના મળી
કે સામાન્ય જનસમાજનાં સંગઠનો, સીધાં વત જીવનને ન
તોયે સત્ય અને અહિંસાની દિશામાં તેમનું ધડતર આગળ
તેથી રાજ્ય અને પ્રજા, બંનેનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર તેમનો
તો પડે જ. આમ સાધુસંસ્થા આ બગીચા કાર્યમાં અગ્રસર
શકે; એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

સાધુસંસ્થાનો પાંચે આધ્યાત્મિક હોય, અને બીજી વિધાઓ પણ
જીવનમાં વણાઈ જાય, અને તેવી સાધુસંસ્થા, આ બધી સંસ્થાઓ
પ્રયોગ કરાવે. આ પ્રયોગનાં એકમો બાલનજાંઠા પ્રદેશ જેવા
સે માંડ શરૂઆતમાં નિલ્લા કે તેથીયે નાના વિસ્તારમાં હોય. આમ
પ્રયોગ કરનારાં કેન્દ્રો, માર્ગાનુસારી સંગઠન, સાધુ પરિપદ અને આ
બધાંની સંકલન સમિતિ, આ ચાર અંગો દ્વારા વર્તમાન યુગે સક્રિય
પ્રયત્નો થાય તો સર્વધર્મ સમન્વય આપોઆપ સક્રિય રીતે થાય અને
પૂર્વગ્રહ રહિત સક્રિય પ્રયત્નો થાય તો પ્રભાવ ખૂબ વધી જાય.”

શ્રી. પૂજાસ્વામી : “સર્વધર્મ સમન્વય માટે મારા નમ્ર મતે
બહુ અભ્યાસની જરૂર છે. તેના કરતાં તો અહિંસાના વ્યક્તિગત અને
સામુદાયિક ઝીણવટબર્યા આચરણની જરૂર છે. વિશ્વમાં માનવ માનવ
નચ્ચે જ નહીં, પણ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પોતાપણું રાખે તેજ ધર્મનું

રહસ્ય છે. મૂર્તિપૂજા કે અમૂર્તિપૂજા, ઘોળાં કે ભગવાં વચ્ચે આ બંને વિદ્યો ગૌણ વસ્તુ છે. સમગ્ર માનવ જાતિના દિતનાં કાર્યક્રમો, સર્વ ધર્મોએ એક વ્યાસ પીઠ પર ભેગા થઈને આપવાનો સમય પાછો ગયો છે.

રશિયા અને ચીનની દિસક ક્રાંતિએ જગતના ધર્મગુરુઓ ચેતવણી આપી દીધી હતી. છતાં આટલું જોગાયું. હવે વહેલી તકે ચેતવું જ રહ્યું. ગાંધીજીએ ફરી પાછી સર્વધર્મની ભૂમિકા ભીમી કરી હતી. તેમના ગયા પછી જેટલું મોડું થયું તે સારું નથી થયું. પણ થયું તે થયું. હવે તો વહેલામાં વહેલી તકે ચેતવું જ રહ્યું. જૂતકાળે અનેક સાધુસંતોનો ભારત ઉપર જે મહાન ઉપકાર છે તે બૂલી ન શકાય. છતાં હમણાં જે સાવ સંકુચિત દષ્ટિ આવી ગઈ છે તે બદલાવવી પડી અને સર્વધર્મના ધર્મગુરુઓને આ દિશામાં સક્રિય બનાવવા ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓએ પદેસ કરવી જોઈએ. (તા. ૧૮-૧૧-૬૧)

—
—
—

—

